

Uzbekiston Fozulchilari

1994

11—12

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЖУРНАЛИ

63-ЙИЛ ЧИҚИШИ

Бош муҳаррир:
Уткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Тоҳир МАЛИК
(*Масъул котиб*)
Мурод МАНСУР
(*Наср бўлими*
мудир)
Омон МУХТОР
(*Бош муҳаррир ўринбосари*)
Икром ОТАМУРОД
(*Назм бўлими*
мудир)
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФХОН
(*Мерос ва қадрият бўлими*
мудир)
Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ
(*Мақоланавислик бўлими*
мудир)

МУАССИС:

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

- Чўққида гулхан ёққан одамлар
- Тунда кўринган боғ мисол ғаройиб ҳаёт
- Чулчит ўзи — ким!
- Уруғдошларни излаб Сибирга кетган киши
- Оқмўйинликлар ва қорамўйинликлар
- Залдан чиқиши билан ҳибсга олинди

Муқованинг биринчи бетига ёзувчи Ҳожиакбар Ислоҳ Шайхнинг «Тўташ одамлар» романига расм Рустам Зуфаров ишлаган сурат Асарни журналимизнинг 1995 йил 1-сонига ўқийсиз.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хуришд ДАВРОН, Анвар ЖАББОРОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Исмоил ТУХТАМИШЕВ, Шоир УСМОНХУЖАЕВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Ҳозод ШАРАФИДДИНОВ, Ислоҳ ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

С «Шарқ юлдузи» № 11-12, 1994 й.

АДАБИЁТИМИЗ КЕЛАЖАГИ

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ташкил этилганлигига 60 йил ўтди. Бу республикаимиз маданий ҳаётида катта воқеадир. Шу муносабат билан Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамаси бу шонли санини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Унда уюшманинг ўзбек бадиий адабиёти ривожини йўлида адабий жамоатчиликни уюштириш, халқимизни қайта тикланаётган миллий қадриятлар, анъаналар ва урф-одатлар руҳида тарбиялаш ҳамда миллий тафаккурни ривожлантириш соҳасида олиб бораётган хизматлари алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Ойномаимиз муҳбири юбилей тантаналари арафасида Ёзувчилар уюшмасининг энг кекса аъзоларидан бири, таниқли драматург ва адабиётшунос олим Иззат Султон билан учрашиб, Ёзувчилар уюшмасининг 60 йиллик йўли, унинг олдида турган вазифалар ҳақида суҳбатлашди.

— Ҳурматли Иззат Отахонович! Республикаимиз ҳукумати Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 60 йиллигини нишонлаш тўғрисида махсус қарор чиқарди. Буни уюшманинг ҳаётимиздаги тутган ўрни ва муайян хизматларини расман тан олиниши, деб баҳолаш керак. Сиз шу уюшманинг энг кекса аъзоларидансиз. Бу ташкилот дастлаб қандай мақсадлар билан ташкил этилган!

— Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси 1934 йил 7—11 мартда Тошкентда бўлиб ўтган республика Ёзувчиларининг биринчи съездида ташкил этилган. Республикада бунгача ҳам адабий бирлашмалар бўлган. Улар дастлаб «Қизил Ўзбекистон», «Еш ленинчи» рўзномалари, «Инқилоб», «Маориф ва ўқитувчи», «Аланга», «Ер юзи» ойнномалари атрофида уюшган эди. 1919 йилда «Чиғатой гурунги» адабий жамоаси ташкил топган. Бу жамоа етакчилари жадидлар бўлган.

1926 йилда Самарқандда «Қизил қалам» адабий ташкилоти тузилди. Кейинроқ Қўқон, Фарғона, Наманган шаҳарларида унинг шахобчалари пайдо бўлди. 1930 йилда РАППдан андоза олиб Ўзбекистон пролетар ёзувчилар уюшмаси (УзАПП) ташкил этилди. Бу ташкилот раҳбарлари замонавий адабиётни мумтоз адабиётдан ажратмоқчи бўлдилар, оғзаки ижодий мерос анъаналарини назар-писанд қилмадилар, кичик гуруҳ кучи билан пролетар адабиётини яратмоқчи бўлдилар. Бу ташкилот аъзолари, бошқа ижодий гуруҳларнинг вакилларига ҳар хил ёрликлар ёпиштириб, уларни ғоявий душманга чиқара бошладилар.

Бундан ташқари, ўша пайтдаги ўзбек адабий муҳитида «по-

путчик» («йўлдошлар») деган гуруҳ ҳам бор эди. Улар пролетар ёзувчиларига хайрихоҳ эдилар, лекин коммунистик мафкурани тўла маъқуллашмасди. Жумладан, Қодирий, Ойбек, Элбек ва бошқалар «попутчик» деб эълон этилган эдилар.

Шундан кейин Сталин, гўёки пролетар ёзувчиларининг ҳукмронлигига чек қўйиш, ижодкорларнинг эркин ижодий фаолияти учун шароит яратиш, янги, илғор жамият қуришда жами ижодкорларнинг куч-ғайратларини бирлаштириш мақсадларини кўзлаб СССР Ёзувчилар уюшмасини ташкил этишни таклиф қилди. Бизга бу таклиф маъқул бўлди. Лекин бу яхши ниятлар остида бошқа бир мақсад — ижодкорларни бирлаштириб, «жиловини» коммунистик партия қўлига тутқазиш ётганлигини кейинроқ англадик.

Уюшмага партиянинг ҳукмронлиги йил сайин кучайиб борди. Аъзоликка кимни қабул қилиш, кимни қабул қилмасликни ҳам Марказий Қўмитадан сўрайдиган бўлдик. Уюшма раҳбарлари ҳам Марказий Қўмита тавсияси билан қўйиладиган бўлди. 1934 йилда уюшма ташкил этилганида унинг 30 аъзоси бор эди. Лекин бу аъзолар орасида Чўлпон йўқ эди. У уюшмага аъзо бўлиш учун ариза ёзганида юқоридан ман қилишган. Фитрат уюшмага аъзо бўлиш ҳақида ариза ёзмаган.

Коммунистик партия Лениннинг аср бошида ёзилган «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласини дастак қилиб, адабиётнинг партиявийлигини талаб қила бoshлади. Лекин Лениннинг бу мақоласи ёзилган шароитда Коммунистик партия Россиядаги ўнлаб сиёсий партиялар ва гуруҳларнинг бири бўлганлигини, бунинг устига таъқиб остида иш олиб борганлигини, мақоладаги талабларни янги шароитда жорий этиш ижод эркини чеклашини ҳеч ким ўйламади.

Хуллас, Ёзувчилар уюшмаси ташкил этилиши натижасида ёзувчилар коммунистик партиянинг ғоявий тазйиқи остида қолдилар, унинг тарғиботчисига айландилар, адабиётнинг ғоявий таъсир доираси торайди.

Шундай гап кенг оммалашган эди: «Биз совет ёзувчилари қалб амри билан ёзамиз. Қалбимиз эса Коммунистик партияникидир». Уйламай айтилган бу гап адабиётда партиявийликни талаб қиладиган тўралар учун узоқ йиллар яхши дастак бўлди. Партиянинг раҳбар идоралари бюрократлашиб кетаётганлигини кўриб-билиб турган кўпгина ҳалол ёзувчилар эса ҳақиқатни ёзолмай қийналдилар. Аслида ёзувчининг ғоявий позицияси мамлакатдаги ҳукмрон партиянинг позициясидан фарқ қилиши мумкин. Бу айб ҳисобланмаслиги керак. Кейинги 60 йилда эса бу айб ҳисобланиб, кўпгина ажойиб ижодкорларнинг қатағон қилиниши билан тугади.

Ёзувчи Александр Фадеев ўлими олдидан ёзган, қайта қуриш даврида партия ҳужжатхоналаридан топилиб, эълон қилинган мактуб буюк инсоннинг адиблар устидан партия ҳукмронлигига қарши исёни бўлди.

— Ёзувчилар уюшмаси ташкил этилганлигининг яхши томони ҳам бўлиши керак!

— Шубҳасиз, бўлди. Бизнинг биргалашиб, уюшиб, ўзаро маслаҳатлашиб ишлашимиз натижасида ва давлатнинг маънавий ҳамда моддий мадади туфайли самарали адабий ижод учун қулай имкониятлар яратилди. Шу сабабли ёзувчиларнинг ижодий фаолияти яхши натижалар берди. Масалан, ўзбек адабиётида янги, бой, сербўёқ адабий тил майдонга келди. Жаҳон адабиётида мавжуд бўлган барча жанрлар бизда ҳам кенг ривожланди. Жаҳон мезонларига тенг келадиган асарлар пайдо бўлди. Адабиётга халқнинг барча табақалари қаҳрамон сифатида кирди. Оммавий нашриётлар ташкил этилиб, бадиий асар деярли барча хонадонларга кириб борди. Болалар адабиёти деган бутун бир янги адабиёт юзага келди. Адабиётшунослик фан сифатида шаклланди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси республикамызда яшаб, қардош халқлар тилларида ижод қиладиган қаламкашларни ҳам ўз қаноти остига олиб, уларнинг самарали ижоди учун яхши шароит яратиб беришга интилди. Рус, қрим татар тилларида бадиий ойнамалар, китоблар нашр этила бошлади. Шу йўсинда йиллар ўтиши билан уюшма байналмилал ижодий ташкилотга айланди.

Таржимачилик ривожланиб, қардош халқлар адабиётининг энг яхши намуналари ўзбек тилига, ўзбек адабиётида пайдо бўлган энг яхши асарларнинг қардош халқлар тилларига таржима қилиниши халқларнинг бир-бирлари билан яқинлашуви ва адабиётларнинг ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

Адабиётнинг ҳаётимиздаги ўрни, ёзувчиларнинг жамиятда тутган мавқеи ўсди.

— Ёзувчиларимизнинг кекса авлоди, шубҳасиз, оғир замонларда ижод қилишган. 30-йилларнинг охирида Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Отажон Ҳошим каби ўнлаб ажойиб қалам соҳиблари йўқ қилинди. 50-йилларнинг бошида Мақсуд Шайхзода, Шўҳрат, Саид Аҳмад, Шўкрулло, Ҳамид Сулаймон каби ижодкорлар ҳибсга олинди. Уша пайтларда омон қолганларга ҳам осон бўлмаган, албатта. Ёзувчи Илья Эренбург «Одамлар, йиллар, ҳаёт» эсдалик китобида ўша давр ҳақида ёзиб, «Менинг омон қолишим лотореямга ютуқ чиққандай гап бўлган», деган эди.

— Қайта қуриш даврида баъзи бир ёшларимизнинг Боймирза Ҳайитни қаҳрамонга айлантирмоқчи бўлганликлари менга бироз ғалатироқ туюлди. Тўғри, Боймирза Ҳайит Туркистоннинг янги тарихини яхши билган олим бўлиши мумкин. Аммо у қаҳрамон эмас. Шахсан менга қолса, «қизил империя» шароитида ижод қилиб, ҳақ сўзни айта олган кишиларни қаҳрамон деган бўлар эдим. Боймирза Ҳайит чет элда бошидан доллар ёғилиб турган шароитда, бизнинг авлод эса Ватанимызда яшаб, бошимиз устида «қизил империя»нинг қонли қиличи ўйнаб турган шароитда ижод қилдик. У замонларда кишининг арзимаган гап билан камалиб, йўқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

«Алишер Навоий» пьесасини 1941 йилда — шоирнинг 500 йиллик таваллуди нишонланадиган йилда ёзган эдик. Орада уруш бошланиб кетиб, 1945 йилда саҳналаштириш мумкин бўл-

ди. Шунда спектаклни кўрган комиссия уни томошабинларга кўрсатишни ман қилди. Улар биздан Навоий мутаассиб Хўжа Аҳрорнинг муршиди бўлган, пьесага Хўжа Аҳрорни салбий қаҳрамон сифатида киритасизлар, деб талаб қилишди. Фақат Усмон Юсупов аралашганидан кейин масала бизнинг фойдамизга ҳал бўлди. Спектаклни кўргач у, халқ ҳам кўрсин, кўпчиликка манзур бўлса қўяверинглар, деди.

1974 йилда Номоз ўғри ҳақида «Номаълум киши» деган пьеса ёздим. Менда мазкур қаҳрамон тақдирига қизиқиш пайдо бўлганлигига сабаб тарихда Номоз номи билан аталган, худди Номоз ўғри сингари ҳаракат қилган ўн икки одам ўтганлигини аниқлаганлигим бўлди. Бу менда халқнинг озодлик учун кураши абадийдир, деган фикрни пайдо қилди ва ёзган пьесамга шу гоёни сингдирдим.

Пьеса Ҳамза номидаги театрда сахналаштирилди. Лекин уни комиссия қабул қилмади. Эмишки, аср бошида Самарқанд вилоятида яшаб ўтган Номоз ўғри эсэр партияси дастурини амалга оширадиган одам бўлган экан. Бу одам саводсиз бўлган, эсэр партияси нима эканлигини билмаган, деб қилган эътирозларимга ҳеч ким қулоқ солмади. Шундан сўнг Ҳамза театрининг бош режиссёри Гинзбург менга яхши маслаҳат берди: бош қаҳрамон номини ўзгартиринг, деди. Номоз номини Ниёз деб ўзгартирдим. Шундан кейин спектаклни қўйишга рухсат беришди.

— «Шарқ юлдузи»нинг 1993 йил 3—4-сонида эълон қилинган, радио журналисти Тоир Юнус билан суҳбатингизда шундай дегансиз: «Умумий идеология тазйиқи остида Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий ҳақида лаънатлаб айтган гапларим бор. Яъни шу маънодаки, булар миллатчи эдилар, деган гаплар бор. Олим сифатида, санъаткор сифатида қораламасдан, идеологиясини қоралаган пайтларим бўлган. Бунга афсус қиламан. Албатта, афсус қиламан! Бундан ташқари, афсус қилганим шуки, биз интернационализм либосини кийган шовинизмни билмай қолибмиз. Шовинизм юртимизга интернационализм либосини кийиб келибди-да, биз уни интернационализм деб тушунибмиз. Аслида шовинизм экан. Мен бунини аллақачон тушунганман...»

Бу мардона гапдир. Менимча, Сиз бу хатоингизни тузатишга ҳаракат қилгансиз. Маълумки, давр келиб коммунистик тузумда «маз кўчди». Қатагон қилинган анчагина кишилар оқланиб, қамалган ижодкорлар лагерлардан қайтиб келишди. Абдулла Қодирий, кейинроқ Чўлпон, Фитратлар ҳам оқланишди. Абдулла Қодирий ҳақидаги дастлабки мақолани Сиз ёзиб, «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1956 йил 24 октябрь сонида эълон қилдиргансиз. Кейин ёзувчининг машҳур «Ўтган кунлар» асари Сарвар Азимов таҳрири остида чиқди. Асарнинг шу нашрига Сиз сўзбоши ёзгансиз. Абдулла Қодирийни оқлаш масаласи қизғин баҳсларга сабаб бўлиб, Сизнинг бошингизга ҳам «қора булутлар» кўланка солган, дейишади. Ушанда Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарияти бу масалада қандай йўл тутган!

— Ёзувчилар уюшмаси раҳбарияти дастлаб Қодирийнинг оқланишига қарши бўлган.

— Ундай бўлса, Қодирийни оқлаш ғояси дастлаб кимдан чиққан!

— Абдулла Қодирийни оқлаш зарурлигини менга дастлаб Москвада Мухтор Аvezов айтган. Бир кун суҳбатлашиб ўтирганимизда у:

— Иззат Отахонович, Абдулла Қодирийни оқлаш керак, у Ўрта Осиёдан чиққан барча ёзувчилар, жумладан, менинг ҳам устозим бўлади, — деди.

— Қандай қилиб оқлаш мумкин?

— Битта яхши «илгак» бор, «Ўтган кунлар» романининг бош қаҳрамони Отабек асарнинг бир жойида Россия ҳақида хайрихоҳлик ва ҳавас билан гапиради. Шунинг дастак қилса бўлади.

— Яхши фикр. Мавриди келса уриниб кўраман.

Шундан кейин кўп ўтмай Тошкентга қайтдим. 1956 йилнинг ёзида мени Нуриддин Муҳитдинов чақиртирди. У республика партия ташкилотларида коммунистлар ёзувчи Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини қўйишаётганлигини, шу масалага адабиётшунос олим сифатида қандай қарашимни сўради. Мен:

— Бу яхши таклиф. Абдулла Қодирийни оқлаш мумкин, — дедим.

— Ундай бўлса, мен тегишли ўртоқларга айтаман, Сизга Абдулла Қодирийнинг делосини топиб беришади. Сиз уни кўриб, эксперт сифатида ўз хулосангизни ёзиб берасиз.

Орадан уч-тўрт кун ўтганидан кейин мени тегишли жойга чақириб, қўлимга бир варақ қоғоз беришди. Унда Абдулла Қодирий устидан суд бўлганлиги, айблов хулосаси ўқилганлиги ва ёзувчи отувга ҳукм қилинганлиги ёзилган эди. Мен ҳужжатни қўлимга берган ўртоққа:

— Ёзувчининг делоси қани? Бу дело эмас-ку, — дедим.

— Ҳозир топганимиз шу ҳужжат, делони топишнинг иложи бўлмаяпти.

Яна беш-олти кун сабр қилдим. Лекин бари бир дело топилмади. Шундан кейин мен Муҳитдиновга мурожаат қилиб:

— Қодирий ҳақидаги фикрларимни унинг икки йирик асари асосида ёзсам қандай бўлади? — дедим.

— Жуда яхши, шундай қила қолинг.

Шундан кейин Абдулла Қодирий ижоди ҳақидаги хулосамни қоғозга туширдим. Ёзувчи шу асосда қайтадан «суд» қилиниб, оқланди. Муҳитдинов менинг шу хулосамни мақола сифатида матбуотда эълон қилишни таклиф этди.

Мақола рўзномада эълон қилинган куннинг эртасидан маша бошланди. Ҳурматли адиблардан бири 1-стационарнинг ошхонасида ўтириб, қўшни столда ўтирган вазирларга қўлидаги рўзномани силкиб кўрсатиб: «Ҳой вазирлар, нималар бўлаётганини кўраяпсизларми?! Иззат Султон жисми лаҳатда чириган миллатчи ёзувчининг ижодини сизларга жойнамоз қилиб беряпти!» — дебди.

Тўрт-беш кун ўтганидан кейин мақола Ёзувчилар уюшмасида махсус чақирилган йиғилишда муҳокама қилинди. Сўзлаганларнинг кўпчилиги мақолани қоралашди. Мақола муаллифини қа-

маш керак, деган тақлифлар ҳам бўлди. Фақат Ойбеккина Қодирийни ёқлаб гапирди. У «Абдулла Қодирий яхши ёзувчи, уни оқлаш керак. Фақат Иззат Султон мақоласида уни ортиқча мақтаб юборибди», деди.

Шундан кейин мақола Марказий Қўмигада муҳокама қилинди. У ерда ҳам мақолани жон-жаҳди билан ёмонлаб, мени жазолашни талаб қилганлар бўлди. Фақат Нуриддин Мухитдиновнинг бир кесарлиги, бошлаган яхши ишини қандай бўлмасин охиригача етказиш учун ҳаракат қилиш одати қўл келиб, Қодирий оқлаиб қолди.

— Абдулла Қодирий ўз вақтида оқланди, асарлари ўқувчиларга етиб борди. Лекин бу ажойиб ёзувчининг ижоди узоқ вақт етарли тарғиб қилинмади, маданиятимизнинг забардаст бир вакили сифатида хотираси эъзозланмади. Менга айниқса бир воқеа қаттиқ таъсир қилган. Одатда ўртамиёна бир ёзувчи ёки шоир таваллудига ҳам саҳифалаб материал берадиган «Ўзбекистон маданияти» рўзномаси 1974 йилда Қодирийнинг 80 йиллик таваллудига шапалоқдай мақола бериш билан кифояланган эди.

— Фикрингиз тўғри. Қодирий ижоди узоқ вақт етарли тарғиб қилинмаганлиги унинг оқланишига қарши бўлган кишиларнинг иши бўлди. Энди у кишилар йўқ. Қодирийнинг ўлмас асарлари эса ҳамон қўлма-қўл ўқияпти. Санъат абадийдир, дегани шу бўлса керак-да.

— Ҳурматли Иззат Отахонович! Кўпчилик Сизни таниқли драматург ва катта олим сифатида билади. Шахс сифатида эса мен Сизни ҳақ гапни дадил айтадиган инсонлар тоифасига қўшаман. 1967 йилда Алишер Навоий номидаги театрда бўлган, ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллигига бағишланган тантанали йиғилиш ҳамон кечагидек ёдимда. Сиз ўшанда минбардан сўзлаб, Ўзбекистонда яшаётган биродарларимиз ўзбек тилини ўрганиши лозимлигига ишора қилган эдингиз. Сиз қарийб ўттиз йил аввал кўтарган бу масала бугунги кунда мустақил давлатимизнинг сиёсатида ўз ифодасини топиб, ўзбек тили Ўзбекистоннинг давлат тилига айланди. Ушанда бу фикрни кўпчилик ўртасида айтиш Сизга осон бўлмагандир.

— Тантанали йиғилишнинг эртаси куни Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар боғида зиёфат берди. Шу зиёфатда ёзувчи Сергей Бородин мен билан ёнма-ён ўтирди. У менга киноя билан: «Сенинг қалбингда миллатчилик илллати бор экан-ку, ошна?.. Қани, ҳозир сўз олгин-да, кечаги хатоингни тўғрила» деди. Мен зиёфатда қадаҳ кўтариб сўзладим, лекин Сергей Бородин айтган гапни қилмадим.

Уша кунларда Ўзбекистонда туркман адабиёти ва санъати кунлари бўлаётган эди. Қаҳҳорнинг юбилейидан сўнг икки кун ўтгач, Муқимий номидаги театрда туркманистонлик адабиёт ва санъат вакиллари билан учрашув бўлди. Мен ҳам бордим. Театр биносига кирсам равоқда Марказий Қўмига бюро аъзолари қатор бўлиб туришган экан. Улар орасида Ёдгор Насриддиновдан бўлак биронта одам мен билан саломлашмади.

Уч-тўрт кун ўтгач, мени катта амалдорлардан бири чақиртир-

ди. Бўлса-бўлмаса Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллигидаги нутқим хусусида чақириваётганлигини ҳис қилиб, айтадиган гапларимни ўйлаб бордим. Амалдор мен билан совуққина саломлашгач:

— Нега Қаҳҳорнинг 60 йиллигида бўлмағур гапларни гапириб, одамларнинг таъбини хира қилдингиз? — деди.

— Қайси гапим бўлмағур гап бўлди?

— Ўзбек тилини ҳамма билиши керак, деган гапингиз бўлмағур гап бўлди.

— Бу гапимнинг нимаси ёмон?! Ахир мен Ўзбекистон Конституциясида ёзилган нарсани талаб қилдим-ку. Конституцияда ўзбек тилининг давлат тили эканлиги ёзилган-ку.

— Ўзбекистон Конституциясида ўзбек тилининг давлат тили эканлиги ёзилмаган.

— Нега ёзилмаган, илгари бор эди-ку?!

— Кейин бу жумла олиб ташланган.

Баҳсимиз анчагина вақт давом этди. Бир маҳал эшикдан Марказқўмнинг оддий ходимларидан бири кириб келиб, амалдорга қараб:

— Етади! — деди.

Шунда мен амалдор олдида микрофон турганлигига, бизнинг баҳсимизни қўшни хонада тинглашаётганлигига эътибор бердим.

— Мен сизни тузук одамсиз дердим, ўзингизга етгунча экансиз. Иккинчи шундай гапларни гапирсангиз жавобини оласиз. Бўпти, сиз билан гапимиз тамом! — деди амалдор.

Шундан кейин мен хонани тарк этдим.

— Киши яшаган замон ҳар қанча оғир бўлмасин, унда яхши одамлар ҳам бўлади. Жумладан, ижодкорлар орасида Усмон Юсуповнинг ёзувчиларга муносабати борасида яхши гаплар юради.

— Мен Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарларидан уч кишига тан бераман. Булар Усмон Юсупов, Нуриддин Муҳитдинов ва Шароф Рашидовдир. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевни ҳам мақташади. Лекин мен улар ишлаган йилларда ёш эдим, шу боисдан бирон гап айтолмайман.

Усмон Юсуповни устозим десам бўлади. Сабаби, у анчагина бадиий диди бор одам эди. 1940 йилда мен уч пардали «Бургутнинг парвози» номли пьеса ёзганман. Шу пьесани Усмон Юсуповнинг Марказқўмдаги хонасида ўтириб, бирга ўқиб чиққанмиз. Асарни ўқиб бўлгач, у: «Иззат, асарингдаги ҳамма воқеалар тўғри, ҳаммаси рисоладагидек, лекин кишини ҳаяжонлантирмайди, юракни «жиз» эттирмайди», деди. Шу гап ҳамон ёдимда. Ушандан бери нима ёзсам томошабинни ҳаяжонлантиришига, юрагини «жиз» эттиришига эътибор бераман.

1945 йилда Ойбекнинг «Навоий» романи Сталин мукофотига тақдим қилинди. Усмон Юсупов бу асарни мукофотга тақдим қилингунга қадар ўқимаган экан. Ўқигач, мени ҳузурига чақирди. Роман унга унча маъқул бўлмабди.

— Иззат, бу асарнинг нимасига мукофот беришади? — деди у. — Эрта-индин Ота (Сталин) қўнғироқ қилиб, шу хусусдаги фикримни сўраса нима дейман? Ўрта асрда яшаб ўтган шоир қан-

дай қилиб бугунги жўшқин замонамизнинг қаҳрамони бўла олади?

— Ойбекнинг бу романи ажойиб асар, унда Навоий образи гўзал тасвирланган, — дедим мен. — Ёзувчи тасвиридаги Навоий бемалол бугунги кунимизнинг қаҳрамони бўла олади. У зулматда яшаб, одамларни адолатга, инсофга, маърифатга чақиряпти, шунинг ўзи катта қаҳрамонлик-ку?

— Дарвоқе, фикринг ўринли.

Усмон Юсупов 1949 йилда мени ҳузурига чақиртиргани ёдимда. У:

— Сенга саволим бор, партия билетинг билан жавоб беришинг керак, — деди.

— Бошим билан жавоб бераман.

— Ойбекни қамоққа олиш ҳақида гап бўляпти-ку! — деди у.

— Қайси гуноҳи учун?

— Покистонга бориб келгач, бир кишига мен Покистонда қолишим керак экан. Ўша ерда яшасам ҳозиргидан яхшироқ ёзувчи бўлар эдим, деган эмиш.

— Мен Ойбекнинг бундай гап айтишига мутлақо ишонмайман. Уни ҳимоя қилиш керак.

Ёки Нуриддин Муҳитдиновни олайлик. Юқорида менинг Абдулла Қаҳҳор 60 йиллигида айтган гапларимни эсладингиз. Аслида бу масалани 50-йилларда биринчи бўлиб Нуриддин Муҳитдинов кўтарган. У ҳатто Марказқўм мажлислари ўзбек тилида ўтишини, стенографисткалар, машинисткалар ўзбек тилида ёзаолдиган кишилар бўлишини талаб қила бошлаган. Унга эътироз билдиришга эса ҳеч ким журъат этмаган. «Қизил империя» намояндалари бунга тоқат қилолмасдилар, албатта. Шундан кейин шерни қафасга солишнинг яхши йўлини топишди. Уни кўтариб Москвага олиб боришди-да, халқидан айириб, мустақиллигидан маҳрум қилишди. У ерда озгина вақт ишлагач, чет элга жўнатиб юборишди.

— Мана уч йилдирки, республикамиз мустақилликка эришди. Ижодкорлар коммунистик партиянинг ғоявий тазйиқидан қутулишди. Янги шароит, шубҳасиз, янги муаммоларни юзага келтиради. Сиз кекса адиб сифатида янги шароитда ёзувчилар уюшмаси фаолиятидаги қайси анъаналардан воз кечиш керак, деб ўйлайсиз!

— Мен уюшма фаолияти устидан коммунистик партия ҳукмронлигининг фожиалари ҳақида гапириб ўтдим. Аслида уюшма фаолиятида коммунистик тузумдан мерос бўлиб қолган яна бир нохуш анъана бор: Ёзувчилар ташкилоти шу пайтгача ҳукуматдан мунтазам моддий мадад, мурувват ташадиган, бошқача айтганда, ҳукуматнинг емакхўри бўлган ташкилот бўлиб келди. Уюшмага ҳукуматдан кўпроқ квартира, дала ҳовли, енгил машина, унвон, орден ундирадиган «емакхона» деб қараш адабиёт тараққиётига салбий таъсир кўрсатадиган ҳодисадир. Чунки, пул кетидан қувиш, манфаатпарастлик, ҳушомадгўйлик адабиётни бузадиган иллатлардир.

Мен ҳукумат ёзувчилар уюшмасига мутлақо ёрдам кўрсат-

масин, демоқчи эмасман. Уюшма фаолиятини йўлга қўйишда ҳукумат ёрдам кўрсатиши керак. Лекин ёзувчи давлат тасарруфидаги имтиёзли гуруҳ бўлиб қолмасин.

— Ёзувчи асарига жуда кам қалам ҳақи тўланаётган ҳозирги шароитда бу фикрингиз ғалати туюляпти.

— Ҳозир ёзувчи асарига жуда оз ҳақ тўланаётганлигини, бундай шароитда адабиёт сувсиз қолган дарахтдай қуриб, йўқ бўлишини биламан. Яқинда бир пьеса ёзиб, маданият вазирлигига олиб борган эдим. У ерда уни қабул қилиб, 265 сўм қалам ҳақи беражақларини айтишди. Мен бу пулдан воз кечдим. Ахир 265 сўмга ҳозир дурустроқ туфли ҳам бермайди-ку. Буни ўз манфаатимни эмас, ёш ёзувчилар тақдирини ўйлаб гапиряпман. Мен ёшим бир жойга бориб қолган, бола-чақа ташвишдан қутулган одамман. Ҳозир иш жойимдан олаётган маошим тирикчилигим учун етади. Лекин ёзувчи халқи, ўз тирикчилигини ўзи қилиши, ҳукуматнинг емакхўрига айланиб қолмаслиги керак, деган фикримдан қайтмайман. Айниқса, адабиётга янги кириб келган ижодкорнинг адабиётдан бўлак тирикчилик манбаи бўлиши лозим. Ёзувчи ўз ижоди билан танилиб, асарларини чоп этишдан келадиған пул яшаши учун етарли бўлган шароитда киши ўзини буткул адабиётга бағишлаши мумкин. Икки-учта яхши роман ёки драма ёзган ижодкор умрбод моддий таъминланган бўлишга маънавий ҳақли.

Ёзувчининг бошқа тирикчилик манбаи бўлиши унинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашдан ташқари, сабаби тирикчилик ҳалтура асарлар ёзишдан асрайди.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ҳозирги фаол одам халқ хўжалигининг маълум бир соҳасида меҳнат қилади. Ёзувчи унинг ҳаётини, ички дунёсини ҳаққоний ёзиш учун у банд бўлган соҳани билиши керак. Бу демак, ёш ёзувчининг халқ хўжалигининг маълум бир соҳасида ишлаши ҳаётни ўрганишига ҳам ёрдам беради.

Абдулла Қодирийни мисолга олайлик. У ўз асарларини асосан қишда, танча четида ўтириб ёзган, ёзда эса деҳқончилик билан шуғулланган. Унинг боғи, сигир-бузоғи, асарларини бўлган. У оиласининг моддий таъминотини яхшилаш, сабаби тирикчилик — суюқ асарлар ёзмаслик учун деҳқончилик билан шуғулланишини ҳамкасблари билишарди.

Мен 20-йилларнинг охирларида Кўкчадаги бозорда Қодирийнинг мева сотиб ўтирганини кўрганман. Шунда кўзларимга ишонмай, унинг ёнидан икки-уч марта ўтдим. Ёзувчи менга эътибор берди.

— Иззатилламисиз, Аъзам Аюб билан бирга ишлайсиз-а? — деди у мен билан саломлашар экан, жилмайиб. — Бозорда мева сотиб ўтирганимни кўриб ҳайрон бўляпсиз чоғи?..

— ...

— Ҳайрон бўлманг, — деди у шунда, — ёзувчи халқи «гап ўғриси» бўлади. Мен бу ерга одамларнинг гапини тинглагани келаман. Бозорда қизиқ гаплар кўп бўлади...

Ёки атоқли рус ёзувчиси Чеховни олайлик. Бу ёзувчининг

асосий касби шифокорлик бўлган. Шу касби унга ҳаётни яхши ўрганишда ёрдам берган.

Еки ўзимни мисолга олай. Олтмиш йиллик ижодий фаолиятим мобайнида 13 та пьеса ёздим. Бу асарларимдан келган пул менинг ҳаёт кечиришим учун етарли эди, деб бўлмайди. Шу сабабли ҳам мен бадий ижодга яқин соҳани — адабиётшуносликни ўзимга касб қилиб олдим.

Сиз ёзувчига ҳатто ўрта асрларда ҳам ҳомийлик қилишган-ку, нега ҳозир ҳукумат ҳомийлик қилмаслиги керак, деб сўрашингиз мумкин. У даврнинг йўриғи бўлак, ҳозирги даврдан фарқ қиларди. Ўрта асрда бадий асар асосан сарой аъёнлари учун ёзиларди, оммавий нашр, кенг китобхонлар доираси, китоб бозори йўқ эди.

Яна бир гап. Ёзувчилар уюшмаси олтмиш йил мобайнида ёзувчи асари учун «чиғириқ» вазифасини ўтаб келди. Шу ташкилот муҳри босилган асар нашр этилди, муҳри босилмаган асар нашр этилмади. Уюшма бадий нашриётлар, ойнома муҳарририятларининг ишига аралашиб, ўрни келса уларнинг ҳисоботларини тинглаб, режаларини тасдиқлаб келди. Бу ҳам менимча эскирган иш усулидир. Ёзувчилар уюшмаси бошқа ижодий ташкилотларга тазйиқ ўтказмай, эркин фикр алмашиладиган, қаламкашлар касб маҳоратини оширадиган, ёзувчига яхши ижод қилиши учун ҳар томонлама кўмаклашадиган ташкилот бўлиши керак.

Ҳозир битта хавф бор. Биз маданий ҳаётимизда, шў жумладан, адабиётда миллий қобимизга ўралиб қолишимиз мумкин. Халқлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узилиб қолишининг зарарини кўриб турибмиз. Маданий алоқаларнинг узилиб қолиши ҳам шундай зарарли бўлади, аммо бу кейинроқ сезилади. Шу боисдан қардош халқлар ўртасидаги маданий алоқаларни илгаригидек ҳар томонлама кучайтириш керак.

— **Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг қайси томонларига кўпроқ эътибор бериш лозим!**

— Адабиёт жамғармасининг фаолиятини ҳар томонлама кучайтириш лозим. Россияда бу ташкилот Ёзувчилар уюшмасидан анча аввал, 1859 йилда ташкил этилган. Унинг ташкилотчилари орасида Н. А. Некрасов, А. Н. Островский, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, Н. Г. Чернишевский, Л. В. Анненков каби атоқли ёзувчилар туришган. Ташкилот ўз фаолиятини марҳум танқидчи В. Г. Белинскийнинг ночор оиласига моддий ёрдам кўрсатишдан бошлаган. Кейин у яна кўпгина ёзувчиларнинг моддий аҳволи яхшиланишига ҳисса қўшган.

— Рус ижодкорлари орасида анча оммалашган бир латифа бор. Москвадан бир амалдор Тулага қўнғироқ қилиб:

— Тула вилоятининг адабий аҳволи қандай! — деб сўрайди.

— Яхши! — деб жавоб беришади у ердан. — Илгари Тула губерниясида биттагина ёзувчи — Лев Толстой ижод қилган эди. Ҳозир вилоятимизда ёзувчилар уюшмасининг аъзоси бўлганлар йигирма нафардан ошиб кетди.

1934 йилда республика Ёзувчилар уюшмаси ташкил этилган.

нида унинг 30 нафар аъзоси бор экан. Лекин шу оз сонли ташкилот сафида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Усмон Носир каби забардаст сўз усталари бўлишган. Адашмасам, ҳозир Ёзувчилар уюшмаси аъзолари миқдори 800 нафарга етиб қолди. Лекин улар орасида истеъдоднинг қудрати жиҳатидан биринчи авлод вакилларига тенглашадиганлари кам. Уюшманинг шунча аъзоси бўла туриб, ҳозир ойномаларда эълон қилишга яроқли насрий қўлёзмалар етишмаяпти.

Уюшмага янги аъзолар қабул қилишда сон ва сифат масаласини қандай ҳал этиш керак! Сиз билан суҳбатлашгани келишдан аввал 1984 йилда нашр этилган «Совет Ўзбекистони ёзувчилари» маълумотномасини кўздан кечириб чиқдим. Унда Ёзувчилар уюшмаси аъзоси бўлган кишиларнинг сурати ва қисқа таржимаи ҳоли берилган. Бу кишилар орасида китобхонлар умуман танимайдиган кишилар ҳам бор.

Айни пайтда ҳозир бошқа ҳолатни ҳам кузатиш мумкин. Анча йиллардан бери ижод қилиб, тўрт-бештадан китоб чиқарган, лекин Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлолмай юрган кишилар бор.

— 80-йилларда Ёзувчилар уюшмаси аъзолари миқдори кескин ортиб кетди. Бу сифатни унутиб, сон кетидан қувишнинг натижаси бўлдики, бу ҳолни ҳеч маъқуллаб бўлмайди. Лекин Ёзувчилар уюшмасига аъзолар қабул қилишда ғовни жуда баланд қўйиш, фақат классик ёзувчи бўлиши мумкин бўлган кишиларнигина аъзоликка қабул қилиш керак, деб ўйлаш ҳам нотўғри. Менимча, ижоди билан адабий жамоатчилик орасида кўриниб қолган кишилар уюшма аъзоси бўлиши керак. Миқдор ортишининг ташвишли томони йўқ. Яхши нарса озчилик бор жойда эмас, аксарият кўпчилик бор жойда пайдо бўлади. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, Чехов Россияда миллионга ёзувчи бўлишини орзу қилган. Навоий даврида Ҳирот шаҳрининг ўзида 300 нафардан ортиқ шоир бўлган. Булар орасидан ҳозир биз бармоқ билан санарли номларнигина биламиз.

Ёзувчилар уюшмаси котибиятининг охириги мажлисида олти киши уюшма аъзолигига қабул қилинди. Уларнинг ўртача ёшини суриштирсам қирқ бешда экан.

Агар кишида чинакам истеъдод бўлса, қирқ беш ёшида таниқли ёзувчига айланиши керак-ку! Нега уюшманинг янги аъзолари бу қадар «қартайиб» бораяпти? Бу ҳолатни маъқуллаб бўлмайди.

«Ўтган кунлар» романи 1920 йилда «Инқилоб қуёши» ойнамасида чоп этилган. Ушанда Абдулла Қодирий 26 ёшда бўлган. Навоий эса ўн олти ёшида шоир сифатида Лутфийнинг мақтовига мушарраф бўлган, биринчи тўплами эса 24 ёшида — 1465 йилда тузилган. Лермонтов атоқли шоир бўлиб танилганида, Қаҳҳор ўзининг «Сароб» романини ёзганида ҳали ўттизга тўлмаган йигитлар эдилар.

Адабиётшунос Отажон Ҳошим 1932 йилда ўзбек шўролар адабиёти тўғрисида катта маъруза қилди. Келаси йили китоб бўлиб чиққан бу маърузасида шоирлардан Ойбек, Уйғун, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Фафур Фуломларнинг ижодига баҳо

берган. Ушанда бу ёзувчилар ҳам ҳали ўттизга бормаган эдилар.

Айтмоқчиманки, ёшлар орасидан талантларни ахтариш керак. Бу эса биринчи навбатда танқидчиларнинг вазифаси бўлиши лозим.

— **Ҳозир бозор иқтисодиёти шароитида ёзувчилар уюшмасининг кераги йўқ, ёзувчилар нашриётлар атрофида уюшгани маъқул, деб юрган одамлар бор. Шу фикрга қандай қарайсиз!**

— Бор нарсани бузиш оппа-осон, лекин уни янгитдан бунёд этиш мушкул. Бу тажрибада кўп исботланган. 60 йил мобайнида мавжуд бўлиб, республикада адабиётнинг ривожланишига ҳисса қўшган ташкилотни йўқ қилишни ўйлаш калтабинликдан бошқа нарса эмас. Адабий кучларнинг ташкилий бирлигини сақлашимиз керак. Фақат у айрим гуруҳларнинг тор манфаатларига хизмат қилмайдиган эркин ижодий ташкилот, тажриба айрибошлаш жойи бўлиши лозим.

Бундан ташқари, адабиёт жамғармаси биринчи навбатда адабиётимизнинг ёш ва кекса авлоди вакилларига ўз имкониятларидан келиб чиқиб моддий ёрдам кўрсатиши, уларнинг самарали ижод қилишлари учун шарт-шароит яратиб бериши керак.

— **Мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат!**

Суҳбатдош Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ

Икром Отамурод

СОПОЛ СИНИҚЛАРИ

Достон

Айтим...

...Етдим деганингда қуриган дарё — дард.
Топдим деганингда тугаган манзил — дард.
Тутдим деганингда йиқилган бардош — дард.

Ҳолат

Ҳаҳ, энди...
дунё дегани... шу экан-да...
Кўчиш...
макондан-маконга кўчиш...
ондан-онга кўчиш...
руҳдан-руҳга кўчиш...
озгина муҳлат тув тутиш...
...ва...
...яна кўчиш...
Кангул ҳамиша қандайдир ўзгаришни,
қандайдир покиза насим —
эпкинларни
ихтиёр этиб яшайди...
...Соғиниб яшайди...
нотаниш манзилларни...
Одам боласи
бир хил ҳаёт тарзидан
қачондирким бўлмасин, зерикади.
Зерикиш —
бошқа шаклнинг истаги...
Руҳиятда содир бўлган бу ҳодиса —
янги ройишни,

янги хоџишни
кидиради...
...Соғиниб яшайди...
нотаниш манзилларни...
Ҳар қандайин портлаш,
авваламбор,
одам боласинкиг руҳиятида кечади...
юрагида томир отади...
Сўнг,
кенг майдонга кўчади...
Дунё —
маконда маълум муҳлат тўхташ...
...ва...
кўчишдан иборат
узун чубчурғанинг чигал ҳалқаси...
...Соғиниб яшайди...
нотаниш манзилларни...
...макондан-маконга кўчиш...
ондан-онга кўчиш...
руҳдан-руҳга кўчиш...
кўчиш...
кўчиш...
кўчиш...

Ранг

Заранг замин. Кўҳна Ерқўрғон,
шивир-шивир ёмғир сепалар.
Ўмганини тупроққа берғон —
чўкка тушган тепалар.

Эрки — ялов, ғурури — ялов,
ҳилвираб тўкилар баста.
Қатларида босқин ва талов —
ғанимнинг қон сачраган дасти.

Чок-чоклари ямалган хаёл,
олачалпоқ хотира, аё!
Тушларида қилич саси — дол.
Тўлғанар, ў! Ў, Қашқадарё!

Чодра тортар. Айланар нишлаб —
қарчиғайқуш ҳудудсиз карахт.
Ёмғирга тан тутуди пешлаб —
чақмоқ танин ялаган дарахт.

Моғорлайди. Занг босар. Музлар,
унутилар кўп йўлаклари.
Тепалар қаъридаги излар —
хотира бўлаклари.

Лойга қотиб синиққан камон —
юрт ори деб тўкилган дарддир.

Қўлда лочин тутган паҳлавон —
қадрин кучиб йиқилган марддир.

Кўмилган имондир,
кўмилган тилдир —
тепалар...

Кўмилган Ватандир,
кўмилган элдир —
тепалар...

Зиғирдай тош — паторат қўрғон.
Йиқиқлар — қалъани таъбирлар.
Тож нақши — тилло типратикон.
Тепалар — улкан қабрлар!

Қовжираган қўзигул — яра.
Намиққан янтоқлар қотади.
Тепалар мункайиб тобора —
қариган тупроққа ботади.

Ҳолат

Умид + ёлғизлик = хотира.
Хотира + умид = ёлғизлик.
Ёлғизлик + хотира = умид.
.....

Ёлғиз оламда ёлғизман.
Руҳим остонасида турар
ёлғизлик.

Умид эшигин ўксик тавақасин чертиб.
.....

Ёлғиз оламда ёлғизман.
Руҳим остонасида турар
ёлғизлик.

Хотира эшигин синиқ тавақасин чертиб.
.....

Ёлғиз оламда ёлғизман.
Руҳим остонасида турар
ёлғизлик.

Кўришар —

умид ила хотира эшигин
икки тавақаси.

Ўксик ва синиқ икки тавақаси.
.....

Ранг

Биз — олмош.

Кўплик.

Она тили дарслиги бўйича.

Биз — умум.

Тўплик.

Юқоридан куйига.

Биз — муаллақ сойил:
ёқаси йўқ,
бари йўқ.
Биз — вазнсиз зойил:
оғири йўқ,
дари йўқ.

Биз — югураётган тўда:
жойи қай,
макони қай?!
Биз — йўл, ҳориган жуда:
пайи қай,
поёни қай?!

Биз — беном, бенишон тийрат:
қувватсиз,
қурбатсиз жим.
Биз —
мум тишлаган сийрат.
Биз — ҳеч ким.

Ҳолат

Қийин... қийин... қийин...
Қуруқ бешикка кўксини тутиб,
нола қилган аёлга,
далда бермак қийин.
Юз урин,
минг урин — фойдасиз.
Оллоҳ ўзи раҳмини есин!
Кўз қораси —
ёлғизгина ўғлини,
совуқ тупроққа, ўз қўли билан
бағри куйиб қўйган отага,
тасалли бермак қийин.
Юз урин,
минг урин — фойдасиз.
Оллоҳ ўзи раҳмини есин!
Бору йўғи биргина борини —
инонганини йўқотган ғариб зотга,
таскин бермак қийин.
Юз урин,
минг урин — фойдасиз.
Оллоҳ ўзи раҳмини есин!
Тасаллиллар санчилар — бигиз,
далдаларнинг юраги мискин.
Ғамнинг рўпарасида ожиз —
ип эшолмай қотади таскин.
Юз урин,
минг урин — фойдасиз.

Қийин... қийин... қийин...
Оллоҳ ўзи раҳмини есин!

Ранг

Дарахтнинг томирига қурт дориди,
ўздан пайдо бўлган қурт ... зирқироқ...
Занам танаси... шохалари ҳориди...
барглари — қуроқ.
Қанча бўҳронларга чидаган бардош,
ў, минг йиллик дарахт,
азамат дарахт...
...қуруқ савара...
елга беролмайин дош —
юрагимга йиқилди карахт.

Ҳолат

...Фурсат мошини ғизиллар бепарво...
Олдин чиққанлар хотиржам
жойида ўлтираверар.
Ўлтираверар жойида тайсанлаб.
Сал бўлса-да кўпроқ
ўлтиргиси келар,
Сал бўлса-да кўпроқ
кўргиси келар,
Сал бўлса-да кўпроқ...
Кейин чиққанлар ҳисобидан
чегирса ҳам
майли.
Ўлтиргиси келар
ўрнашиб олган ўрнида.
Ўрнашиб олган ўрни мулойим...
...Кейин чиққанлар тик туриб қолар,
тиқилиб қолар,
қисилиб қолар,
тор ўтарларда.
...Бир-бирига ёвқараш пайдо,
бир-бирига ғаним етилар,
жой талашиб,
ўрин талашиб,
тор ўтарларда.
...Олдин чиққанлар томоша қилар.
Олдин чиққанлар...
жой бўшатиш ўрнига
пишанг берар,
бир-бирига қайраб кейин чиққанларни...
...Фурсат мошини ғизиллар бепарво...

Ранг

Саксовулзор ичида шаҳар —
руҳимдаги оролча.
Абрлар тўқайида юлдуз сингари...
Осмон тандири қуяди ҳовур —
кимсасиз уйларнинг тешик тоmidан.
Дарчаларнинг тирқишларидан
тишларини ғичирлатиб киради қумлар.
...Карвонидан адашиб, лоҳас чўк тушган туя...
...Нафаси қисилар ҳазорисвоннинг...
...Ҳалтиллаб югурар ҳалиққан ялиқ,
тиллари бир қарич осилган итдир — ялиқ...
...Жавзонинг куйдиргич дамида куяр,
ёвсанлар чирқираб-чирқираб...
...Жавзонинг куйдиргич дамида куяр,
саксовулзор ичида шаҳар —
руҳимдаги оролча...

Ҳолат

Сен — кузатувчи.
Мен — кузатувчи.
Сен — кузатилувчи.
Мен — кузатилувчи.
Бир-биримизни. Бир-биримизга.
Сен — муайян шакл.
Мен — муайян шакл...
Сен — кутувчи.
Мен — кутувчи.
Сен — кутилувчи.
Мен — кутилувчи.
Бир-биримизни. Бир-биримизга.
Сен — муайян шакл.
Мен — муайян шакл...
Сен ва мен —
кузатув ҳамда кузатилув майдони.
Сен ва мен —
кутув ҳамда кутилув майдони.
Бундан бўлак ҳеч не йўқдир кангулда.
Бундан бўлак ҳеч не сиғмас кангулга.
Еру кўкдек улкан масофа кангул.
Игна кўзи киби қисқа масофа кангул.
Қош ила қабоқ орасидек энсиз масофа кангул.
Қолгани —
шунчаки ўткинчи ҳодислар,
шунчаки югурик гаплар,
шунчаки кун ўтиши,
шунчаки маишат, хушлик,
шунчаки нафс омборини тўлғазиш,

шунчаки югур-югур,
шунчаки бир-биринди тикинди олиш,
шунчаки бир-бирининг пайини қирқиш,
шунчаки бир-бирига панд бериш,
шунчаки бир-бирининг кўзига тупроқ сочиш,
шунчаки алдаш,
шунчаки хиёнат,
шунчаки хусумат,
шунчаки лоқайдлик,
шунчаки бефарқлик, беписандлик,
шунчаки қўл силташ ҳаммасига...
шунчаки кун чиқиш,
шунчаки кун ботиш...
шунчаки...

Ранг

Ҳаво ёндиради,
афтида
ҳарорат қалама-қалама.
Тутларнинг пўрсилдоқ кафтида,
офтобнинг ёрилган қадами.

Оҳулар сув излаб,
йўлакда
оёғи куяди, қийналар.
Иссиқдан шамғалат кўлмакда,
чўмилар силкиниб майналар.

Олмаларни
чўкир чуғурчиқлар,
баёв қўйиб,
фириб беради.
Буғдойзорга лашкарин чиқлаб,
чумчуқлар
бошоқларни теради.

Кангалнинг қатқалоқ ўраган
шохида зарғалдоқ — тавалло.
Тўнини янтоққа тўраган
жизилдоқ — оҳолло!

Ҳолат

У битта кўза олди.
Касбининг туфроғидан ясалган кўза.
Лаби учган. Дастаси синган...

Ҳайрон бўлди кулол.
Бутунлари турибди, ахир,
яна ҳар хиллари!..
Нега танлади синиқ кўзани,
айнан синиқ кўзани,

шунча бутунлари турганда?!
Таажжуб.
Ажабланди номи кетган кулол...

...Хомуш эди у.
Кўп паришон эди.
Ранги-рўйи бир ҳол,
чеҳрасига жой солган қайғу,
кўзи тўла бўз,
канглу тўла йиғи.
Ниманидир йўқотган эди.
Ёруғ оламда қайта топиб бўлмайдиган
ниманидир...
ниманидир...
ниманидир...
Аввалига хости худодан,
дуймига бандаси сабаб —
кўргилик.
Аввалига ўт-сув баҳона,
дуймига дард боис —
кўргилик.
Ниманидир йўқотган эди.
Ёруғ оламда қайта топиб бўлмайдиган
ниманидир...
ниманидир...
ниманидир...
Синиқ кўзани бағрига босди авайлаб,
синиқ канглу кушойиш топгандай бўлди.
Синиқ кўза...
Синиқ кангул...
Дўппайган қабр...
Нимжон ниҳол...
Канглуниг армонига тўлдириб,
кўзининг чашмига тўлдириб,
қайғусин қайғусига тўлдириб,
тўлдириб...
тўлдириб...
тўлдириб...
кўмди... синиқ кўзани...
...туфроғини туфроғига қўшди...
Уртаб кетди суйгули,
бир гули,
юз гули,
минг гули,
азиз гули,
эрка гули,
чин гули...
Оҳини тўлдириб қуяди —
ҳар куни бир марта,
бир марта ҳар куни —

тўлдириб қуяди азобини...
Синиқ кўза...
Синиқ кангул...
Дўппайган қабр...
Нимжон ниҳол...

Ранг

Сукунат...
...узала тушиб-да,
ётар,
минг қуроқ чопони увада...
Ҳилвирар...
тўкилар...
Тўнар пойма-пой
вақт — чайир хароба...
сукунат...
қақшайди.
Занглайди...
сукунат.
Ғамларини ичига ютиб —
чандир-чандир дардлари.
Суяклари чирийди...
сукунатнинг,
томирларида кўллар зардоб.
Сукунат...
ҳақир.
Ғариб...
сукунат.
Сукунатнинг...
етим чолдеворида
бехосият бойқуш қўққайиб турар,
номозшом насимин қонини сўриб.
Сукунат...
мунис.
Мискин...
сукунат.

Ҳолат

Ҳақ — ўзингни англаш, ўзингни сезиш,
қачондир юзма-юз келгувчи дариф.
Қачондир канглунгга қайрилиш,
қачондир қайтиш ёлғизлик сари.
Вужудда — ёлғизсан,
руҳингда — ёлғиз.
Ёлғизлик — ҳақ эрур.
Ўзингда ўзинг.
Давралар,
давронлар,

дийдорлар тиғиз,
қачондир тўкилар тўзиб.
Қачондир дарсини ўтар муаллим,
қачондир саволнинг жавоби.
Қачондир човарўй ўлтирасан жим,
қачондир гуноҳнинг тавоби.
Қачондир мантиғин излар бу сабоқ,
умринг аввалида балки бекати.
Балки умринг ўртасида баланд тоғ
сингари бўйини чўзиб ўтади.
Қайтиш манзилида қарши олар ё —
афсус тахлит,
пушаймон тахлит.
Сенга қараб турар, мўлтираб оё —
нажотга зор,
нажоткор сахтли.
Уни сезмак учун топ ўзингда куч,
ғафлат ичра қолмагин сабий.
Қачондир бу насиб келар сенга дуч,
қаҳратон қиш каби,
иссиқ ёз каби.
Сезмоқ — қувват,
англамоқ — поклик,
беҳабар қолмоқ — жабр.
Рухинг туфроғида уйғонсин оқлик —
ҳақнинг нуридан гуллаган таъбир.
Қачондир кўришар, юзлашади ҳақ,
умринг чорраҳасида қачон?!
Сен унга интил, йўлида илҳақ,
у — фурсат,
у — лаҳза,
у — бир он.
Турланиб, панд бериб юрмагин, бекор,
панаю соялар излама пикка.
Қачондир дохил бўласан бир бор,
қачондир дуч келасан... якка...
Шунда, пўккалигин сезасан ёлғоннинг,
англайсан, давроннинг мўртлигин, шунда.
Ўзинг билан ўзинг дучлашган онинг,
ҳақ ила бақамти келганинг кунда...

Ранг

Найсонлар ҳидин сезиб,
қалдирғочлар айланар.
Рухимнинг сабрлари
найсонларга бойланар.
Найсонлар ўрам зулфи
тўлғанади дош-дош.
Юзларини чайди

қақраган, чанқаган тош.
Худодан ёмғир тилаб,
йўл қараган тош, тўйиб...
Оёқларин узатар,
найсонларга бош қўйиб..

Ҳолат

Поезд ойнасидан кўз узмай қолар,
мунғайиб термулар,
хўрсинар ичдан.
Жиккаккина момо толиқар-толлар,
йўллар боғичини ечган.

Ойналарга тегиб чатнаган қуёш,
кўзларини қамаштиради.
Мижжасидан сириқиб томаётган ёш —
қангтуда ўксиган ярадир.
Жиккаккина момо толиқар-толлар.

Ранг

Кўҳна уй. Букчайган.
Пўпанак бойлаган ёнғоқ ёғочи —
қалдирғоч инига осилиб турар.
Хувиллайди бўм-бўш ўрилик.
Димиқиб,
зах тартади совуган токча.

Ҳолат

Рухимда бўзлайди бир сағир —
маконга сиғмаган ингроқ.

Ранг

Ёбон. Довушлар занглаб,
чириган тўшагин тўшайди.
Қуриган янтоқнинг соясида
ширингина туш кўрар тўрғай.

Ҳолат

Эски лаълининг синиқ ноласи,
кўр кундага жаранглаб тегар.

Ранг

Юлдузларга қараб хўрсинар замин,
дарахтларга боқиб йиғлайди осмон.

Ҳолат

...Тана кўйилади қабрга,
руҳлар яшар, қайғулар яшар.
Сабрлар тилайман,
ғариб сабрга,
ки, азоблар уйғонган маҳшар.

Мен ўламан ҳар марҳум билан,
беморман ҳар бемор руҳида.
Нигоҳлар қафасига санчилар тикан,
таъналарни туфлаб субҳидам.

Юрагимда қабрлар кўп,
гуллардан кўра,
қувончлардан кўра,
армонлар бисёр.
Айри ҳаччалари ғичирлаб турар —
руҳим азобига тўшак бўлган дор.

Канглум маскунида йиғлайди раҳм,
бухсаниб, хўрсиниб шафқат қусар қон.
Нафрат-ла қарайман ўзимга-ўзим,
имконсизга бўлолмай имкон.

Ким бўлдим?
Қотаман!
Тополмай илож!
Чорасиз. Гуноҳкор ғам аршисида.
Бир таскин беролмай тургум,
ноилож —
раҳмга, шафқатга зор қаршисида.

Ҳақорат заққумин тўйиб ютаман,
ўсади канглумда юксалиб изо.
Кел,
ўзинг қадрдон,
қўлим тутаман,
Меҳрибоним бўлгин,
меҳрибон азоб!

Ранг

Йироқ осмон... Мовий осмон... Занжибар суроб —
эринибгина кўз оча бошлар.
Касби қўрғонида ётган изтироб —
хотирамга ҳорғин ёнбошлар.

Йироқ осмон... Мовий осмон... Абрлар кашта —
ёйилар жамалак шокилалари.
Оқ қияга тирмашган даштда
қолган...лари,
қолмаган...лари...

Йироқ осмон... Мовий осмон... Соғинч тўлишар,
хаёл тўлишади бошвоғи қилқиб.

Худралар кўклаган ангорлар оша,
тўриқлар кишнайди ёлларин силкиб.

Йироқ осмон... Мовий осмон... Армон ўсиб —
ўзимни унутаман, эй ҳамдам.

Абрлар келтирар тирамоҳ исин,
тирамоҳ насимин сочар субҳидам.

Йироқ осмон... Мовий осмон... Субҳидам...

Ҳолат

Мўғжалар ёрилар соғинчин айта,
япроқлар узилар жимгина.

Шамоллар изғийверар қайтмай,
сирларни ўғирлаб сим-симгина.

Ийманиб очилар эшиклар,
эшиклар ёпилар оғриниб.
Туманлар жул солган бўшлиқлар
силкитиб қўяди сағрини.

Қирлар — бели оғриб, мункиллаган чол,
қарри чинорга чирмашар илон.
Ширин хаёлидан очар ширин фол,
боши очиқ девор қунишиб нолон.

Қувончлар — кўп чаққон. Масофа
танобин олади бир сафил.
Қувончлар алдайди ҳар сафар,
қувончлар — ўтрук, қувончлар — шошқин ел.

Меҳр — ўтрук. Мурувват — ўтрук.
Шафо — ўтрук. Шафоат — ўтрук.
Вафо — ўтрук. Вафоат — ўтрук.
Висол — ўтрук. Висолат — ўтрук.

Фақатгина мангудир армон,
фақатгина иноқ армондил.
Фақатгина кадрдон армон —
юрақдан сув ичган салсабил.

Ранг

Сопол синиқлари — руҳим илдизи.

Хотира:

тупроқнинг суяклари,
ойнинг гуллоласи,
қўзигул қадоғидан томизғи — шудринг,
шўр бойлаган кадр,
пойлар остида ғичирлаган зор,
Тўрғайлар кўзидан сириққан жола,
қиличлар дамидан тўкилган нола,
шамоллар қуритган орзу,

офтоб сўлин симирган вола,
ранглар қони — нопармон, мовий, сарик,
кўк, пушти, қизил, оқ, қора, бинафша,
увада тасбеҳ.
Сопол синиқлари —
вақтнинг чопқинлари қадалган Касби.

Ҳолат

Дунёнинг йўлларин ғалвири сила,
дунёнинг йўллари — айрилиқ.
Сукунат учрашди сукунат билан —
туғилди ҳайқирик,
унсиз ҳайқирик.

Офтобга дуч келган муздайин сирик,
эрийди дунёнинг тўрт ёғи.
Соғинч эди бу ҳайқирик,
ҳайқирик эди бу соғинч,

Дунё симиради ҳайқириқни,
титрайди бутун вужуди.
Кангулларда тугар айрилиқнинг
малул, мустар сужуди.

Ранг

Йўл...
Кетаяпсан...
Кўрганларинг ортади...
Йўл...
Кетаяпсан...
Тасаввурларинг, кузатувларинг кенгаяди...
Йўл...
Кетаяпсан...
Муносабатларинг ўсади...
Йўл...
Кетаяпсан...
Қай бирини рад этиб,
қай бирини қувватлаб.
Йўл...
Кетаяпсан...
Билмайсан...
Қай бири равшанлик берар
канглунгга —
ЕЛҒИЗ ҲАҚИҚАТИНГГА АЙЛАНИБ...
Қидира-қидира топган нарсанг:
азиз нарсанг, камёб нарсанг —
Йўл...
Кетаяпсан...
Кетаяпсан...
Кетаяпсан...

КЕЧА ВА БУГУН

Туркум ҳикоялар

Қуёш ботмайди

Оқмўйин — тепаликнинг қир учида, Қорамўйин эса — этакда. Оқмўйин-қорамўйин — ит-мушук, деган гап мана шу иккала қишлоқ ўртасида келиб чиққан. Бу қишлоқ одамларининг жанжалсиз ўтган кунларини биров кўрмаган: ишқилиб, доимо қандайдир жанжал чиқиб туради. Бу ғалва-ғишавалар уларнинг ҳаёт тарзига айланганга ўхшаб кўринади: бир ловуллаб олишдими, дарров «пис-с» этиб ўчишади, шу тариқа ўз ишлари-ла машғул бўлиб кетаверишади; гап-сўз, орқаваротдан ғийбат бошланмайди.

Лекин, бу галги жанжалнинг илдизи, чамаси, анча-мунча чуқур кетган-ов! Яна ким билсин, балки қорамўйинлиқлар инсофга келиб, бу ишлар босди-босди бўлиб кетар...

Қорамўйинга энадиган томонда пастак бир том бор. Оқмўйинлик чоллардан бири — Мирза бобо, унинг ҳамроҳлари Шукур мўйлов, Насрулло мирохўр ўфқ қизариб, кун бота бошлаганида ана шу томга чиқиб, уёқ-буёқдан лақиллаб ўтиришади. Баъзан уларнинг даврасига бошқа ҳамқишлоқлари ҳам келиб қўшилишади, лекин улар доимий улфат эмас.

Уч кундирки, бу учовлон одатдагидек жой-жойларини ишғол этишади-ю, лекин, бир-бирларига миқ этиб оғиз очишмайди. Қуёшга эмас, пастдаги қишлоқ — Қорамўйинга кўз тикканча нимандир бетоқат кутишади.

Ниҳоят...

Қорамўйиндан оқ яқтак-иштонли бир чол ёнида иккита йигитни эргаштирганча тепаликка чиқиб кела бошлади. Ёнидаги йигитлар кун иссиқ бўлишига қарамай, бошларига телпак бостиришган, эгниларида чакмон, белларига чилвир боғлаб, ёнларига Ўратепанинг узун-узун дудамаларидан осиб олишганди.

Дастлаб Шукур мўйловнинг туси ўчди, ияги қалтирай бошлади, уҳ тортиб:

— Келишяпти! — деб шивирлади.

— Келишлари керак эди-да, — деди Насрулло мирохўр, сўнг култ этиб ютинди, оғзига талқон солгандек жим бўлиб қолди.

— Келаверишсин-чи! — деди Мирза бобо уларга таскин бераётгандек бир алфозда.

Этиб келишди.

Оқмўйинликлар ўринларидан туришди.

— Утираверинглар! — деди қорамўйинлик чол, том қирғоғига чилчўпдек ориқ қўлларини қўйиб.

Булар тиззалаб ўтиришди.

Чолдан бир-икки одим ортдаги йигитлари хоода ютгандек қақ-қайиб туришар эди.

Чолнинг оқ яктак-иштони шабадада ҳилпирар, унинг қоқсуяк танаси анча-мунча шамол-довулларни ҳам писанд қилмаслиги билиниб турарди. Усиқ қошлари остидаги кўкиш кўзлари тошни ҳам кесулик бир шиддатни акс эттирарди. Унинг соқоли бежирим кузалган, мўйлови эса, аксинча, анча вақтлардан буён қайчи кўрмаганди.

— Мирза! — деди у томдаги чолга мурожаат қилиб; товуши кескир, эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда янгради. — Шукурга айт, улини берсин!

Насрулло мирохўр анг-танг бўлганича қотган; Шукур мўйлов эса ердан кўз узмас, елкалари хиёл титрарди.

— Агар Шукурди ули Сизларда бўлса, қайтариб беринглар, деб сўраяпмиз, Тиркаш, — деди Мирза бобо ҳам кескин бир тарзда.

— Ай, майнавозчилик қилма!

— Бахудо ўзи тополмай ҳалак!

Шукур мўйлов бошини кўтарди:

— Рост, Тиркаш ака, — деди. — Келмади!

Тиркаш чол ишонқирамагандек, атрофига аланглаб олди.

— Ай, ёлғон-ов! — деб қичқирди.

— Ишонмасанглар, уйни қаранглар, — деди Шукур мўйлов.

Тиркаш чолнинг қовоғи уюлди:

— Йўқ! — деди қатъий. — Сеникидан сув ичишга ҳазар этман!

Шукур мўйлов дудаманинг қоқ белидан чангаллаб, қаттиқ қисди. Бироқ, бунга Тиркаш чол парво ҳам қилмади.

— Мени опкетинг, Тиркаш чол! — деди Шукур мўйлов қипқизил қон силқиган кафтини ёзиб, бамайлихотир томоша қиларкан.

— Йўқ!

— Соғ жўнатмайман, мени опкетинг!

Тиркаш чол заҳархандалик билан кулди:

— Йўқ!

Карахт бўлиб қолган Насрулло мирохўрга ҳам забон битди:

¹ Тоғ қишлоқларида хонадонига қадам босган ҳар қандай кишини мезбон, жилла курси, бир коса сув ичказмай жўнатмайди. Шу бир коса сув туфайли уруғ-аймоқ қавмида саналади.

— Мени-чи, Тиркаш чол?! — деди.

— Йўқ, — бош чайқади қария. — Биласанки, сенга ўхшаганларни деб қорамўйинликлар пичоғини қинидан чиқариб ўтирмайди.

— Яна ҳам саз бўларкан-да! — ўзича вазиятни юмшатмоқчи бўлди Насрулло мирохўр. — Йилқиларингизни боқиб юраман! Тиркаш чолнинг йигитлари бу гапни эшитиб, сал-пал тиржайиб кўйишди.

— Байталдан фарқинг йўғу қанақасига йилқи боқасан? — деди Тиркаш чол.

— Ва-ах, сен қари кўппак, бошқа вақт кўлимга тушганинг-дами! — тишларини ғижирлатиб, шивирлади Насрулло мирохўр. Қорамўйинликлар эшитмай қолишди.

— Нима дединг? — сўради Тиркаш чол.

— Тўғри айтасиз дедим, — Насрулло мирохўр аввалгидек карахт бир ҳолатга кирди.

— Тиркаш, — мурожаат қилди унга Мирза бобо, бамайлихотирлик билан. — Эсингдами, бошингни тош билан уриб ёрган-имда неча замонлар ортимдан тушиб, ҳеч қасдингни ололмай юардинг...

— Қасдимдан ҳали ҳам кечмаганман! — Мирза бобонинг сўзини бўлди Тиркаш чол.

— Жуда саз! — ўзини суюнган кўрсатди Мирза бобо. — Вақти-соати етипти: бошла, қаёққа десанг кетавераман...

— Ҳар кимнинг гўри бўлак! — донолик қилди Тиркаш чол. — Мен бу ерга Лочинхонни деб келганман.

— Лочинбек! — тузатиш киритди Шукур мўйлов.

— Бир заифанинг номусини поймол қилиб кетсаям «бек» эмиш! — лабини жийирди Тиркаш чол. — Лочинхон-да!

— Тиркаш чол, у заифанинг ўчи бўлса, ўчини оларсизлар, лекин, ўғлимнинг номини бундай атаётганингиз учун алоҳида жавоб берасиз. У вақтда сиздан мен хун талаб қиламан.

Шукур мўйловнинг бу гапи ўз таъсирини кўрсатди. Тиркаш чол унинг жиғига тегишни бас қилди.

Шу билан гап-сўз тугади. Келганлар қайтиб кетишди. Улар то тепаликдан энишганига қадар томдаги уч киши ортларидан кузатиб туришди. Шундан сўнг бошқа оқмўйинликлар ҳам чиқиб келишиб, уччовлоннинг оғизларига қараб ўтиришди.

Улар эса ботаётган қуёшга термулганча ўзларининг ўй-хаёллари билан банд эдилар.

...Шукур мўйлов ярим тунда ҳам уйғоқ эди. Дудамасини олдига кўндаланг қўйганича, оёқларини чалиштириб ўтирар, ҳатто, киприк қоқмасди. Остонада йигирма-йигирма бир ёшлардаги кенг елкали, қирра бурун, оқ юзли йигит — Лочинбек пайдо бўлди.

— Ота! — овоз берди у.

Шукур мўйлов қарамади.

— Ота! — овозини баландлатди Лочинбек.

Шукур мўйлов ўғлини танимаётгандек бир зум сукут сақлади. Лочинбекнинг сабри чидамади:

— Ота! — деди қичқиргудек бўлиб.

— Сендек улим йўқ! — сокин, бироқ қатъий овозда деди Шукур мўйлов ва яна аввалги вазиятига қайтиб, ўгли билан иши бўлмади.

Лочинбек изига қайтди.

Шукур мўйлов ўзини пайқамаганликка олди.

Лекин, зум ўтмай ўрнидан турди-да, шоша-пиша ташқарига йўналди. Нима қилаётганлигининг ҳам унчалик фарқига бормай, ҳовлини гир айланиб, отхонани, молхонани, ҳожатхонани ҳам бир-бир кўриб чиқди. Ўғлининг йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, кўриб чиққан жойларига яна қайтадан бош суқиб: «Лочинбек! Лочинбек! Лочиним!» деганича бўзлаб юрди.

Акс-садо йўқ эди.

Лочинбекнинг хонасига кирди. Бу хонада на шолча, на кўрпа-тўшак; шип-шийдам: фақат ерга похол тўшалганди. Лочинбек ёшлигидан кўрпа-тўшакка унамас, ҳамиша похол устида ётавериб, кўникиб кетган эди. Хона ўртасида эски, ишдан чиққан эгар; Лочинбекнинг ёстиғи.

— Лочинбек! — деди Шукур мўйлов умидворлик билан, қоронғиликка кўзи кўниккач.

Жавоб берармикин, дегандай бирпас қулоқ тутди.

— Лочинбек... — шивирлади Шукур мўйлов ва телба бир алфозда энкайиб похолларни қучоқ-қучоқ ола димоғига ишқайверди. — Лочиним-им! — эгарни бағрига босиб, ўпа кетди...

Бу ҳол ярим соатлар чамаси давом этди. Ниҳоят, Шукур мўйлов ўзини ўнглади. Дудамасини белига тақиб, совуққон қиёфада ташқарига чиқди. Қишлоқ чеккасига, пастак томга яқинлашганда, том устида икки киши ўтирганини пайқади.

Йўталди.

— Шукур! — бу Мирза бобонинг товуши эди.

— Шукур! — Насрулло мирохўр ҳам шу ерда эди.

Шукур мўйлов уларнинг олдига чиқиб ўтирди.

— Лочинбек кетди! — деди Мирза бобо.

— Лочинбек кетди! — тасдиқлади Насрулло мирохўр.

Шукур мўйлов чуқур хўрсинди.

Осмонда ой юзар, юлдузлар чарақларди. Қорамўйин томондан теракларнинг шовуллаши қулоққа чалинар, баъзи-баъзида итлар ҳурар, эшак ҳанграр; бу товушлар уччаласининг ҳам назарида худди нариги дунёдан, гўр ичидан келаётганга ўхшаб туюларди.

— Чидолмайман! — ингради Шукур мўйлов. — Бир фалокат бўлса, қорамўйинман деганнинг ҳаммасини боши кетади!

— Чида, — деди Мирза бобо. — Лочинбек бировини ўлдириб келганида ҳам, уни бермасдик... Энди чида!

— Аҳмоқ!.. — деди Шукур мўйлов.

Улар шу тариқа ўтираверишди. Бот-бот осмонга, юлдузларга қараб кўйишар, ҳаммаси ҳам ичида бирор юлдузнинг учмаётганидан суюнишар, ҳозир учмасайди, деган таҳликадан танларида қалтироқ уйғонарди.

Ниҳоят, тонг ота бошлади. Кўк чироқлари бирин-кетин сўниб,

еру осмон оралиғида нафис кўкиш туманлик сузди. Учаласининг ранги оппоқ оқарган, ҳамон миқ этмай ўтиришарди.

Беш-олтита йигит — Лочинбекнинг дўстлари келишди.

— Қайтмадимми? — сўради улардан бири.

Мирза бобо бош чайқади.

Йигитлар бир имога маҳтал, сал ишора бўлса, тоғни талқон қилиб келгулик шахдлари бор эди.

— Бораверайлик, — деди «қайтмадимми» деб сўраган йигит.

— Шошманглар, — деди Мирза бобо. — Сал кун ёришсин.

Шукур мўйлов Мирза бобога норози қиёфада қаради.

— Шошилишнинг ҳожати йўқ, — деди Мирза бобо унинг бу қарашига парво қилмай. — Муҳими, яна даъво қилиб келишмасин.

Вақт имиллаб ўтарди.

Ниҳоят, Мирза бобо йигитларга рухсат берди.

Улардан бири далага, бири тоғ томонга, бири қабристонга — ҳаммаси ҳар ёққа, Лочинбекни излаб кетишди.

Учови йигитларнинг қайтишига кўз тутиб ўтиришди.

Билишади: улар Лочинбекнинг тиригиними, ўлигиними — топиб келишади. Ҳамма ҳаяжонда. Айниқса Шукур мўйловнинг юрагига қил сиғмас эди. Уларнинг кўзларига ташланмайлик деб оқмўйинликларнинг бирортаси ҳам кўчага чиқишгани йўқ.

Ахийри, дўнгликда икки йигит бир жасадни кўтариб келишаётганига кўзлари тушди. Шукур мўйлов ўрнидан турмоқчи эди, Мирза бобо унинг тиззасидан босиб жойига ўтқазди.

— Турма, ўғлинг ўзи келади, — деди.

— Қорамўйинликлар ҳам кузатиб туришгандир, — қўшимча қилди Насрулло мироҳўр.

Шукур мўйловнинг кўзларидан бир-икки томчи ёш думалади. Дудамасини чангаллаб, қўлидан оқаётган қонни пайқамади.

Йигитлар Лочинбекни томга олиб чиқишди. Оҳиста учовлоннинг олдига қўйишди.

— Тирик! — деди йигитлардан-бири.

Шукур мўйлов дудамасини қўйворди. Кўксини қуйдираётган бир олов нафасига қўшилиб чиққандек бўлди.

Лочинбек базўр нафас олиб ётар; соғ жойи қолмаган, обдон тепкилашган, ҳаммаёғини кўкартиришган, бироқ, пичоқ санчишмаганди.

— Қизни Лочинбек зўрламаган экан! — деди Мирза бобо, юзига қувонч дориб.

— Улим! — Шукур мўйлов юзини ювиб тушаётган кўз ёшларини пайқамай, Лочинбекнинг устига энгашди.

Лочинбек зўр-базўр кўзини очган бўлди. Жилмайишга уринди.

— Ота... — хириллаган, бўғиқ овоз эшитилди, яна нимадир демоқчи эди, қуввати етмади.

— Улим! — такрорлади Шукур мўйлов, меҳрини тиёлмай.

— Бориб келдим... — Лочинбек жилмайишга уринди.

— Уйига элтинглар, — буюрди Мирза бобо йигитларга. — Онасига айтинглар, малҳам суртсин.

Йигитлар Лочинбекни авайлаб кўтариб, олиб келишди.

— Мен у ёққа борай... — Шукур мўйлов Мирза бобога қараб, Қорамўйин томонга ишора қилди.

— Ҳа-а, бориш керак! — тасдиқлади Насрулло мирохўр. — Ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, шунчалик ҳақорат!

Мирза бобо бош чайқади:

— Шошманглар, — деди. — Беҳудага дарахтнинг шохи қимирламайди! Лочинбекнинг хатти-ҳаракатлари ҳам нимадир бўлганини айтиб турибди. Улар балки аяшгандир...

— Қорамўйинли аямайди! — Мирза бобонинг гумонини кескин рад қилди Шукур мўйлов.

— Аяйдиган бўлганида Тиркаш чол атай келиб ўтирмасди, — деди Насрулло мирохўр.

— Нимаки бўлса, сабр қилайлик, — Мирза чол кечгача бирор воқеа содир бўлишига ишонарди.

У кутган лаҳза етди.

Кеча Тиркаш чол икки шотирини етаклаб чиққан томондан яна бир қора кўринди.

— Ким бўлдийкин? — Насрулло мирохўр кафтини пешонасига равоқ қилди.

— Яна нима гап экан? — хавотирланди Шукур мўйлов.

— Ёш йигитча, — деди Насрулло мирохўр.

Келаётган томга яқинлашди. Нима қиларини билмаётгандек тўхтаб қолди.

— Бери ке, қизим, — чақирди уни Мирза бобо.

Шукур мўйлов билан Насрулло мирохўр анг-танг бўлиб қолишди: сабаби, Қорамўйин томондан келганнинг ташқи кўринишидан ҳеч қиз болага менгзатилгулик жойи йўқ эди.

«Йигитча» дувва қизарди. Бошини эгди.

— Келавер, — такрорлади Мирза бобо.

Қиз томга яқинлашди.

Шукур мўйлов ҳам, Насрулло мирохўр ҳам у томонга қарашмади.

— Исминг нима? — сўради Мирза бобо.

— Улангул, — кўнғироқдек овоз эшитилди.

— Балли, қизим, — деди Мирза бобо. — Сен туфайли Лочинбек тирик қолди. Ўзингдан кўрқиб, индамаганингда, уни албатта чавақлаб ташлашарди.

— Мениям чавақламоқчи эдилар.

— Дўқ-пўписа қилишган-да! Барибир, ор-номуслари йўл бермасди.

— Бирор қору ҳол бўлса, ўзимни ўлдираман дегандим...

— Товба де, бундай сўзларни тилга олиб бўлмайди, қизим.

Қиз индамай бошини эгди. Шукур мўйлов: «Буёғи қандай бўларкин?» дегандек, ҳардамхаёл бир кайфиятда эди.

— Лочинбекнинг олдига бор, — буюрди Мирза чол. — Ҳовлиси ҳў-ўв анаву...

Қизнинг кўзлари чарақлаб, юзлари ловуллаб кетди, лекин, жойидан жилмади.

Насрулло мирохўр Шукур мўйловни туртди.

Шукур мўйловнинг хаёли ўзига келди:

— Бор, боравер, қизим, — деди.

Қиз кетди. Орага ноқулай жимлик чўкди.

— Қочибдимикин? — журъат этиб, сўради Насрулло мирохўр.

Мирза чол жилмайди:

— Қорамўйинликларнинг қўлидан қуш ҳам қочиб қутулолмайди. Ўзлари имкон беришган-да! Бўлар иш бўлди, бўёғи синди, дейишган-да! Қиз ҳам улар қандай ниятда эканликларини тушунган: йигитча кийиниб келгани шундан.

Уфқ қизарди.

Дала-тузлар қизғиш-қорамтир тусга кирди.

Қуёш каттакон баркашга ўхшаб кўринди.

— Ҳозир қуёш ботади, — деди Насрулло мирохўр.

— Қуёш ботмаскан, — рад қилди уни Мирза бобо. — Кўзимизга ботаётгандек кўринаркану ўзи ер юзининг бошқа томонларига ўтиб кетаркан.

— Товба? — ажабланди Насрулло мирохўр. — Дунёнинг ишлари қизиг экан-да!

Шукур мўйлов ўзига тасалли бераётгандек гап қўшди:

— Ҳаммаси ўзининг инон-ихтиёрида...

Мирза бобо билан Насрулло мирохўр маъқуллаб, бош иргашди.

Кун ботди. Учовлон эса уни ернинг бошқа томонига ўтганини тасаввур қилганча сукут сақлаб ўтиришарди.

Тоғ

[Бир дарбадарнинг ҳикояси]

Уйимиз тоққа қараган эди.

Биз томонларда «уйни тоққа қаратиб қур, молхонани чўлга қаратиб сол» дейдилар. Уйимиз олдида кичкина ерсупа бор эди. Агар биров юлдузнинг сирини кашф қилдим деса, билингки, ўша одам ерсупада ётиб кўп тонгларни оқартирган. Агар биров бел оғриқ нима, оёқ оғриқ нима ҳеч билмадим-а, деса, билингки, у ерсупадан бўлак жойда тунамаган. Одам тупроқдан бино бўлган деганлари ҳаққост ростки, у тупроқдан танига қувват олади... Ҳай, бу гаплар бизга керак эмас! Шойирлар бор, қолганини ўйлаб, ечишар... Хуллас, иссиқ-илиқ кунларда ҳаммамиз ана шу супада ётардик. Менинг эрмагим осмон қозонига чақнаган сон-саноқсиз юлдузлар эди. Кечалар қанчалик қоронғи бўлса улар шунчалик ёрқин чарақлар, худди тун билан олишиб, қасдма-қасдига иш қилаётгандек эдилар-да! Қайсидир шойир: «Ярқираб юлдуз ёнодир тун қаро бўлган сайин, Ёдима тангрим тушар кун қаро бўлган сайин», деб айтган экан-а?! Қойил қолдим, аммо-лекин.

Мен юлдузларнинг айримларида ҳаёт бўлиши мумкинлигини эшитгандим. Чақнаб турган юлдузлардан бирини танлардим-да, кейин шу юлдузда ҳаёт бор, деб ўзимни ўзим ишонтирмақчи бўлардим. Шунда менга тепадан жуда қадрдон нигоҳлар қараб тургандек туюлаверарди. Кўрган тушларимни-ку айтмай қўя қолай... Эрталаб ўрнимдан жуда ғалати кайфиятда, худди бошқа бир сайёрадан келиб қолгандек бўлиб турардим. Ўз турмушимизга қандайдир кўниколмайд, ичим сиқилиб юрардим. Айтмоқчи, турмушимизнинг мақтагулик жойи йўқ, етишмовчилик ошибтошиб ётарди. Отам... бечораҳол десаммикан... жуда ғариб одам эдилар-да! Бошларини ердан кўтармай, бир кийган кийимларини икки-уч ойлаб ечмай, тимироскилангандай бўлиб юрардилар. Ўзлари айтмоқчи, «олти жонни кетмоннинг кучи билан бир амаллаб тикка қилиб» турардилар-да! Ҳаммамиз, ўғил болалар-ку майли, ҳатто, сингилларим ҳам минг ямоқ усти-бош ичида улғаярдик. Онамнинг қўллари ямоқдан бўшаганини эслай олмайман. Бу ҳолдан мени хўрлигим тутиб, тўйиб-тўйиб йиғлагим келарди. Очиғини айтиб қўя қолай, отамнинг тинимсиз ишлаб ҳеч косаси оқармаслиги менда меҳнатга қандайдир жирканч нафрат уйғотганди. Ҳеч қандай иш-юмушга қўлим бормас, буюрилганини амал-тақал қилгунимча адои тамом бўлардим. Ҳаммаси аллақачонлар жонимга тегиб улгургандек эди.

Тунлари юлдуз сайрида кезсам, кундуз кунларини тоғларга термулиб ўтирганча ўтказардим. Ҳеч ким халақит бермаса, хаёлларимни бўлмаса...

Тоғлар баъзан жуда яқин, баъзан жуда узоқ бўлиб кўринарди. «Туркистон тизмалари» деб аташарди бу тоғларни. Лелин тизмалари деб кўришганди, бу ёғи... дохий ҳам шойир бўлиб кетаркан! Аммо-лекин, тоғлар яратилишдаёқ ўз номи билан бино бўлади, кейин бу номни абадий сақлайди.

Бир куни тонг маҳали уйдан чиқаётиб, хоҳ ишонинг-хоҳ ишонманг, сесканганча ўзимни ортга ташлаганман. Пешонамни тоққа уриб олмайин, деб-да! Ҳаво тоза пайтларда шундай яқининангда тургандек бўлади-да.

Тоғларга тикилиб ўтирарканман, қорли чўққилар устида қандайдир қор одамлар юришгандек туюларди. Хў-ўв баланд чўққининг энг тепасига чиқиб, шунақасига осмон йўлига ўтиб кетиш мумкин бўлса керак, деган ҳар хил бемаъни хаёллар миямни банд этарди.

Баъзи-баъзида қори тез кетиб қоладиган чўққи тепасида осмонга тутун ўрлаётганини кўриб қолардим.

— Ота, у ерда ким гулхан ёқади? — деб сўрардим ҳориб-толиб ишдан қайтган отамдан.

— Уф-ф... — отам парво қилмай этигини еча бошларди. Қайталаб сўрардим.

Отам қовоғини солиб:

— Бор, нари тур! Ҳе-э, отангни... — деб қўярди ўзининг шаънига нимадир дегиси келиб.

Мен дарров хафа бўлиб қолардим. Калламни солинтириб, дову дунём қоронғилашганча, супанинг бир четида қоққан қо-

зиқдек тураверардим. На бировнинг юпанч сўзи, на-да тахдиди мени жойимдан жилдира оларди, на қовогимни оча оларди.

Бездай тураверардим.

Отам сўкина-сўкина нималарнидир гапирар, кейин сал-пал юмшаб:

— А, у ёқда кимнинг гулхан ёқаётгани билан сенинг нима ишинг бор, қисталоқ, — дерди.

— Билгим келяпти.

— Бирорта бекорчихўжадир-да...

Барибир ишонмасдим. Отамнинг нималардандир хабари борга ўхшаб кўринар, ўзи билган сир-асрорларни мендан яшираётгандек эди.

Бир куни у:

— Сўрама, болам, — деди. — Ҳозир-ку, майли. Эрта-индин, улғайганигда бундай қизиқишларинг бошингга бало-офатларни келтириши мумкин. Қўй, нима қиласан, беҳуда ғалва-ғишаваларни...

Отам шунақа-да! Ҳеч нарсани истамайди, тамом-вассалом! Йўқса, ўзиям гоҳида ғўлдираганча дoston-постон айтиб қолади. «Кунтуғмиш», «Алпомиш»лардан билади... Бир «Очил дов» дегани бор. Шуни айтиб-айтиб:

Қизил аскар зўрлигини билдирди,

Четдан отишганни отиб ўлдирди.

Халққа оралаган кўпи, кўзлаб отмайди,

Очил йиғлаётир: «Бизни ўлдирди»,

деган жойига келса, билдирмайгина кўз ёшларини артаверади...

Ўзимни мақтамайин-у, мактабда энг илғор ўқувчилардан ҳисобланардим. Саккизинчи синфдан нарёғига ўқишга ўзимда хоҳиш сезмадим. Бор-ей, деб ташлаб қўйдим. Бекорчихўжалик, хаёлпарастликни касб қилиб олдим. Қўлимга тушган китобларнинг ҳаммасини, яхшими-ёмонми ўқийвердим.

Вақт етди. Аскарликка қоғоз келди.

Дўхтирларнинг хонасида беш-олтита бола қип-яланғоч турган экан. Қоп-қора, елка суяклари туртиб чиққан, эти суягига ёпишган пачоқ болалар. Ҳаммасига йўлланма бериб ётишибди: «Стройбат».

Овозим дўриллаб, у ер бу еримда туклар қалинлашгандан буён ечинишга ўзимдан уяламани...

Қочиб қолишни мўлжаллаб турувдим, иложи бўлмади. Дўқ-пўписалар билан меням ечинтиришди. Икки кафтимни бир-бирига қовуштириб, олдимни тўсиб турувдим, оқ халат кийган бир ўрис хотин ўрнидан туриб келиб, қўлимга тушириб қолди.

— Руки отпусти! — деди.

Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди.

Ҳалиги хотин таёқчаси билан қаттиқроқ туширди:

— Девочка что ли?

Таъсир қилди. Қўлимни ёнимга тушириб, эркаклигимни кушод кўрсатдим.

— Да, ничево! Надо гордидса! — деди.

Мен... бўларимча бўлгандим. Эртаси куни вокзалга олиб боришди. Мени қора-қура, пачоқ-сачоқ миллатдошларимдан айириб, ўзимга ўхшаш сал гавдаси тикроқлари қаторига қўшиб қўйишди.

— Нега бизни алоҳида ажратиб қўйишди? — деб сўрадим чўзинчоқ юзини ҳуснбузар бежаган бир юртдошимдан.

— Бизники стройбат эмас экан.

— Хў-ўш?!

— Украинага борамиз экан.

— Яхши жойми?

— Ким билсин? Ўзимизнинг юртдан яхшиси бор эканми?

— Қизиг-а. Ўзбеклар Украинада, украинлар Ўзбекистонда хизмат қилишлари керак.

Юртдошим менга ер остидан хавфсираб қараб қўйди:

— Ҳали Украинада ҳам қолиш насиб қиладимми-йўқми, буни ўйламайсанми? — деди аччиқлангандай.

— Ие, бу қанақаси? Яна қаёққа қараб жўнаймиз экан?

Юртдошим теваарак-атрофга олазарак назар ташлаб олгач, паст овозда шипшиди:

— Эшитишимча, Хитой билан уруш бошланганмиш.

Ҳайрон бўлиб, кифт қисдим:

— Бизга нима, ўрисларнинг ўзлари урушиб ётавермайдими? Ҳуснбузарнинг ранги паға бўлиб кетди:

— Секин-ей! — деди атрофга яна олазарак боққанича.

— Мунча қўрқасан?

Ҳуснбузар менга бошдан-оёқ назар ташлаб чиқди:

— Билмайсанми, ўзимизнинг ичимизга ҳам айғоқчиларни қўйиб ташлашган.

— Нима кераги бор уларнинг?

— Гап етказишади-да.

— Қанақа гап, қаерга етказишади?

У, бу ўзи қанақа, ҳеч вақодан хабари йўқ, дегандек лабини буриб қаради.

— Керакли жойларга... — деб қўяқолди калта қилиб.

— Нима, бизни ҳам Хитой урушига олиб боришадими? — унинг жуда кўп нарсаларни билишига энди менда ҳеч қандай шубҳа қолмаган эди.

— Ҳа-да...

— Қирқ йил қирғин бўлса ажали етган ўлади... — бу гап билан ўзимга-ўзим тасалли бермоқчи бўлдим.

Ҳуснбузар кулди:

— Бу урушда эса бир кун қирғин бўлсаям ҳамма ўлади...

Унинг жуда хотиржамлик билан айтган бу гапидан юрагим ортга тортиб кетди.

— Нима учун бундай деб ўйлайсиз?

— Уйлаши бор эканми? — у бош чайқаб қўйди. — Бу уруш коммунистларнинг ўзини ичидан чиққан уруш. Шунинг учун ҳидини чиқаришмайди, омон қолганларни ўзлари кейин тинчителишади...

У кўзини қисиб қўйди.

Мен худди жаҳаннам қаърига тушиб кетаётгандек бир ҳолатда эдим, теварак-атрофдан қанчалик нажот кутмай, ҳаммаёқдан дўзахий аланга ёпирилиб келаётгандек эди. Мен бир босинқи туш оғушинда... қанчалик тиришмайин, ҳаракат қилмайин уйғонолмай ҳалак эдим. Мен ўлим чангалинда... унинг юкини-да, унинг ҳидини-бўйини-да, унинг қўрқинч қиёфасини-да кўриб турардим.

Туйқус сергакландим.

Ёзилиб келишни баҳоналаб, четландим. Юрагим гурсиллаб урарди. Қочишни дилга тугдим, шу асно қўлга тушмасликка ҳам аҳд қилдим. Ер остидан кетадиган йўлак бор эди, нариги томонга чиқадиган. Ҳеч нимани кўрмаган-билмагандай нариги томонга ўтдим. Бир юк мошин ўтиб кетаётган экан, шунга қўл кўтардим. Тўхтади. Кабинага — шофёрнинг ёнига чиқиб ўтирдим.

Унинг оғзидан «қаёққа?» деган сўроқ чиқмасдан бурун, даров ўзим сўрадим:

— Йўл бўлсин, ака?

— Свердловга...

— Яхши. Мен Куйбишевда қоламан.

Машина ўт олди.

Шофёр ўрта ёшлардаги қоп-қора бир киши эди. Унинг бутун турқи-тароватидан ниҳоятда ҳориганлиги билиниб турарди. Пича юргач, унга тил битди:

— Йўлга кеч чиқибсан?

— Уртоғим армияга кетаётган эди...

— Кетиб бўлдимми?

— Энди-и... Мен хайрлашиб келяпман.

— Поездга чиқариб қўйсанг бўларди, — деди шофёр афсуслангандай бош чайқаб. — Уч йил мусофир бўлиб кетади-я... Темболи, ўртоғинг экан.

У жимиб қолди.

— Армияси ҳам камбағалнинг бошига битган бало-да! — деди бирпасдан сўнг, худди ухлаб қолмаслик учун ўзига-ўзи гапирётгандек. — Пули борлар ҳамиша қийинчилик кўришмаган... Мана, бизнинг Свердловнинг раиси... Болаларининг номидан от ҳуркади: Маркс, Иосиф, Феликс... Бирортасиям армияга бормаган. Пора бериб олиб қолган-да!..

Яна жимлик...

Шофёрнинг калласига яна бошқа фикрлар келиб қолди, шекилли, хўрсиниб, давом этди:

— Аммо-лекин, пораниям эплаб-сеплаб бериш қийин экан. Куйбишевдан бўлсанг танирсан, Ёвшан қора деган подачи бор. Ўзи асли биз томондан-у, сизларга бориб подачилик қилиб юради. Шу бир вақтлар военкоматга пора бераман деб қамалиб кетишига бир баҳя қолувди. Ҳа, ўғлини олиб қолмоқчи бўлган-да! Подачилик қийин иш: эртадан-кечгача югур-югур, чоп-чоп. Аскарликка олмаса ўғлим ёнимга киради, деб ўйлаган-да бечора... Военкоматни жаҳли чиқибди, бизни ким деб ўйлапсан деб қичқирибди, депсинибди, шартта телефонни кўтариб мелиса чақи-

ришига оз қолибди. Ёвшан қора унинг оёғини остига бошини кўйиб ялиниб-ёлворибди: «Еттита баламми чирқиллатманг, у дунёю бу дунё хизматингиззи қиламан...» Военкомат сал пастга тушибди. Ёвшан қора ўғли армиядан қайтиб келгунча ўшаникида ишлаб юрди...

— Ака, шу ерда тушиб қолай.

— Ҳали Куйбишевгаям етмадик-ку...

— Мен Етимқишлоққа бораман.

— Шунақами? Унда ўзинг биласан, ука.

Машина тўхтади. Мен раҳмат айтиб тушиб қолдим.

Қилган ишимнинг бутун даҳшатию фожиасини машинадан тушганимдагина ҳис этдим. Ҳайдовчининг Ёвшан қора ҳақидаги ҳикояси мендаги кўрқувни негадир баттар кучайтириб юборди. Қоронғи кеча, кенг дала, йўл бўйида серрайиб турганимча нима қиларимни, қаёққа боришимни билмасдим. Уйга бориш ҳақида-ку умуман йўлаб ўтирмаса ҳам бўлади. Бир маҳал кўйлагимнинг шилтаи шалаббо ёқаси баданимга текканда сесканиб тушдим: боятдан бери кўзимдан шувиллаб ёш кўйилиб ётган экан....

Катта йўлдан пича юрган эдим, узоқдан машинанинг чироқлари кўринди. Илгари қоронғида йўлда қолсам, бундай ҳолдан қувониб кетардим. Энди-чи? Энди бирданига бу йўл меники эмаслигини, бу жойлар меники эмаслигини, гарчи туғилиб ўсган бўлсам-да, қишлоғим ҳам меники эмаслигини англаб қолдим. Мен ўзимники бўлмаган бу жойларнинг кўчаларидан бемалол юриш ҳуқуқидан ҳам шу лаҳзадан эътиборан маҳрум бўлгандим. Пана-пасқамларда овчи ўқидан қочган ёввойи жонзод каби яшириниб-пусиб юришим керак эди. Қанот йўқки, осмонга учиб кетсам...

Лекин, мен бу ерларнинг паст-баландини яхши билардим. Икки кечаю икки кундуз йўл босиб, ўзим томоша қилавериб ўрганиб қолган тоққа етиб келдим.

Онамнинг «йўлга» деб йиғлаб-сиқтаб тикиб берган қопчиқларидаги бўғирсоқу патирлар ҳам яримлаб қолди. Сувсизлик пича қийнагани, тоғ булоқлари жонга аро кирди.

Гапнинг очиғи, мен илгари бу ерга бирор марта ҳам келмаган бўлсам-да, ҳамма паст-баланд жойларини миридан-сиригача билиб олгандим. Ахир, айтганимдай, болалигим шу тоққа термулиш, шу тоғни кашф этиш билан ўтган-да! Мен тоғ пойига етганимда... узоқ айрилиқдан сўнг қадрдон гўшасига қайтган кишидек ўзимни тутолмай йиғлаб юбордим. Узоқ вақт ўзимни тугиб ололмадим. Мен... йиллаб орзу қилган манзилимга абгор, дарбадар бир алфозда етиб келишимни ўйлабмидим?!

Ёдимга туйқусдан чўққи тепасида бир вақтлар ёнган гулханлар тушиб қолди.

Яна йўлга тушдим.

Сўқмоқлар, унда учрайдиган ҳар харсангтош, арчалар, паст буталар... худди ўзим тасаввур этганчалик эди. Ҳайратдан ёқа ушлардим. Неча чақиримлаб олисдаги бу нарсаларни мен бунчалик тиниқ тасаввур этишимнинг боиси нимада экан?..

Кун кечга торғди.

Чўққининг қир учига етдим.

Кўм-кўк ғовак ўтлар гуркираб ўсиб ётарди. Бундай ўтлар одатда кучайиб кетган семиз ерларда битади. Бир четда қандайдир тўнка думалаб ётарди...

Атроф қоронғилашмасдан мен одам изларини топишга уриндим. Фойда чиқмади. Утларнинг бир-иккитасини таг-томири билан юлиб ташлаб билдимки, улар тупроқда эмас, кулда ўсишган экан.

Бу кул, шубҳасиз, қачонлардир ёнган гулхандан қолган эди.

Ўў-ўв пастликлардан аста-секин қоронғилик бостириб кела бошлади: шундагина юксакликларда қуёш нурлари, ёруғлик узоқроқ сақланиб қолишини англадим. Начора, барибир, бу вақтинчалик ҳол эди. Менинг шу ерда қолишдан, кечани шунда ўтказишдан бўлак илож-имконим қолмаганди.

Изғишни бошладим. Кўп вақт ўтмай бир талай хас-хус, шохшабба йиғдим. Халтамда гугурт бор эди. Анча-мунча уриниб, унинг беш-ўн донасини ҳайф кетказиб, гулхан ёқишга эришдим.

Шу чоқ қувонганимни бир кўрсангиз эди.

Ахир, бу гулханни ўзим ёқдим-да!

Худди шу лаҳзада қоронғилик қўйнида мизғиётган ўнлаб қишлоқларда фавқулодда ҳодиса рўй беришини, улар зулмат пардаларни итқитиб юбориб, бир тўлғонишни-да, бир уйғонишни-да пайқашиб, мен ёққан гулхан томон йиғиниб келишларини-да истабмидим?

Албатта.

Лекин, уларни бир туман босиб турарди.

Улар кўзларини очсалар-да, гавдаларини кўтаролмасдилар.

Улар гавдаларини кўтарсалар-да, сиртмоқларини синдира олмасдилар.

Улар сиртмоқларини синдирсалар-да... ҳеч қаерга жилмасдилар...

Алангага термулиб ўтирарканман, хаёл элителиб, худди уйимизда, ўчоқ бошидаги онамнинг ёнида қозонга тикилиб ўтиргандек бўлавераман. Бир сесканиб, ўзимга келиб олгач, хўрликларим келиб кетади, бундай туғилгандан туғилганим яхши эмасмиди, дейман ўзимга ўзим. Онамнинг ёнида юрсам-у, онамни кўролмасам, ўз элимда уйдан қочқин бўлиб кезсам...

Билмадим, хаёл аралаш менга шундай туюлдими ёки чиндан ҳам кўриндими — ишқилиб, юзимга иссиқ бир нафаснинг урилаётганини сезиб-сергақландим.

Айтсам, биров ишонмайди. Аммо, мен ўйлайвериби-ўйлайвериби, унинг пешонасидаги ҳар бир чизиқни, кўзларини аниқ кўрардим; қисқаси, мен уни таниб-билиб қолгандим, мен бу бедор руҳни севиб-суюб қолгандим.

Ишонасизми, қаршимда гулхан ёққан одамнинг ўзи турарди.

Унинг ичига ботган кўзларида, маъюс чеҳрасида қувонч ўйнардди.

Кўнглим ҳаприқди. Ҳаяжондан оёқларим қалт-қалт титради. Бир нима дейин десам, тилим калимага келмади...

Боз бир сесканиб қаровдим, у йўқ бўлди.

...Уни шу-шу қайтиб кўрмадим. Бу жойни ўзимга маскан тутдим. Кундуз кунлари кўздан пана жойларда: арчалар остида, ғорларда яшириниб юрардим, кечалари ўтин йиғиб гулхан ёқардим. Мен алангага ойнаи жаҳонга термулгандай термулардим. Қишлоғимиз одамлари, уларнинг мажруҳ... йўқ, йўқ, ифодасиз ва карахт юз-кўзлари аланга орасидан бот-бот кўриниб қолар, шунда ўрнимдан сапчиб туриб кетсам-да, тишимни ёғирлатишдан, муштимни тошга уриб қонатишдан бўлак илож тополмасдим. Енимга ақалли имо-ишоралар билан бировни чақириб олишимга асло ишонмасдим. Нега ишонай? Шунча йиллар ловулаб ёнган гулханга ишонмаганлар, менинг имо-ишорамга маҳтал деб ўйлайсизми? Бе-е! Уларни уйларида хаттоки таёқ билан уриб чиқариб бўлмасди: тоғу тошлар, дашту далалар, адирлар ҳам ўзлари учун яратиб қўйилганлигини мутлақо ўйлашмасди.

Орадан беш кун ўтди. Аямнинг пишириқлариям тугади. Мен, туғилган жойидан узоқларда улоқишга мажбур бўлган боболаримиз қандай кун кечиришди экан-а, деб ўйлардим ва ишонасизми, ишонасизми... шундан таскин олардим.

Бир куни ғорда ўтирганча қичкина туйнукдан пастликни томоша қилардим. У ерда айқириб каттакон оқ сув оқарди. Не кўз билан кўрайки, ана шу сув бўйида беш-олти киши, отларини етаклаганча тизилишиб боришарди. Уларнинг усти-бошларига тикилиброқ разм солдим: йўқ, ҳукумат одамларига ўхшашмасди. Ғужур-ғужур қилганча нималарнидир сўйлашар, ҳарчанд уринмайин, уларнинг нималар дейишаётганини фаҳмлаб ололмасдим; сувнинг шовқинига қўшилишиб оқиб кетмоқдайди.

Улар очироқ майдонга етиб тўхтадилар. Олдида бораётгани каттасидир, ўшанинг ишораси билан ҳаммалари отларини қўйиб юбориб, давра қуриб ўтиришди.

Уларнинг бирор нима еб-ичаётганликларини кўрмадим. Шундан билдимки, бу жойларга кайфу сафо, маишат учун чиқишмаган.

Олдларига тушиб борсаммикан?

Йўқ-йўқ, бу аҳмоқлик... Яхшиси, ўз йўлимда кетганим!

Шу-шу ҳаловатим бузилди.

Тоғу тошлар торлик этади-ёв!

Ўтирсам ҳам, турсам ҳам қандайдир Нигоҳ мени бетиним таъқиб қилаётгандек туюлаверарди. Шундай пайтларда баданимга титроқ кирар, очигини айтиб қўя қолай, тўйиб-тўйиб йиғлагим келарди.

Чўққи устидаги гулханнинг тинимсиз даъватига етиб келишмадимикан?

Йўғ-э?

Чўққига чиқишмаган ҳам кўринишади-ку!

Барибир, мен ўзимга ўзим ҳушёр бўлишим керак эди. «Икки улкан» урушидан қочган мендай одамнинг бусиз иложи ҳам йўқ эди. Баъзи-баъзида мен уларни кўриб қолардим: шунда тошлар орасида кўздан ғойиб бўлишарди: худди қумга сингган сувдай-а!

Ҳали айтганимдай, изимдан бировнинг юрганлигини кўрмаган эсам-да, ҳадик-хавотирим зиёда эди.

Чин экан!

Бир куни ғорнинг ҳеч ким билмайдиган (ўзимча шундай ўйлардим!) этак томонидан, юқоридаги тошни секин суриб бошимни чиқардим: теварак-атрофга назар солдим, ҳеч вақони сезмадим. Бемалол ташқарилаб, тошни яна жойига қўймоқчи бўлиб энгашгандим, ортимдан тўнғиллаган овоз эшитилди:

— Қўлингни кўтар!

Юрагим «шиғ» этиб кетди. Бир кўнглим қочиб қолай дедим; бир кўнглим ҳалиги туйнукдан амаллаб ғорга кириб кетсам бўлмасмикан, деб ўйладим — лекин, фойдасизлигини кўриб-биллиб турганимдан сўнг...

Тўнғиллаган товуш яна такрорланди.

Истар-истамас қўлларимни кўтардим.

Товуш эгаси олд томонимдан келиб афтимга разм солди, уёқ-буёғимни пайпаслаб нималарнидир излаган бўлди.

— Майли, қўлингни тушир. Ортимдан юр, ортиқча ҳаракатни жиним суймайди...

Шундай деб, милтиғини сал-пал кўтариб қўйди.

Эргашдим.

Ортимдан пойлаб, яна бири келарди.

Илгари айтганим, сув бўйидаги майдонга етдик. Чандиғу уст-ма-уст ажинлардан башарасининг дабдаласи чиқиб кетган, қовоғи солиқ ўрта ёшлардаги барваста бир киши қалпоғини олдига тескари қўйиб ўтирарди.

Кўрган одам, бу қалпоққа қараб фол очяптимикиан, деган хаёлга бориши мумкин эди.

Мен унга юзма-юз турдим.

У бошини кўтармай, қалпоқдан кўзларини узмай сўради:

— Кимсан?

Исмимни айтдим.

— Қаерликсан?

Айтдим.

— Кимнинг боласисан?

Айтдим.

— Айғоқчимисан?

— Йўқ.

— Бизнинг бу ердалигимизни қаёқдан билдинг?

— Мен сизларнинг қаёқдаликларингизниям, кимликларингизниям билмайман.

— Шундай де!..

Бош ирғадим.

У қалпоғидан бир ҳовуч қум олиб кафтида эзғилай бошлади. Қумнинг ғижирлаши шунчалик асабимга тегдики, сал бўлмаса бақириб юбораёздим. Рухоний тасбеҳ ўгириб хаёлга чўмгани каби у ҳам кафтида нима бор-йўқлигини унутиб қўйганга ўхшар эди.

Ниҳоят, у эзғилашдан тўхтади.

«Хайрият-э!» — шу сўзни ичимда такрорлашга улгурмасим-

дан юзимга бир ҳовуч қум келиб урилди: юзлаб нина бирдан санчилгандай бўлди. Кўзларимни ўз вақтида чиппа юмган эканман, акс ҳолда...

У ниҳоятда босиқлик билан:

— Эсини киритиб қўйинглар, эсарланиб қолганга ўхшайди, — деди.

Ўзи шу гап етмай турган экан-да!

Обдан пўстагимни қоқишди. Лекин, негадир ҳеч қандай оғриқни ҳам, қўрқувни ҳам ҳис этмадим: шу ҳолда ўлишгаям тайёр эдим.

— Бўлди! — у қўлини хиёл кўтарди.

Шу заҳотиёқ тўхташди.

— Чўққида гулханни сен ёқяпанми?

— Ҳа.

— Бу билан кимларга қандай хабар етказасан?

— Одамларни уйқудан уйғотмоқчи эдим, холос...

Унинг кўзлари чарақлаб кетди. Қаҳ-қаҳлаб кулди. Энгашиб-энгашиб, кўзлари ёшлангунча кулди.

— Во-оҳ! Анаву зўр гап бўлди-да, лекин. Чигирткадай жони билан бу одамларни уйғотмоқчи эмиш!..

У мени масхаралаб, устимдан кулаётган бўлса-да, шахдидан қайтганга ўхшарди.

Янглишмаган эканман.

— Бери ке-чи, — деди у кафти билан имлаб. — Ўтир. Бир оғиз ёлғон сўз ишлатсанг жонингдан умидингни уз. Қани, бу ерларда нима қилиб юрганингни айтиб бер-чи...

Мен ҳақиқатдан ҳам бирортаям ёлғон аралаштирмай бошимдан ўтган воқеаларни айтиб бердим.

У бошини қуйи эгганича, узоқ вақт сукут сақлади.

— Сен бу тоғу тошларда юрма, — деди сўнгра. — Чўлга бор. Йўқса, умрингни хазон қиласан. Чўлинг... бағри кенг. Сиғишиб кетасан. Қолгани ўзингга ҳавола...

Мен унинг гапига кўндим. Лекин, уларнинг ким эканликлари, нима учун яшаганлари, ким учун курашганлари — менга қоронғилигича қолаверди...

Шуйтиб, тоғда кўрганларимни унутишим кераклиги ҳақида қасам ичдиришди.

Кейин ўшалардан икки киши мени чўлга кузатиб қўядиган бўлишди: паһа-пасқам йўлларни яхши билишаркан.

Одам кўникаркан-да!

Бу гапларниям... ўрни келганидан!.. Уртамизда қолгани тузук... Энди айтаман-да! Бўлган-турганимиз шу, йўқотадиган нимамиз ҳам бор — қўрқадиган жойимиз йўқ.

Энди-и мен борай, ана-а юлдузлар ҳам милтиллаб қолди; тоғдан осмонга қарасанг... ҳар бир юлдуз мана бундай-мана бундай порлаб кўринади... айниқса... айниқса... қоронғи кечаларда...

Уруғ

Тепада — қурум босгандай қорайиб кетган тўсинлар; пастда — олақуроқ шолчаларнинг баъзи-баъзи жойларидан чиқиб турган похол; чанг ҳиди, димиққанлик.

Кўрпасиз, чўғ солинмаган танча атрофида уч киши ўтиришибди. Бири чол. Ёши белгили эмас. Тусмоллаб етмиш беш-саксонлар атрофида дейиш мумкин. У калласини қимирлатиб-қимирлатиб қўйганича, кўзлари ярим юмук, мудраётгандек ўтирибди.

Чол энкайди: узаниб, дағал матодан тикилган иштони устидан тиззасининг кўзини секин-секин қаший бошлади.

— Бурга... — ғўлдираб қўйди.

Икки эркак — чолнинг ўғиллари: кенжаси — ўттиз бешларда, соч қўйган, соқоли қиртишланган, пўримрок; каттаси — қирқ беш-элликларда, ўзига эътиборсиз, усти-боши бир аҳволда, соқол... ўсиб ётибди, кўзлари негадир қизариб киртайиб қолган.

Ташқарида... шивалаб ёмғир ёғаётир.

Утирганларнинг қиёфаларида тунд, тошдай қаттиқ ифодалар қотиб қолган, кўринадики, ёмғир анчадан буён майдалаяпти...

Кампир кирди.

Эгнида ҳаддан ташқари кенг-ковул крепдшин кўйлак, у ер-бу ерига ямоқ тушган бахмал нимча... эски-туски кийимларни ямаб-ясқаб эплаштириб юрган кўринади.

Чой дамлаб келибди.

Ўғиллардан бирортасиям...

Дик этиб туриб, унинг кўлидан чойнакни олмади.

Каттаси:

— Мана, бу ёққа, — деб, танчанинг четига кафтини қўйди.

— Хўп, болам...

Кампир, буларнинг олдида ўтирсаммикан-чиқиб кетсаммикан, дегандай ҳардамхаёлроқ туриб эди, кичиги:

— Утиринг, она, — деб, жой кўрсатди.

Кампир бош ирғади: кўрсатилган жойдан сал пастроққа чўк тушди.

Кичик ўғил чойни шопириб-шопириб қайтара бошлади.

Шу чоқ эшик очилди.

Остонада узун бўйли, нимаси биландир кампирга ўхшаб кетадиган эллик ёшлардаги бир киши пайдо бўлди.

— Э, келинг...

Ҳаммалари «дув» этиб ўринларидан туришди.

Чолгина қимирламади: келган киши аввал унга салом бериб, бориб кўришди:

— Дурустмисиз, почча?

Чол сўз демади. Бош ирғаб қўйди.

Кейин у одам жиянлари билан, охирида опаси билан омонлашди.

Танчада меҳмоннинг жойи белгили бўлади — юқори томонга ўтқазишди.

Бу одамнинг исми Йилқибой эди: Йилқибой Тўқлиев.

Йилқибой бир қаричлигидан меҳнатнинг ичида ўсган: қўй боққан, йилқи боққан, кейин-кейин трактир ҳайдаган.

— Ҳозирги трактирчиларга қойил эмасман, — дейди у. — Қуёш ботмаёқ уйларига жўнашади. Биз илгари икки кунда ҳайдайдиган ерларни бир ой ҳайдашади. Ё, раббилोलамин, вақтни қизганганимиздан юриб бораётган трактир устида овқатланардик...

Буни кўпчилик билади, кўпчилик ҳамон гапириб юради: трактир ҳайдашни Йилқибойга чиқарган-да!

Бу мақтовлардан у ҳаволанади; аммо, бари барига етмайди, бири икки бўлмайди. Одамлар айтмоқчи, Йилқибойга фақат трактир ҳайдашни чиқарган-да! Илгарилари баъзи-баъзида калхўз идорасига чақириб, раҳмат-пахмат айтиб туришарди, энди шуям йўқ. Йилқибойга хурофий бир тушунча қаттиқ ўрнашиб қолган: калхўзнинг нарсаси — давлатнинг нарсаси. Дон-дун, картишка-сабзи... қора қозоннинг қайнашига озгина бўлса-да, ёрдам кўрсатадиган бу нимарсалардан ҳам олиб кетмайдик, давлатнинг асосига путур етмасин, деб.

— Дориломон замон бўлдими, қиёмат-қойим қўптими — билмадим! — деди Йилқибой ўз одатича кескин қилиб. — Бу кал пошшони биров мақтайди, биров пешонасидан отиш керак дейди — менга қолса ҳам шундай қилардим...

— Пошшоки экан, яшасин! — деди чол: кўпни кўрган-да!

— Аммо-лекин ўзбек деганиям дунёнинг тўрт томонига тарқаган экан-да! Гоҳ турк мамлакатидан, Гоҳ Арабистондан, гоҳ Амриқодан... уруф-аймоқдошларнинг овозлари чиқиб қоляпкан экан...

— Қайдан билдингиз, Йилқибой? — соддадиллик билан сўради чол.

— Ойнаи жаҳондан-да!

Йилқибой жимиди.

Хаёли оғди...

...Илаш деган акаси бўлган экан: Йилқибой уни танимайди-кўрмаган. Пода боққан экан. Кўпчиликда сигир йўқ, Илаш эшак-эчкиларни ҳам қўшиб боқаверган...

Наим ўрисни эшитган чиқарсиз: кўпчилик билади-да! Унинг номида мактаб бор, ҳайкалиям қўйилган: белида наган, бошида шапка... баччағар гердаи-иб турибди! Ўзбекнинг ўрис бўлгани чатоқ келади, икки оёғини бир этикка тиқиб тураверади, гапга тушунмайди — тили биру тушунмайди-да: чулчут сув ичсин...

Бир куни туман қалин тушган: келиб-келиб шу Наим ўриснинг хўтиги йўқолган, подадан қайтмаган. Наим ўрис Йилқибойларнинг уйларига уч-тўрт марта келади, Илашни ҳоли жонига қўймайди: шундоқ-шундоқ, оталарингни қулоқ бўлиб кетгани сенларга каммиди... деб, дўқ-пўписа уради!

Илаш... эшагини миниб Наим ўриснинг хўтигини қидира кетади.

Шу-шу... дом-дараксиз.

— Тоға, нонга қаранг...

Йилқибой бошини тебратди.

Ҳамма дастурхондан бир нима қидираётгандек, унга жим-дим тикилиб ўтирарди: дастурхонда... нондан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.

Йилқибой кўзларини қисиб, лабларини йиғиб, олдинга чўзди.

Айтарини айтди:

— Э, бегонанинг...

Чол ўғирилди: сўз демади, фақат, оғзини очиб қаради.

Йилқибой сўзининг давомини айтолмай... ўйлаб қолди.

Жиянлар илкис чўчиб тушишди:

— А-а?!

Йилқибой хатосини тўғрилашга мажбур бўлди:

— Почча, сиз ўзимизники... қариндо-ош!..

Чол ишонқирамаётгандек ғилтиллаб турган кўзларини Йилқибойга йириброқ тикди.

Йилқибой бу қарашга дош беролмаётгандек, кичик жиянига қараб, шоша-пиша гапирди:

— Сен, Ёзибек, Тошканга борсанг...

— Майли, — рози бўлди Ёзибек, нима гап-сўзлигини суриштириб ўтирмай; лекин, бирортасига артист-партист гаплашиш керакдир, деган тусмолда: — Ўзимизнинг Ҳожибой... — дея, энди сўз очган эди, тоға чўрт кесди:

— Артисни бошинга урасанми ҳозирги вақтда? Гапим-гап: иккинчи уларнинг орасига тушма. Ҳозир Тошканга тоғангни олиб келгани борасан.

— Тоғамни?

— Ҳа. Илаш тоғангни!

Шу маҳал остона томондан кампирнинг оҳиста инграгани эшитилди.

— Ака-а-м!.. — базўр сас чиқарди у. — Тири-ик!..

Бошқа сўзга ҳоли келмади: шилқ этиб йиқилди.

Чол... нима қиларини билмай, ҳайрон бўлиб қолди.

Тоға-жиянлар саросар ўринларидан туришди, кампирни суяшди.

— Апча!¹ — безовталаниб чақирди Йилқибой. — И-и-и... Сизга нима бўлди?

Ўғиллар унинг бетига сув сепишди.

Кампир сал-пал ўзига келди:

— Аёғининг тагига сийниси ўлсин! — деди.

Йилқибой ҳовлиқиб хато қилганини пайқади.

Шундаям сир бой бергиси келмай:

— Ҳа-а, энди тулинг! — деди ўзини аччиғлангандай кўрсатиб. — Худо денг, акамизни топиб келайлик...

— Эртаю кеч худо дейман, овло дейман, — кампир қафтларини ёзиб, тепага узатди. — Тирик эканини кўрсам бас эди. Илойим, Наим ўриснинг гўри куйсин; авлод-аждоди рўшнолик кўрмасин...

¹ Апча (шева) — опача демоқчи.

Авра-астарини ағдариб яна хўп қарғади — индашмади: майли, кўнглини бўшатиб олсин.

Чол ёўлдираб қўйди:

— Юртда одам қолмагач, тўнғиз тепага чиқаркан...

Йилқибой Ёзибекнинг кўлига бир журнал тутқазди:

— Мана бу ерини ўқи, — деди, чамаси, ёд бўлиб кетган саҳифани тез-тез варақлаб очаркан.

Ёзибек ўқиди: «Мунчоқтепа ёдгорликлари».

— Пастроғини, — тушунтирди Йилқибой. — Шуни ёзган одамнинг исми шарифини ўқи.

Ёзибек ўқиди: «Тўлқин Тўқлиев, археология фанлари кандидати».

— Исми бўлакча-ку! — деди ҳайрон қолган катта жиян, тилининг остига носвой ташларкан.

— Уша! — деди кулли ишонч билан Йилқибой. — Фақат бу акамнинг ўзи эмас, унинг ўғли бўлиши керак. Фан кандидати деганми? Ҳазилакам одаммас, шекилли.

Ёзибек фаросатсизлик қилди:

— Уша пайтларда Илаш тоғамни ўн етти-ўн саккиз ёшларда бўлган, дейсизлар. Наҳотки, шу ёшда одам ўзининг уйини топиб келолмаса?

Йилқибой аччиғланди:

— Барибир ўлга: дейсанми?

— Йўғ-э!

Уни муҳим ишга буюриб тургани учун Йилқибой ўзини босиб, оҳиста гапирди:

— Жа-а ақллисизлар-да, жиян!

— Қўйсангиз-чи...

— Тоғаларингда... орият кучли эди.

Кампир аралашди:

— Очарчиликда акам ёшмасмидилар?! Мирзали амаким пермага мудир. Ҳар куни кўчада дошқозон осдириб, оч-яланғочларга бир косадан кўча оши бердиртирарди...

Чол:

— Ҳаром оши... — дея, ўзича тўнғиллади: ҳеч ким эшитмади.

— ...Қозоннинг атрофини бола-чақа босиб кетади-ей! Илаш акам... яқин йўламасди. Бир коса ёвғон келтириб кўлига тутқазди, олмай тураверди. Ахийри, овқатни қайтариб олиб кетишаётганида чидолмай йиғлаб юборувди...

Чол мамнун бўлгандай кўринди.

Катта жиян сўкинди: энди-и унақа орият-порият, номус-номус деганларингиз расму русумдан қолди, деди болохонадор сўкишларининг якунида.

Чол қия қараб қўйди.

— Хўтик-пўтигинг билан қўшмозор бўл, дейиши керак эди, — Ёзи акасига ҳамфикр эканлигини билдирди.

Чолнинг қовоғи осилиб кетди.

Йилқибой негадир бўшашибгина:

— Элнинг хизматидаги одам бундай дейолмайди, — деди.

— Элингиз кимиди?

— Буни сизлар биласизлар! — Йилқибойнинг ранги гезариб, қалтиради, кўзлари ёнди.

Чол энди ҳаммаёғини тез-тез қашийверди.

— Бас энди, — деди тўнг овозда, ҳеч кимнинг афтига қарамай.

Ҳаммалари пусиб қолишди.

Бироз жимликдан сўнг Йилқибой асл ниятига қайтди:

— Йўқса, эртаметан йўлга чиқавер, — деди Ёзига қараб. — Қўшилишиб борардим-у, аптобусда юролмайман, кўнглим ағдарилади. Мана пул: беш юз. Етадимми?

— Қўяверинг, ўзимда бор...

— Ол, ол, такси-паксига асқотар...

— Бошқа одам бўлса-чи?

— Барибир олиб келавер. Фамилия бир-ку: уруғдош-да!

Ёзи кулди:

— Қизифакансиз, тоға. Шаҳарликларнинг феълени билмай-сиз. Ичи торроғи бўлса, остонасидан ичкари ҳатлаганиям қўямас....

— Қўяди! — деди собит ишонч билан Йилқибой. — Ановманов эмас, Тўқлиев-ку у! Тўқлиевлар уйига келган одамни меҳмон қилмай, иззат-икром кўрсатмай жўнатмайди: шуни билиб қўй...

Чолнинг қовоғи осилди.

Жиянлар кулишди:

— Тўғри... — каттаси ямланиб, нимадир демоқчи бўлди-ю, қандайдир истиҳолога бориб айтмади.

Йилқибой кетишга чоғланди: чол билан, опаси билан хайр-хўшлашди. Жиянлар уни ташқарига кузатиб чиқишди.

— Тайёргарликни кўраверай, — деди Йилқибой Ёзига. — Насиб этса, келишларингга катта тўй қилиб юборамиз...

— Бўпти-да...

Катта жиян ҳам топшириқ олди.

Йилқибой кетди.

Ёмғир кучайди: тун билан тинмади.

Эртаси кун қуёш юз кўрсатди.

Чол ҳовли ўртасидаги кундага ўтириб, исина бошлади.

Ёзи Тошкентга кетди.

Чол кўзларини қисиб қуёшга қараганча ўй ўйлашга тушиб кетди.

...Орадан икки кун ўтгач, Ёзи бир ўзи сўппайиб, ҳафсаласи пир бўлганча қайтиб келди.

— Тополмадингми? — сўради Йилқибой уни кўриши биланок, ҳол-аҳвол сўрашни ҳам унутганча, ранги ўчиб жиянига умидвор термулди.

Ёзи ишшайди:

— Топди-им... Фақат ўзини эмас.

— Йе!..

— Ишхонасини топдим.

— Уйига бормадингми?

— Уйи йўқ экан. Муносиброқ жой ҳам тополмай, ҳар кимларникида ётиб юраркан...

— Ие!..

Тоғасининг «ие»лаши Ёзини мазах қилаётгандек туюлиб кетди-да, бирдан феъли кўзиб:

— Мунча «ие»лайсиз, тўғри гап-да! Узи командировкага кетганмиш, икки-уч ойсиз қайтмасмиш...

Йилқибой индамади: жавобдан қаноатланмаганлиги аён бўлди.

— Қаерга кетибди? — сўради бирпасдан кейин.

— Сибирга!

— Ҳа-ай, жаҳл қилма...

— Рост.

— У ерда нима қиларкан?

— Билмади-им, билмади-им, тоға, — Ёзи энди жаҳллана бошлади: — ишхонадагиларининг айтишича, уруғдошларини қидириб кетибди.

— Ие...— Йилқибойнинг беихтиёр оғзидан чиқиб кетди. Сибирдаги аллақайси дарёларнинг бўйларида қадим-қадимдан ўзбекларнинг уруғлари яшаган экан, ўшаларнинг изларини қидириб, археологик қазилар олиб боргани кетибди...

— Ана холос!.. Бундан чиқди, у ёқлар билан ҳам алоқамиз бор экан-да!

— Шунақа шекилли... — Ёзи уруғ-аймоқ суриштириб ўтиришни ёмон кўрарди, фаҳмига етмаса-да, тусмоллаб қўя қолди. Сўнгра чарчаб келганлигини баҳона қилиб, кўздан ғойиб бўлди.

Кечқурун Йилқибой...

...кайфи тароқ, уйга меҳмон йиғиб, уларга ҳам зиёфат, ҳам гурунг берарди.

— Об-бо қисталоқ-ей, келиб-келиб бизнинг уруғларимизнинг излари Сибирда топилиб ўтирса-я!.. Ё, раббил оламин, бировга айтсанг, ишонмайди: ўлай агар, Сибир қайда-ю, Пасткўрғон қайда?!

Кимдир ҳазил қилган бўлди:

— Чукчалар бўлмасин тагин уруғдошларингиз?

Кулгу кўтарилди.

— Мурод девона ёнғоқ, майиз олиб бориб уч-тўрт йил қолиб кетувди, қариндошларини топиб олган экан-да!

— Йилқибойнинг айтаётганлари Мурод девонанинг излари бўлиб чиқмасин.

Меҳмонларнинг бу тарзидан Йилқибой малолланди. Қўл силкиб, ғўлдиради:

— Э, силарми...

Сўнгра чиқди-кетди.

Кўп ўтмай меҳмонлар қўзғалишди.

Мезбон қазноқда, илма-тешик пўстак устида уйқуни урарди. Ҳар замон-ҳар замонда у ён-бу ёнга ағдарилиб, дам афти буришар, дам илжарди...

Тунда кўринган боғ

Қизнинг кўзлари қандайдир ҳайратомуз воқеага гувоҳ бўлгандай катта-катта очилиб кетди. Кичкинагина кулча юзида бир нафаснинг ўзида турлича ифодалар жилваланди. У қип-қизил лабларини чўччайтириб, стол ортида қунишибгина ўтирган Шаҳобхўжанинг қаршисида тик турарди. Бу қиз — Иқлим: Иқлимхон деб ҳам чақиришади, кўпчилик Иқлимоё дейди, ҳадди сиққанлар «жонгинам, азизам...» деган сифатлар билан ҳам аташаверади. Унинг отаси ийиб кетганида онасини маликам дейишни яхши кўради, шундай пайтларда қизига кўзи тушиб қолса, маликача, деб сийлайди. Иқлим ўзига нисбатан қилинадиган хушомадларга ҳам, қандай аташларига ҳам бепарво. У — жозибатор: калта юбка кийиб, сочини бўйнининг тепасидан қирқтириб юради. Бепарволиги бўлса қизнинг бир жозибасига ўн жозоба қўшаётгандай...

Иқлимнинг бу туришини чеккадан кузатган киши «ҳозир бу зумраша ўтирган боёқишнинг бошига тушириб қолади-ёв» деган хаёлга бориши ҳеч гапмасди. Нега бундай хаёлга бориши мумкинлигини мен сизга тушунтириб беролмайман, лекин, бир танишимнинг айтишича, нотаниш бир хотин кўчада кетаётган нотаниш бир эркакка туйқусдан ташланиб, уни бўғиб ўлдириб қўйганмиш. Йўқ, йўқ, хотиннинг мияси бутун, жиннилик аломати бирор-бир уруғида кўринмаган экан.

Шаҳобхўжа ўрнидан турмаётганига хижолат чекаётгандай эди. Иқлим тепасида ҳамон қоққан қоziқдай турибди: айтарингни айтиб кетавермайсанми де.

Йигитнинг узун-узун, нозик бармоқлари худди пианоно клавишлари устида югураётгандай бетиним ўйнар, баъзи-баъзида, ўзи билмаган ҳолда бўлса керак, бармоқларини қисирлатиб ҳам кўярди.

Ўртада ноқулай жимлик ҳукм сурар, қиз лабини чўччайтирганича бу жимликни жўрттага, йигитни баттар ноқулай аҳволга солиш учун чўзаётгандай эди.

Йигит... оғзидан бирон-бир сўзнинг чиқиб кетишидан кўрққандек, елкасини баттар ичга тортиб, стол остига кириб кетаётгандай бўлиб ўтирарди.

Ниҳоят, қизнинг чўччайтирилганича қотган лаблари ҳаракага келди, унинг оғзидан шу сўзлар учди:

— Вўй... Сизни қаранг-у, Шаҳобхўжа ака?!

Йигит бағоят зўр гуноҳ устида қўлга тушгандек қаттиқ сесканиб-эсарланиб қизга қаради.

— Индамай чиқиб келавердингизми?

Йигит аввалги ҳолатига қайтди.

— Ундай қилманг-да! — шу сўзларни айтarkan, қизнинг кўшиш кўзларининг туб-тубларида ғазабу нафратга қоришиқ бир ўт чақнади. — Мунда-ай... ўзингизни тиклаб юрсангиз-чи! Ўн йил уйсиз юрдим, дейсиз. Энди-и... тап-тайёр берилган уйни эплаб ололмайсиз.

— Ёшузоқ акам кейинроқ деяптилар...

— Э! Тупуринг унга!

Йигитнинг юз-кўзларида қўрқув ифодалари пайдо бўлди, пинжини баттарроқ қисиб, хавфу хатар туғилган заҳотиёқ учиб кетишни мўлжаллаган қуш шаклини олди. Дарвоқе, Шаҳобхўжанинг ўсиқ қошлари остидаги бит кўзларию учи қайрилган бурни, кичкина оғзи... қушнинг белгиларини эслатиб турадиган жиҳатлар йўқ эмасди-да!

— Ҳа, тупуринг! — деди қиз йигитнинг ҳолатига заррача эътибор бермай. — Сизнинг ўрнингизда мен бўлганимда урардим.

Қиз кичкина муштларини тугиб, юқори кўтариб қўйди. Йигит шипдай келадиган хўжайинни мана шу... нозик-навниҳол бир хилқат дўппослаётганини тасаввур этдимиз, беихтиёр жунжикиб кетди.

— Шароит йўқлигидан аёлингизни бу ерга кўчириб келолмаётганингизни, қизчангизни соғинишингизни кўп айтгансиз. Мени ўшаларга ичим ачийди: йўқса, сиз билан неча пуллик ишим бор эди? Ўзи қачон ордер олувдингиз?

— Бир йил бўлди.

— Ана-а, кўрдингизми? Бир йилдан бери Сиз ўз уйингизда яшашингиз керак эди. Уйингиз бўла туриб ҳам қайси гўрларда ётиб юрасиз...

— Мачитда... — йигит қисқа сўз қўшиб, ё ўзини оқламоқчи бўлди ёинки қизнинг гапини тўғрилаб қўйди.

— Вўй... мачитда нима қиласиз?

— Мачит яхши-да! — йигитда қандайдир жонланиш пайдо бўлди. — Зухриддинхўжа ака деган домлани эшитганмисиз?.. У кишини шаҳарда ҳамма танийди! Ўша киши ёрдам бердилар: майли, ука, мусофир экансиз; мусофир бўлмаган мусулмон бўлмас, деб айтдилар... У кишиям кўп қийинчиликларни кўрган эканлар... Бир томонлари уйғурларга ҳам бориб туташар экан. Менимча, она томондан уйғурларга яқин бўлсалар керак... Шундоқ-шундоқ, Хитойда ҳам қариндошларимиз қолган, деб бир гапларни айтиб берадилар, бир гапларни айтиб берадилар, йиғламаган одам ҳам йиғлаб юборади...

Шаҳобхўжанинг кўзлари йилтираб, яна бир-икки дақиқа шу тарзда сўзласа, йиғлаб юборадиган ҳолатда эди. Унинг хаёли Хитойгами, уйғурларгами... оғиб кетган, қаршисида кинояли тарзда тиржайиб турган Иқлимни унутгандек эди.

— Уф-ф!.. — қиз чуқур хўрсинди. — Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз-а, Шаҳобхўжа ака!

Шаҳобхўжа бу гапни ҳазил фаҳмлабми, энди кулишга чоғланаётгани, хайрият, бошини кўтарганда нигоҳи Иқлимнинг жиддий қиёфасига тушди: фурсатни бой бермай пинжини қисди.

Шу маҳал хона эшиги сассиз очилди.

Остонада сап-сарик, тепакал одам пайдо бўлди: унинг тумшуги ингичка, пешона томон чўзилган сайин йўғонлашиб борган, турп шаклида эди. Коптокдек қорни узун бўйига ҳеч-ҳеч ўтириш-

мас, иккита чўпоёқ устига бир халта сузмани осиб қўйган-дек бўлиб кўринарди. У, қорнининг чиройли-хунуклиги билан иши йўқ, лекин, сал-пал олдинга чиқариб, борлиги билан фахрланиб юрарди: бўлак фахрланадиган нимарсаси йўқ эса не қилсин? Унда меҳр-муҳаббат, эътиқод, садоқат... сингари ҳис-туйғулар ҳам жўш уриб кетар, фақат булар ҳам қоринга нисбатан эканлиги кўриниб турарди.

Иқлим суҳбатга чек қўйди. Бурчакка, ўзи ўтирадиган стол томон юра бошлади. Иқлим ўз жойига етиб боргунча остонадаги киши кўзини бақрайтирганча, унинг бутун аъзои баданини нигоҳи билан пайпаслаб... бир балолар қилиб чиқди.

Шаҳобхўжа... пайқаб, икки томонга қарашга ҳам уялибми, чўчибми, юзини сал-пал терс ўгириб турди.

Остонадаги киши Иқлимга қараб, беўхшов қош қоқиб қўйди: — Қалайсиз энди?

Қиз жавоб бермади.

Иқлим бу ерга яқинда — уч-тўрт ой аввал ишга ўтган. Илгариям шу бинода эди-ю, бўлим бўлак эди. Қисқартириш бўлди... Бу ерда жой бор экан. Бўлим мудирининг кўҳликкина қоматига пича назар солиб турди-да, розилик берди. Шу-шу... Шаҳобхўжа иккаласи бир хонада ўтиришади, куним учун кул тортаман дегандай, баъзан ўзлари қилаётган юмушларининг ҳам унчалик фарқи-сарқига боришмайди. Бўлим мудирининг Иқлимни узоқдан кўрсаям, худди ўрталарида хуфёна бир сир бордек беўхшов қош қоқиб:

— Қалайсиз энди? — деб қўяди.

Қиз индамайди. Лекин у ортига бурилиши билан лабини буриб:

— Э, ўл, башаранг қурсин, чўчка... — дейди.

Бу гап Шаҳобхўжага кучли таъсир этади: кўзларини пирпиратади, кулоқларига ишонмайди, қўрққанидан қалтираб кетади...

— Ешузоқ акам яхши инсонлар... — дея тили қалдирайди.

Иқлим унга ўқрайиб қарайди.

— Бировга ёмонликни раво кўрмайлар... — дейди яна Шаҳобхўжа. — Биз заучний ўқиганмиз-да... Аввал ҳў-ўв пастдаги ҳовличани супуриб юрардик, кейин-кейин дарахт-парахтларгаям ўзимиз қарайдиган бўлдик... Ешузоқ акам ҳар куни бир вақтда ишга келадилар. Дарров олдиларига чиқиб, салом бераман... У киши бош қимирлатадилар... Бир куни ҳатто гаплашиб ҳам қолдилар. Бизни заучний ўқишимизни билмас эканлар, шу соҳага қизиқишимиз борлигиниям. Аввал кичик-кичик хабарлар ёзиб турдик, уч-тўрт йил деганда бўлимга ҳам келдик... Ҳаммаси Ешузоқ акам туфайли... Уйга очиратга туришимиз ҳам шу инсон туфайли бўлди... Бўлимимиздан мени навбатим етиб қолганди, тўрт хонали уй беришди. Бизга тўрт хоналиги паложни эмас-да... Ешузоқ акамнинг кичик ўғиллари икки гўдаги билан бир хонали уйда турар экан, у киши ўзлариниям ўғиллариникига прописка қилдирган эдилар, какраз тўрт хонали олишлари керак бўлиб қолди. Бир хоналини менга берадиган бўлишди...

Шаҳобхўжа сўзлар экан, юраги тўлғудай бўлиб кетади, Еш-

узоққа борлигини беришгаям тайёр туради: Иқлим ишга келди-ю, унинг ҳаловати йўқолди — тап тортмас бу қиз у сиғинган одамни гоҳ «бесавод» деб сийлар, гоҳ «тўнка» деб эъзозлар, Шаҳобхўжа сал-пал эшитиб қолса қизариб кетадиган сўзларни устини майин ирнлар қоплаган бахмалдай лаблари орасидан отиб юбораверар эди!

— Шаҳобий бир минутга мени олдимга чиқинг, — деди Ёш-узоқ нигоҳини Иқлимдан узмай.

«Атай келган, — ўйлади Иқлим. — Йўқса, мана бу полиз қўриқчисини телефонда чақириб олса ҳам бўларди-ку!»

Шуни ўйлади-ю, ичи сиқилди: бироқ, зоҳирида ҳали-ҳануз шаддолик аломатлари белгиланиб турарди.

Шаҳобхўжа дик этиб ўрнидан турди. Мана, бор бўйи бастим, кўринишим шу; жузъий камчиликлари бўлса кечирасизлар, айб менда эмас, дегандай лабларини хиёл қимтиб, кулимсираб турди. Кейин калта қўлларини икки томонга ташлаб, эҳтиёткорлик билан, сас-сабарсиз хонадан чиқди. Унинг шу паст бўйига ҳам бироз калта шим кийиб олгани, русумдан чиқиб кетганига талай йиллар бўлган кўйлаги ўтқиқ кўрмагани Иқлимнинг бироз ғижинини келтирди.

Шаҳобхўжа кетгач, Иқлим қўлидаги қаламни шахд билан бир четга ташлади-да, кўзларини номаълум бир нуқтага қадаганча ўй-хаёлларга берилди. У, ёлғиз юрагига теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалардан, одамлардан таскин-тасалли излаётганга ўхшар, аммо, бунинг уҳдасидан чиқолмаётганидан хуноби ошаётгандай бўлар, қанчалик изламасин-қидирмасин, бари беҳуда эканлигини, фақат ўз дарду изтиробларининг, ёлғизлигининг қабатларига тобора чуқурроқ кириб кетиши мумкинлигини англамасди...

У ихтиёрсиз равишда сумкачасини титкилаб, бир дона сигарет топди ва хаёл сурган кўйи чека бошлади.

Шаҳобхўжа тез қайтди.

Сигаретни кўриб уни илкис йўтал тутди.

Иқлим илжайди:

— Ичингизга тутун кириб кетдимми?

— Йў-ўқ... — нимани инкор этаётганини ўзи ҳам билмаган Шаҳобхўжа бир зум ўйланиб турди-да, базўр нафас чиқарди. — Қандай чекасиз-а.. ач-чиқ... — сўнгги сўзни айтаётганида худди қалампир чайнагандай афтини бужмайтирди.

— Ёш-узоқ акангиз нима дейди? — сўради Иқлим, Шаҳобхўжага бамайлихотир назар ташлаб.

Шаҳобхўжа шундай савол берилишидан кўрқиб тургандай, талмовсираниб қолди, кўзларини олиб қочиб:

— Ҳеч нарса... — деди-ю, шолғомдек қизариб кетди.

Иқлим туйқусдан кулиб юборди. Шаҳобхўжа бунинг сабабини билмаса ҳам, унга қўшилиб кулди. Иқлим худди жавабга тушгандай, ўзини тўхтатолмай, кўзлари қийиқлана-қийиқлана, тишлари садафлана-садафлана, кулгичлари чуқурлана-чуқурлана... кичкина гўзал боши ортина ташлана-ташлана узоқ кулди. Аввали-

га унинг кулгисига қўшилиб турган Шаҳобхўжанинг қиёфаси секин-аста жиддийлаша борди.

— Вой, бу кишини! — ниҳоят, ўзини кулгудан зўрға тийиб олган Иқлим кўрсаткич бармоғини силкитиб, пўписа қилди. — Одам деган ҳамхонасигаям ёлғон гапирадими, Шаҳобхўжа ака! Шунақаям бўладими, а? Яхшиси, нима гаплигини айтмайман денг қўйинг-да! Тўғрими? Айтмайсизми? Айтмайсиз-а?

— Айтаман... — Шаҳобхўжа эшитилар-эшитилмас сўзлади.— Ёшузоқ акамга газ плитаси керак экан..

— Газ плитаси?!

— Ҳа. Янги уйнинг газ плитаси йўқ экан, шуни... олиб берсангиз деяптилар...

— Сиз газчимидингиз?

— Йў-ўқ... Тезроқ кўчиб уйни бўшатиб берардим деяптилар-да!

— Ие, бир йилдан буён сизнинг уйингизда ўтирибди-ку, яна уялмай-нетмай... Сиз нима дедингиз?

Шаҳобхўжа индамади.

— Айтинг...

— Нимаям дердим...

— Қуллуқ қилиб чиққансиз-да, а?

— ...

— Ҳозир газ плита қанча туришини биласизми? Топсангиз ҳам фақат долларга — Америка пулига топа оласиз. Бунга Ёшузоқ акангиз жуда-жуда яхши билади...

Шаҳобхўжа «и, шунақа бўладими, билмасканман» дегандай кўзларини катта-катта очиб, Иқлимга қўрқув аралаш қараб турарди.

— Ўзи.. газ плитаси қаерда экан?

— Йўқ экан.

— Ўғирлаб кетишган эканми?

— Ҳа.

— Ёшузоқ ака қийналиб қолибди-да, бечора-а...

Шаҳобхўжа Иқлимнинг сўз оҳангидаги кинояни пайқамасди, унда туйқус жонланиш пайдо бўлди.

— Ёшузоқ акамга осон тутиб бўлмайди... Газ плитасиз қийин-да, ахир... Уйга очиратга туришимиз ҳам шу инсон тўғриси бўлди... Биз заучний ўқиганмиз-да... Заучнийларни кўпчилик назар-писанд қилмайди... Йўлимни топиб кетишимда Ёшузоқ ака менга ота ўрнида ота бўлдилар... Уларнинг қилган шунча яхшиликларига нима қилиб бердим? Қишлоқдан ҳар куз бир қоп сабзи, бир қоп картишка олиб келиб берарман, майда-чуйда ишларига кўмаклашарман, Ҳазалкентда дача қурганларида менга ўн кун жавоб бериб қўйдилар: «Шаҳобий боринг, лекин ўзингизни уринтирмай ишланг...» дедилар... Ўзингизни уринтирмай, дейдилар-а... Ўн кунда анча-мунча иш ҳам қилдик, баҳонада дам ҳам олиб келдик...

Иқлимнинг ранги тобора бўзариб борарди. У Шаҳобхўжанинг сўзини шартта бўлиб:

— Ёшузоқ акангиз ўғри! — деди.

— Ие, нега ундай дейсиз?

— У газ плитани сотиб юборган деб ўтирсам, сизнинг ҳам ҳаётингизни ўғирлаб қўйган экан... Палид одам у, палид!

Шаҳобхўжа... Иқлимдан раҳм-шафқат қилишини ёлвориб тургандай, кўзлари мўлт-мўлт қиларди... Лабини бир четга буриб турганидан, башараси онтарилиб кетгандай эди. Бўйинини ичига тортиб, худди ўз қобиғига яширинмоқчи бўлган тошбақадай ҳаракат қиларди. Иқлим тўсатдан муштчасини столга тарсиллатиб урди, Шаҳобхўжа чўчиб тушди.

— Сиз ҳам!.. Сиз ҳам!.. Сиз ҳам!.. — деб қичқирди. Унинг шахло кўзлари жайноқланиб, ясси бурнининг парраклари керкий бошлади. Важоҳати... юлиб, тимдалаб, тирнаб... ташлайман деб турарди. У калавасининг учини йўқотиб қўйгандек, тилини ютиб юборгандек қотиб қолди: алоҳал, унинг юз-кўзларидаги ифодалар шунақа нафратангиз, ҳақоратомуз сўзларни ёғдириб турардики, буларни товуш орқали англатиш душвор эди. Шундаям, қиз ўзининг жонини оғритгиси келаётгандек, шу тарздагина ўзига таскин-тасалли бериши мумкиндек муштчасини икки-уч дапқур столга тарсиллатиб урди-да, тилининг учига йиғилиб келган бутун заҳрини сочиб юборди: — Ҳе, туркингиз қўрсин!..

Кейин... кейин у бўлак сўз тополмади: қип-қизариб, бўғрик-қанча бошини столга ташлаб йиғлаб юборди...

Шаҳобхўжа... бақадай қотиб қолганди. Ўзининг гуноҳи нима эканлигини, янги ҳамхонасига қандай жабру ситамлар ўтказганини эслолмай, ҳайрон эди.

Иқлим беш-ўн дақиқа ўзини босолмай ҳиқиллаб турди-да, кейин кескин бошини кўтарди: унинг кўзлари қизариб кетганди — Шаҳобхўжа қарашга ботинмади.

Иқлим ўрнидан туриб бурчакдаги дастшўй томон борди. Қўлларини намлаб, юз-кўзларини артди.

Дастшўй тепасидаги ойнакка ўзини солди; сочини таради, лабини бўяди, Шаҳобхўжанинг назарида, ҳатто, кулиб қўйгандай ҳам бўлди, кейин сумкачасини елкасига илди-да, хайр-маъзурни насия қилганча чиқиб кетди.

Шаҳобхўжа хонанинг ўртасида туриб қолди.

Беихтиёр соатга кўзи тушиб ўйлагани шу бўлдики, ҳали иш вақтининг тугашига уч соат бор экан — Иқлим барвақт кетиб қолбди.

Ана шу кейинги масала — қизнинг барвақт кетиб қолгани Шаҳобхўжани қийнади, бошини қотирди.

Нима қилиш керак?

Ёшузоққа кириб айтсаммикан?..

Эртага...

Иқлимнинг дарғазаб қиёфасини кўз олдига келтириб баттар сесканиб кетди.

Ўзини икки ўт орасида қолгандай ҳис этди.

Иқлимни ишга олишганда Ёшузоқ билан ораларида бўлган сўхбатни эслади:

— Шаҳобий, омадингиз бор экан, хонангизга бир жонон ҳам келиб ўтирадиган бўлди... Нега ишшасиз? Ундай деманг, ўзин-

гизни ўша кабинетга «зав» деб ҳисоблайверинг... Неччи йил бўлди ишлаётганингизга? Ун йил? Ун йил нима бўпти? Ҳали ёшсиз, ука... Келажагингиз олдинда... Мени энг яқин шогирдим ўзингиз... Анавуга кўз-қулоқ бўлиб туринг. Аял, барибир аял-да! Сал бўш қўйсанг «фишт»...

Ешүзоқ «фишт» деганда нимани назарда тутганини Шаҳобхўжа ҳали-ҳануз билолмайди; лекин, шуни яхши биладики, аял барибир аял экану уни бўш қўйиб бўлмас экан, уни бўш қўйса, ўша англамаган «фишт» содир бўлар экан! Демак, «фишт»га йўл қўймаслик керак...

Аял — Иқлим, келган куниеқ Ешүзоқни жинидан баттар ёмон кўриб қолган, Шаҳобхўжага ҳазил аралаш:

— Шунча йил бирга ишлаб, Сизнинг ҳам устозингиздай ҳайвонга айланиб кетмаганингизга қойилман... — деганди, кейин жилмайиб, юмшоққина оҳангда иблисона савол ташлаганди. — Жуда-жуда ажабланарли-я? Тўғримасми?

...Бу — каттакон бир идора эди.

Кўпчилик, икки-уч минг одам, бўзчининг мокисидай бетиним кириб чиқарди.

Бу — корхона, ўша икки-уч мингнинг аксарияти бемаъни юмушлар-ла машғул бўлиб, шундан маъно топишарди.

Бу — маъно; шууру қалбни забт этиб, уларга азал-абаддан эҳсон этилмиш энг муқаддас туйғуларни, ҳаяжонларни ситиб чиқарди.

Бунда сал-пал бўш вақт топгудай бўлишса бир-бирлари ҳақида ғийбат қилишини хушлаларди. Сердимогликлари, ўзларини кўз-кўз этишлари, худбинликлари... уларни бир-бирларига шунчалик ўхшатиб юборганки, бу — Фалончи, фалон фазилатлар эгаси, дея бировига дабдурустан нисбат бериш ҳам мушкул эди.

Шаҳобхўжа... таниш-нотаниш, ҳаммага икки қўлини кўксига қўйганча, ассалому алайкум, деб салом берарди.

Бу тавозени кўпчилик эътиборсиз қолдирар, баъзилар мас-хараомузлик билан бош ирғаб қўйишарди.

Ўқтин-ўқтин у ҳақда ғийбат қилишдан ҳам асти ўзларини тиёлмасдилар:

— Юришлари ғалатироғ-а шуни!..

— Занчалишроқ-да!..

— Мўйчинакда соқолини теради дейишади...

— Ияги ялтираб юришидан билавер-да!

— Анаву сатанг билан билла-билла кўриб қоламан.

— Иқлимми?

— Уям ғар-да!

— Ешүзоқ беҳуда ишга олмаган.

— Аллақачон эплаштирган бўлса ҳам керак...

— У қўймайди.

— Қандини урсин!

— Эри борми?

— Бор. Биттами-иккитами боласиям бор, дейишади.

— А-ҳа!..

Шу «а-ҳа!»га ўзларича олам-жаҳон маъно юклашарди. Бу маънолардан англашилاردики, Иқлим Шуҳробхўжага қараганда улар жуда-жуда покдомондай, ўз шаънларига заррача ғубор юқтирмагандай.

Буни бемалол, кулишиб сўзлашишларидан ҳам билса бўларди.

Иқлим... гўзал бошини тик тутиб, ҳеч кимни назар-писанд қилмаётгандай юрар; шунинг учун уни баъзи-баъзида Шуҳробхўжа билан кўриб қолиб, астойдил ажабланишарди.

...Шуҳробхўжа Иқлимнинг уч соат аввал қолганини Ёш-узоққа етказишни ҳам, етказмасликни ҳам билмади. Хона ўртасида турганча шунинг хаёлини қилар, мободо айтмасам, Ёш-узоқнинг ўзи чиқиб қолиб, сўраса, нима дейман, деган таҳлика уни чўчитиб турарди. Ҳа... аслида, мундай тузукроқ ўйлаб қаралса, Иқлимнинг қораси ўчгани соз бўлди: Шуҳробхўжа тинимсиз тазйиқ ўтказилишидан, таъна тошлари ёғдирилишидан қутулди. Жилла қурса, кечгача биров ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ бўлмайди. Эмин-эркин нафас олиши мумкин...

Шуҳробхўжа Иқлимнинг ўзига нисбатан қилган «ёмонликлар»ни эслаганди, қалбини ғалати бир ҳис чулғади.

Унинг бирдан жазава-ла кулганини... тўсатдан йиғлаб юборганини кўз ўнгига келтирганди, бу ҳис баттар кучайди.

Шуҳробхўжа учун бу янги, ҳали англамаган... ҳали кўрилмаган... туйғу эди.

У ўгирилиб эди, нигоҳи дастшўйга тушди.

Шу дастшўй... кўзига ажабтовур кўринди: дарров Иқлимнинг сал энкайган кўйи юзларини артаётганини кўз ўнгига келтирди.

У дастшўй томон юрди. Етиб келиб, оддий бир нарсанинг эмас, Иқлимнинг қаршисида тургандай ҳаяжонланди. Иқлим икки-уч лаҳза аввал шу ерда қўл чайгани учун жўмракда бирикки томчи ҳалиям марварид доналаридай ялтираб турарди. Шуҳробхўжа бир зум турди-да, кейин кафтини тутиб, жўмракни чертганди, томчилар кафтига тушди. У уят иш устида қўлга тушиб қолишидан қўрққандай атрофига олазарак назар ташлаб... лабларини кафтига босди: кафтидаги икки томчи сув эмас, парча чўғдай лабларини куйдирди, юрагини ҳаприқтириб юборди, томоғини нимадир бўққандай бўлди, тўйиб-тўйиб йиғлагиси келди.

Бошини кўтариб ойнага боқди.

Ич-ичига ботиб кетган сип-силлиқ ияклари, тор пешонаси умрида илк даъфа бўлса керак, унда норозилик уйғотди. Ойна қаршисида турганча хаёлга чўмиб кетганини пайқамай қолди: у гоҳ мўйлови шопдай, кифтлари қирдай-қирдай... остида ёжинг арғумоқ ўйнатиб кетаётган Шуҳробхўжани, гоҳ замонавий кийиниб олган баланд бўйли, оқ юзли, қирра бурунли (лабларига сигарет кистирилган!) Шуҳробхўжани тасаввур этар... телбавор жилмайиб қўярди.

Ойна...

Унинг хаёлларини учуриб, ҳафсаласини пир қилди.

Ойнага қайта боқмаслик учун, нари кетди.

Эшик очилди.

Остонада Ёшузоқ пайдо бўлди.

У энг аввал Иқлимнинг столига қаради: бўш кўриб, қиз тушмагур мен билан яшинмачоқ ўйнаптимикан, қаерга яшириндийкин, дегандай хонани бир сидра зингил солиб қараб чиқди. Тополмаслигига ишонч ҳосил қилдимми, боши билан Иқлимнинг столига ишора қилиб, Шаҳобхўжадан сўради:

— Бу қани?

Шаҳобхўжа ағнимади.

Ёшузоқ бироз жаҳл билан такрорлади:

— Бу қиз қани?

Шаҳобхўжа ғайришуурий равишда, хаёли тўзимай... Иқлимнинг столига қаради: Иқлим кинояли жилмайганча ўз столида ўтиргандай эди.

Шаҳобхўжа Ёшузоқни тушунмаётгандай кўзини кўтариб қаради.

Шу чоққача унга бундай тик боқмовди. Қаршисида турган қиёфани кўрмай, устоз Ёшузоқ қиёфасини тасавурида яратиб юрганидан ғоятда ажабланди: икки Ёшузоқ бир-бирига сира мос тушмас, Шаҳобхўжа бўлса, ўртадаги тафовутни пайқамай келаверган экан. Тасавуридагини Шаҳобхўжа эъзозлаб, сифиниб юрган бўлса, унинг ҳақиқий башарасини Иқлим ойнаи жаҳонда кўргандай яққол кўриб турган экан. Кўз остларидаги қорамтир халтачалар, гўшти салқиб, осилиб ётган бужур башара... ҳамма-ҳаммаси Шаҳобхўжага шу қадар нотаниш, ундан шу қадар узоқ эдики, у ичидагини билдириб қўймаслик учун, беихтиёр кўзларини олиб қочиб, ерга тикди.

Иқлим билан Ёшузоқни хаёлан чоғиштириб, эти жимирлашиб кетди... ўзига қандайдир бахт кулиб боқаётганини, тақдир уни ифлос бир исканжадан суғуриб олишга, мосуво этишга уринаётганини ғира-шира англаётгандай бўлди... тап тортмай ёлғонлади:

— Ҳозир келаман деб чиқувди...

Ёшузоқ, мақсад-муддаосиз, Иқлимни кўриш учун шунчаки келганми, индамай чиқиб кетди.

Шаҳобхўжа ўйланиб қолди.

Ҳеч ишга қўли бормай, бекорчи ўтирди. У ҳеч вақт бундай ўтирмаган, ўзини ҳамиша нима биландир машғул қилишга одатланган эди: ўша «нима биландир» уни оғир ўйлардан халос этар; ўзим кимман, қандай мавжудотман, қаёққа кетаяпман, нима учун... сингари саволларни яқин йўлатмас, шу тариқа одамлик сиёқидан чиқариб, мушкулини осон айларди.

Шаҳобхўжа, стол устида уюлиб ётган қоғозларга «буларнинг нима кераги бор экан?» дегандай, ҳайрона-ҳайрона бўлиб қаради. Бутун борлигини шу қадар ҳорғинлик ва эзгинлик қоплаб олган эдики, ўтирган жойида, ўз-ўзидан мудраб кетаётганини ҳам пайқамди. Негадир анчадан буён ёдига тушмаган қишлоғи, яшил адирлар, оқ тоғлар, очиқ ва ёруғ кунлар, ой нур сепган оқшомлар, серёғду юлдузлар... хаёлига бостириб келдилар; ўзининг жажжи болакай эканлигидаги ҳолати аниқ-таниқ кўринди: шўх-шодон, қийқиришиб ўйнаётган тенг-тўшларидан

бир четда, уларга қўшилолма, қўшилишга негадир қўрқиб-ҳайиқиб турибди. Копток ўйин майдонидан четга чиқиб, узоқроқ кетиб қолганидаги болаларнинг чувиллашлари қулоқлари остида янгради:

— Шаҳоб!.. Югур... коптокни опке!.. Тез бўлсанг-чи, лапашанг, те-ез!

У зинғиллаганча копток келтириб беради, ўйинга қўшилмайди... Кейинчалик ҳам... кейинчалик ҳам... Ҳар доим. Бир гал тасодифан ўйин майдонига тушиб қолганида копток зарб билан келиб башарасига урилади, бурнидан тирқираб қон кета бошлайди...

— Шаҳоб!.. Туёғингни шиқиллат!.. Бизга халақит беряпсан, бориб ҳаммопиш ўйнасанг-чи!.. Қоч, қоч!

У қочади, қочаверади. Ўйин майдонига қарашга ҳам қўрқади; унинг бурнининг пачоғини чиқариш учун копток излаб келаётгандай; узоқ-узоқлардан, ҳаттоки, ер шарини айланиб ҳам излаб келаётгандай... Ахийри, уни кўради; кўриб, катталаша бошлади; катталаша-катталаша, бурун, кўз, қулоқ чиқаради; кейин-кейин салқийди; салқий-салқий гўшлари осилган бужур башарага — Ёшузоқнинг калласига айланади...

Қия очиқ деразага шамол келиб урилди: дераза тарақлаб кетди.

Шаҳобхўжа чўчиб тушди, ҳайрон бўлди: қачон ва нега йиғлаганини, умуман, йиғлаган-йиғламаганини билолмади. У фақат... юзларининг ивиб турганини, юзини кўз ёшлар ивитганини ҳис этди: оқиб келиб лабларида тўхтаган шўр томчиларни тамшади: бу таъм оғзига ёқди, у кўз ёшларини ичкиси келди, тўйиб-тўйиб ичкиси келди, ўзининг кўз ёшларига ташна бўлиб яшаганини англади...

Кеч кирмоқдайди.

Шаҳобхўжа бирор жойга бориши лозимлигини ўйлади. Борар ерини билмай, ўз кўнимгоҳларини бир-бир хаёлидан ўтказа бошлади.

Энг ўнғайи... тамасизроғи мачит эди. Кўз олдига Зухриддинхўжа домла келди. Унинг Хитой ҳақидаги, Хитойдаги қариндошлари тўғрисидаги одамни эснатадиган ҳикоялари қулоғи остида эшитилгандай бўлди... Гап уйғурлар ҳақида кетган бўлса-да, Зухриддинхўжа домланинг оқ-сарғиш чўзинчоқ юзи билан хитойликлар юзи ўртасида ўхшашлик топмоқчи бўлди... Зухриддинхўжа домланинг оқ оралаган тўрва соқолини хитойликнинг иягига хаёлан ёпиштириб, бағоят кулгули манзаранинг устидан чиқиб қолди...

Мачитга боришга оёғи тортмади.

Янгийўлда узоқроқ бир қариндошлари бор эди: шуникига қараб отланмоқчи бўлди. Уша қариндошнинг хотини Шаҳобхўжани очиқдан-очиқ ёқтирмас, шу боис, остонадан ичкари ҳатлар-ҳатламас, дастурхон ёзиб меҳмон қилиш ўрнига, бу эркаккинаннинг уруғ-қаёши ўртасида меҳр-оқибат йўқлигини теккизиб-теккизиб айтиб-саннар; эр қуригандай келиб-келиб шу эрни топгани унга жуда-жуда алам қилармиш...

Янгийўл ҳам қолди.

Шаҳобхўжа қурувчиларнинг шаҳар четидаги икки қаватли ётоқхонасини эслади. Ит ётиш, мирза туриш, деб ана ўша ерни айтса бўлади. На сув, на газ... каравот-паравот ҳақида-ку оғиз оғритишнинг ҳам ҳожати йўқ. Бошпана-да... Ҳар хил қаланғи-қасанғилар йиғилиб, эрталабгача тараллабедод қилишарди. Уйқу нималигини билмай тонг оқартиришар эди...

Қизиғи шундаки, худди шунақа, яъни, паст тоифадаги одамлар ҳаётга ғоят ташналик билан ёпишишар; унинг лаззатларидан меъдалари айнамай, сўнгги имкониятгача фойдаланиб қолишга уринишар; бунинг учун уларда керагидан ортиқ завқу шавқ, эҳтирос топиларди...

Шаҳобхўжа бу ерда уч-тўрт кун ётиб, иккинчи қадам босмайдиган бўлиб кетганди.

Бугун... калласи гангиб, қандай келиб қолди, ўзи ҳам билмади.

Эски танишлардан ҳеч ким йўқ экан.

Полвонни суриштирганди, уни иккинчи қаватда, фалон хонада ётибди, дейишди.

Полвон — ғалати одам. Ҳушёрлигида «ундоқ қилодурман, бундоқ қилодурман» деб, ўзини катта олади, дўқ-пўписа билан бошқаларнинг ўтакасини ёрмоқчи бўлади — кимлиги билан иши йўқ, ишқилиб, кўрқитса, бас.

Ичиб олган полвон янаям ғалатиरोқ. Мушукдай мулойим тортиб қолади. «Мен сенинг кўчангдан ўтмасман асло...» деб, ҳадеб бир сатрни такрорлаб, қўшиққа зўр беради. Бошқа қўшиғу бошқа сатрлар билан заррача кори йўқ — зўрлаб ҳам тиқиштиролмайсиз. Қанча кўп ичилса, бу сатрнинг таъсир кучи шунча орта боради. Ахийри, шу даражага етадики, «мен сенинг кўчангдан... кўчангдан... кўчангдан... ўтмасман-о-о» деб, бузуқ нинага қўйилган пластинкадай тили ғир-ғир, қар-қар, хишт-хишт этиб, айланиб-айланолмай қолади. Бу камчиликни тузатиб, равон кетса кетди, йўқса, хўнғров арияси бошланади, ўзини ҳарён ташлаб, ўкраб йиғлай беради... Уз қўшиғини сўнгги бор ярим-ёрти ғўлдирайди-да, уни ўчади...

Шаҳобхўжа полвон ҳақида ўйлаб турганди, зинада унинг ўзи... девқомати кўриниб қолди. У, ранги униқиб кетган спорт кийими кийган, оёғида хизмат бурчини ўн йиллар аввал ўтаб бўлиб, истеъфога чиққан кроссовка бор эди. Чамаси, сўнгги кунларини яшамоқда эди, полвоннинг оёғида илиниб турарди.

Кўришишмаганига, Шаҳобхўжанинг бу ерга келмай қўйганига беш-олти йил бўлганига қарамай, полвон дарров таниди. Кўра солиб, шанғиллай кетди:

— Э, биродар, қайларда юрасиз?.. Кеча бир қорангизни кўрсатдингиз-у, ҳай-ҳайлашимга қарамай, жўнавордингиз... Кечадан буён сизни қидира-қидира эсим кетди-я! Анаву... калтакесакка ўхшаган шеригингиздан сўрасам, ўқишга кетган деди... Тўғриси айт, туппа қилиб ташлайман девдим, қасам ичди. Шу вақтда ўқишда нима бор экан? Кеча мен чемпионнинг елкасини ерга теккиздим... Чемпион экан, деб қараб ўтирармидим? Бир

қоп пул тушди! Ҳаммасини сочдим, гадойларга улашдим, юз йигирма килолик қозонга ош дамлатиб, элга тарқатдим... Икки кун кураш бердим, Ушдан, Андижондан, Уратепадан полвонлар келишди, солимни катта қўйдирдим... Ибод полвон фирромлик қилганди, Борайимга чалиш берувди, ўзим даврадан чиқариб юбордим, пазор бўлди...

Ўзингиз қайларда юрасиз-а? Об-бо сиз-ей... Қани, кеча кетиб қолганингиз учун бир кружка пиво олиб бермайсизми? Уша сизни ўқитадиган домлалар билан ўзим гаплашиб қўяман...

Шаҳобхўжа унга икки кружкага етгулик пул берди. Полвон вайсай-вайсай кетди: эсида турса, эртага фалон пивоҳонани сотиб олиб, фалон юз кишига зиёфат бердим, пиволар ариқ бўлиб оқди, дея тўрт-беш соат мақтаниши ҳам эҳтимолдан холи эмас...

Шаҳобхўжа полвон билан яхши муносабатда эди. Илгариям ҳовлиқмалиги бор эди-ю, бу даражада айниб қолиши... Шаҳобхўжанинг етти ухлаб тушига кирмаганди.

Полвоннинг аҳволини кўргач, унинг ётоқхонада ҳам қолгиси келмади. Индамай чиқиб кетди. Шаҳардан четда бўлгани учун автобуслар сийраклашган, баъзи-баъзида ўтиб қоладигани тўхтамай кетарди.

Аслида, уларнинг тўхташ-тўхтамасликларининг Шаҳобхўжа учун аҳамияти йўқ эди.

Қаёққа ҳам борарди?

Ўн йилдирки, ўзича қаерларгадир шошиб, катта шаҳарда иродасини синаб келади: лекин, на еб-ичишида, на ётиб-туришида ҳаловат бор.

Унинг қонуний уйдан Ёшузоқнинг ўғли ҳамон чиқмай, танда қўйиб ўтириб олган: ким билсин, Шаҳобхўжага улар яна қандай ҳунарлар кўрсатишаркин?

Шаҳобхўжанинг қай аҳволда юргани билан бўлса... заррача ишлари йўқ.

Умуман, ҳеч кимнинг ҳеч ким билан заррача иши йўқ: бу катта шаҳарнинггина эмас, куъ-бакун босиб келаётган янги ҳаётнинг янгича шафқатсиз қонуни.

Бу янги ҳаёт... худди эскилари каби Шаҳобхўжанинг кўн-гилчанликларини ярим қақага олмайди; бунда ҳам худди эскиларида бўлгани сингари маккорлик, хиёнат, олчоқлик... олқишланади, олқишланаверади; ўстивор қолади, ўстивор қолаверади...

Шаҳобхўжанинг олдидан қандайдир боғ чиқди. Қоронғи тушиб қолгани учун, қанақа боғ эканлигини у билолмади. Катта-катта арғувоний дарахтлар чайқалиб, шовуллаб тун мусиқасини чалиб юборишган; чирилдоқлар, майда-чуйда жониворлар бу мусиқага жўровозлик қилишарди.

Шаҳобхўжа пича ичкарилаган эди, тахта ўриндиққа дуч келди. Узоқ давом этган қаҳратон қишдан сўнг қайтиб келиб, қўналғасини топган қалдирғочдай суюниб, скамейкани ўзиники қилиб олди.

Бу кеч энди жой ташвишини ҳам қилмаса бўлади.

У, ўриндиққа суянганча мудрай кетди: назарида, боғаро Иқлим юргандай эди: у... у... у... гоҳ жазава билан кулар, гоҳ ҳиқиллаб қолар... йиғлар, йиғлай-йиғлай дарахтзорга сингишиб кетарди...

Иқлимнинг жажжи қоматини, хатти-ҳаракатларини, юз-кўзларидаги ифодаларни... кўз ўнгига келтириб Шаҳобхўжа ғалати тарзда илжайар, рухсат сўрамай Иқлим ҳақида ўйлаётгани учун хижолат чекаётгандай бўларди...

У — ўриндиқда шу тариқа ўтиришдан зерикмади.

Тепасида дарахтлар шовулларди...

Кўзини очганида тонг оқаришиб келмоқда эди.

Увушиб қолган елкаларини уқалаб, атрофга назар ташлади. Тунги боғдан дарак йўқ, турли-туман дарахтлар ўзларича ўсиб ётган ифлос бир жой экан; ўриндиқ атрофида ҳам ҳар турли нарсалар сочилиб ётарди...

Шаҳобхўжа тезда туриб жўнаворди.

Вокзалга борди.

Пул тўлаб, ҳожатхонага кирди, ўша ерда ювинди; пул тўлаб, ўтликни олди, усти-бошини тартибга солди...

Ташқарига чиққанида руҳи енгил эди.

Буфетга кириб чой ичди; тахтада турган сигаретга қараб ўйла-ниб қолди... Кейин чиқиб кетди. Яна қайтиб кирди. Бир қути сигарет сотиб олди, бунчалик қимматлигига ажабланди. Иқлим билан билла-билла ўтириб, сигарет чекишаётганини хаёлига келтириб эди, бу ҳол унга жуда-жуда маъқул тушди.

Бошқалар чекканида тутунига ҳам ўтиролмайдиган Шаҳобхўжа қанақа қилиб сигарет чекаркин?

Ишга ўз вақтида келди.

Иқлимни кўраман, деб жуда ҳаяжонланганди, у келмабди.

Тиқ этган товушга қулоғини динг қилиб, кўзи тўрт бўлиб кутди: имки-уч соат ўтсаям Иқлимдан дарак бўлмади.

Тушга яқин эшик очилди. Шаҳобхўжани совуқ тер босиб кетди...

Остонада... Ешүзоқни кўриб тамоман ҳафсаласи пир бўлди, йиғлаб юборай деди...

Шаҳобхўжанинг... ҳамиша «дик» этиб ўрнидан туриб кетадиган, бир кунда ўн марта салом бериб ҳам чарчамайдиган Шаҳобхўжанинг «миқ» этмай ўтириши Ешүзоқни ниҳоятда ажаблантирди.

— Сизга нима бўлди, Шаҳобий? — деб, хавотирланиб сўради.

Шаҳобхўжа ўзига нима бўлганини мулоҳаза қилиб кўраётгандай, жавоб бермай сукут сақлади-да, кейин секингина, эшитилар-эшитмас қилиб:

— Ҳеч нарса... — деди.

Шаҳобхўжа шундагина Ешүзоққа бугун салом бермаганини эслади. Урнимдан турсаммикан-турмасаммикан, салом берсаммикан-бермасаммикан, дея ўйланиб, кифтларини қисганча... ҳардамхаёл туриб қолди...

МУКАРРАМ ҚИЛ

ЖАҲОНИМНИ...

Дилим куйганча кезмишман

*Дилим куйганча кезмишман, гул узмай ҳур чаманларда,
Хазон янглиғ ёниб ҳар дам баҳорий анжуманларда.*

*Азобимга ҳажр наққош, жафо тиглайди бағримни,
Гулим санъат қилур кўз-кўз, нетай, қонлиғ тиканларда.*

*Ўшал тоғу ўшал саҳро, келинг Фарҳоду Мажнунлар,
Фақат ўзга эрур зулму риёлар Ёсуманларда.*

*Дедим: Эй дўст, дилимда ишқ шарори ошиён тутсин,
Деди: Ишқ нури пайдодур, мудом озод ватанларда.*

*Нетар армону андуҳлар, нетар турфа таманнолар,
Фано остонасин дилга иморат айлаганларда.*

*Сочиб оламга нур-ёлқин, фалакда меҳри анвар шод,
Мудом ўз оташидан маст — ҳарорат йўқ самандарда.*

*Басе, бечора бандангман, мурувват қил, аё Тангрим,
Гуноҳим ўт, қўлимдан тут, адашмай то туманларда.*

Сенга дардим аён этдим

*Сенга дардим аён этдим, ситамдин чоралар қилдинг,
Бағир чокини қон этдинг, аламдин ёралар қилдинг.*

*Ғаминг бир ёну мен бир ён, эдим саргаштаю урён,
Мудом андуҳ чекиб гирён, басе, овворалар қилдинг.*

*Сенинг коринг қаҳр бўлди, менинг борим сабр бўлди,
Етар, ёрим, жабр бўлди, таним садпоралар қилдинг.*

Юзинг нурлар талошинда, сўзинг дурлар тарошинда,
Кўзингни ҳар қарошинда балолиғ қоралар қилдинг.

Қачон боқмай, ҳушим учди, равоним, сарҳушим учди,
Юракдан жон қушим учди, ажиб тайёралар қилдинг.

Фиғонимга фалаклар тор, висолингга юраклар зор,
Сени ойдан дараклар, ёр, соҳиб сайёралар қилдинг.

Вафо дерсан, далил қайда, наво бер сан, ахир, найда,
Сафо дерсан, Жалил, майда, дилим майхоралар қилдинг.

Гул васфида

Фунча юзга лаълу маржон тақди гул,
Ким баҳор келгайму деб илҳақди гул.

Чақнади Зухро ҳилол ўтрисида,
Ё саҳар вақти саломға қалқди гул.

Кўкда юлдуз сайриму ё айланур
Жилвагар фонусчаларким, ёқди гул.

Сочқучи дунёга дур офтобми, ё
Тонготар ойинасида балқди гул.

Гар сахо касбинг, вафо расмингдурур,
Тенг эмас сенга Сулаймон тахти, гул.

Тушти гул васфида кўксимга шарар,
Булбуле бўлдимки, ўчмас бахти гул.

Бўзласа раҳм эт Жалил бечорага,
Ким фидо ишқингда жони нақди, гул...

Менинг қалбимда қайғулар

Менинг қалбимда қайғулар, қадрлар бирла қолмишлар,
Мисол кўнглум мазор ўлса, қабрлар бирла қолмишлар.

Сиришки лоларанг, қора ҳажр андуҳи селоби
Кўзим осмонида сокин абрлар бирла қолмишлар.

Узун тун ваҳму озори, мудом, эй шўҳ, шарорингдан
Жудо жонимга жо бўлмиш жабрлар бирла қолмишлар.

Кўйинг пойлаб юрур итлар, чопиб-қопиб охир қувди,
Мени — Мажнунни сахроға, адирлар бирла қолмишлар.

Қуюндек тентираб ҳар ён, қарорғон қисматим эрки,
Қаро қошингда уйрилган қаҳрлар бирла қолмишлар.

Улусимни суярман дер, улусим деб куярман дер,
Ажаб, аҳли шуаро ҳам садрлар бирла қолмишлар.

Балолар қошида ўзни сира собит каби тутма,
Жалил, руҳингда исёнинг сабрлар бирла қолмишлар.

Жамолинг сайдидур жоним

Хазонрез боғ аро кездим саҳар чоғи,
Еришди дил, эриб битди кўнгул доғи.

Ёниқ ҳайратда этмишман нидо унсиз —
Мени бағрига олмишдир Эрам боғи.

Жамолинг сайдидур жоним, эрур осон
Тутилмоғи, эмас имкон қутулмоғи.

Бу оташдин не ғам бордур юракларга,
Тоқим, тавҳид гули бўлса сўлу соғи.

Қаю каским суянгайдир яралмишга,
Қулар-да чўнг қояси, тўзғин топар тоғи.

Қалин музлар қучоғинда қолур жилға,
Чўқар, афғон чекар дарёни қирғоғи.

Кел, эй кўнгул, ўзинг ишқ ичра қурбон қил,
Жалил, оламда йўқ бундан гўзалроғи.

Кечар умрим наво ичра

Дилимда ишқ магар уммон, кўзимда томчи ҳайратлар,
Ки, ўлдирмай олурлар жон, бу доврўқлар, бу ҳайбатлар.

Кечар умрим наво ичра, неча Мажнуннамо ичра,
Ки чексиз бу само ичра тузибсан турфа ҳайбатлар.

Муқаррам қил жаҳонимни, бу боғу бу ёбонимни,
Сенга бахш этди жонимни кўнгул берганда байбатлар.

Бу йўлда, иста тақдирла, ё иста хўрла, таҳқирла,
Ё иста ол қоним бирла ҳақиқатдан битай хатлар.

Башар бўлди қўлингда гил, яшар бўлди йўлингда эл,
Асар бўлди нурингдан дил — кўринди унга ғайбатлар.

Ҳажр умрим торож этса, сабр боримни бож этса,
Фақир кўнглумни тож этса, сўнгақлардин ясай тахтлар.

Жалилий, ранжу саркаш-ла, демам, қайғуда дил ғашла,
Кўнгул бер-да, қадам ташла, жўшар қонинг да ғайратлар.

БОРЯПМАН ЮРАГИМ ТЎКИЛИБ

Ўшанда

Жимгина ўлтирсанг осмонга қараб,
Юлдузлар тўкилса кўзингга.
Дарахтлар кўкимтир сочларин тараб,
Сирли шивирлашса ўзингга,
Сен нима қиласан ўшанда, Юрак?

Сен нима қиласан ўшанда, Юрак?
Барибир қуйилса фарёди сукут,
Бағринг тилаверса кўринмас пичоқ,
Титраган илинжлар
Деяверса — «Кут!»
Сенинг аксингмасми чўғ тўла ўчоқ?!

Додингга дод бўлган, дунёи дун шу —
Ғам янглиғ қуйилар жилвали чирой.
У боқий оламнинг шайтоний туши,
Йўқса, чўкиб борар нега, ҳатто, Ой?
Тушлар ҳам тугайди ҳадемай, Юрак,
Сен нима қиласан?!

Соғинч саҳроси

Ху-ув-вв-ху-ув-вв...
Сап-сарик саҳро,
Бўғизга тўлади сукунат.
Бардошни ямлайди кўзи қон юҳо,
Умидни гумонлар кетади тунаб.

Мен соғинч ичаман айланиб,
Ўргилиб ҳам соғинч ичаман.
Ишқимдан тиклаган чайлани
Ҳижронинг емирар ичидан.

Тишларим тўкилар дувиллаб,
Саҳронинг аёзи музлатиб.
Киприкларда саботим кулаб,
Оҳим ёшлар қолар кузатиб.

Ў, бағримга сиғмаган саҳро,
Мен сени сипқоргум ютоқиб.
Соғинч ила у кўзи шаҳло
Зора кирса бағримга оқиб!

Ҳажр туни

Юлдузлар ўядир кўзимни,
Ой тўсиб олганда юзини.

Кўксимни беадад шамширлар
Ой ўрнига бурдалар, тилар.

Ў, бағир, қонларинг шунчами,
Сўймай ҳали бебош қушчани?!

Шафқатсиз жудолик етадир,
Қушнинг ҳам бошига барибир.

Ў, олам, шаштимдан нари қоч,
Ў, булут, ой юзин тезроқ оч!

Тутадир кўзимдан оққан қон,
Босадир кўксимдан оққан қон.

Қонларга бўяйман юлдузни,
Ойнинг ҳам олтиндек юзини.

Қушчани сўйдим, мен, раҳм этмай,
Энди қип-қизариб тонг отгай,
Тонг отгай, тонг отгай, тонг отгай!..

Имон йўллари

Кўп узоқ туюлди йўлларим,
Боряпман юрагим тўкилиб.
Ийманиб хаёлга бўйладим,
Кўрай деб руҳият кўкини.

Сузади оқ кема — тахайюл,
Коинот — заминга беланчак.
Ў, ором, бағримга, кел, қуйил,
Унда кўз сузади келинчак...

Келинчак — бўйлари илоҳий,
Бор ҳислар кезурлар маст-аласт.
Келинчак — моҳларнинг ҳур моҳи,
Кўйида жону тан ишқпараст.

Мендин тан мосуво, учаман,
Тавҳиддир ишқимнинг бир оти.
Қаршимда очилур ҳур чаман,
Тоатдин ишқимнинг қаноти.

Аллалар аламнок қалбимни
Моҳимнинг нур чопон сўзлари.
Намлайди қақраган лабимни,
Энг чуқур булоқдир кўзларим...

Шуҳрат Отабек

КЎЗИНГИЗГА ЮЛДУЗ ЧЎКАРИ РОСТМИ...

* * *

Мен умримни елга совурдим,
умидимни совурдим елга.
Кузғунларга юрагимни едириб қўйдим,
қонларимни ҳашоратларга —
лаҳзаларга бўлашиб бердим.
Қумурсқалар, қуртлар тўйди,
нигоҳимни аянчлар ўйди,
суякларим ғичирлар менинг,
тўфон солаётир дунёнинг сели.
Қуёшдан сўрадим,
ёшлиқдан сўрадим,
умрдан сўрадим,
ортиқча бир лаҳза бермади улар.
Ўтган ёшлиқ,
ҳалоллик,
поклик
на ёлғон, на чин,
на ўнгим билмадим, на тушим.
Тонмоқ эса мумкинмас ўздан,
ёлғон умр ва ёлғон сўздан.
Яшадимми?
Яшаганим йўқ,
эзгу садафларин тополмадим, йўқ.
Қуёш эса беҳудуд фалак кўйнида,
булутларга беркиниб борар.
Умр, денгизнинг тўфон ўйинида
кун ботарга чекиниб борар.
Кўзлари паришон,
этлари ғажилган,

суяклари танига ёпишган
бу одам мен эмас —
хайқиргим келар.
Умид чўкаётирки, бас,
бош олиб,
қўлимга тош олиб,
ўзимдан тониб
кетаётирман...

Мен умримни совурдим елга,
кузғунларга юрагимни едириб қўйдим.

* * *

Осон кечганмиди Жалолиддинга,
Юртнинг бўғзидан ўтганида тиғ?!
Ҳад билмас зафардан ёв қутурганда,
Вайроналар узра кўтармоғи туғ!..

...Тўмарис, Широқлар келар хотирга,
Қул бўлиб, эзилиб яшашлик эмас,
Юрт дея майдонга тушган ботирга
Халқин эзгулиги эрур муқаддас!

Қатағон йиллари, бутун бир халқнинг,
Асло ботирлари бўлмаслигига
Ишонгим келмайди. Ишончим менинг
Халқнинг ботирлари ўлмаслигига.

* * *

Тилингиздан булбул ўпгани ростми,
Лабингиз гул-ғунча тўқари ростми,
Кўзингизга юлдуз чўқари ростми,
Кўрмагандим бундай шаҳло кўзларни!

«Ақлимни олдингиз», десам-да, ҳақман,
Муҳаббат бор бўлса сизга илҳақман,
Бир нигоҳ этсангиз ҳеч кимга чақмам,
Дилдорлик кечиргай ишқий касални.

Фақат сўз... мен учун ўзга шифо йўқ,
Розиман киприкдан отсангиз-да ўқ,
Не қилай, дунёда ғариб бўлсам, шўх,
Муҳаббат бемори бўлсам ғуссали.

Лолагулга шайдо бўлса дил, нетай,
Шу гулнинг кўйида ўлса дил, нетай,
Тилимни кишанлаб, балки гум этай,
Лек қайга беркитай ушбу ғазални?!

Гул излаб тоғ кездим, сиз худди гулдай,
Хурларга маконми Наманган шундай,
Бир ширин нигоҳга эргашсам қулдай,
Кўрганми бу дунё сиздай гўзални?!

* * *

Сайраган дил — қуш каби гулистонингга қўнибман,
Муҳаббат бирла зулфи паришонингга қўнибман.

Донаи шодон дея, ўйлабмидим бир дон чўқиб,
Донаи холинг экан боғ-бўстонингга қўнибман.

Ғунчаи бир гул дея, ақлу-ҳушим йиғиб боқсам,
Ул экан лаъли-лабинг, толеи-домингга қўнибман.

Кокилинг ҳар толаси дилим суйган тузоқ бўлиб,
Боғланиб ҳар толага бахт-кошонингга қўнибман.

Озмидир шунча тузоқ, киприкларинг нозик наштар,
Дил тортган тиғлар бўлиб, дил пайконингга қўнибман.

Уртаган гулми, ё ишқ, рашк ўқлари билан бисёр,
Кўнгулни узиб бўлмас нур жаҳонингга қўнибман.

Ашқларим ила ювиб, кокилу ҳар кипригинг,
О, қандай ширин орзу, ишқ-маконингга қўнибман.

Нетарсан Шухрато деб, ҳол сўрганлар ҳолин кўрдим,
Сирт эмас сийрат экан, севги-жонингга қўнибман.

Моҳигул

...ЯПРОҚЛАРГА

АЙЛАНИБ ҚОЛАЙ

* * *

Мовий кенгликларни қўмсайди дилинг,
кунлар тўғри чизик. Кетасан безиб.
Ёлғон, хушомадни айтолмас тилинг,
умрингда ҳалитдан... Айрилиқ кузи.

Югуриб-еласан. Қувади ташвиш,
сен ундан кечиб-ла кетолмайсан, ҳеч.
Бир хабар кутасан. Келмайди кутиш,
умрингни алдаса эҳ, йигирма уч.

Тунлар тушларингни этади тақдим,
хайрият тушингда ҳокимсан энди.
Бир пайтлар қандайин бепарво эдинг,
энди-чи ...изтироб тўкин ва янги...

* * *

Бу ерда ҳаммаси бегона,
ойнинг ҳам нигоҳи бир совуқ?!
Дилимда умидчўғ ягона,
уни ҳам, кўзёшлар, кел, совут.

Тунларим ёруғдир, лек ҳиссиз,
соқов дард сўзломас борини.
Борлиқ ҳам негадир бир туссиз,
сиғдирмай сўзимнинг зорини.

Чарчайман. Жонимга тегади,
тириклик-алдовга арзанда.
Бу мағрур бошимни эгади,
кўникиш-ғамқизнинг фарзанди.

Бу ерда ҳаммаси бегона,
бегона шамолнинг қўллари.
Майлига, биз ўша девона,
тушмаса ҳеч кимнинг йўллари.

* * *

Эҳтимол, барчаси ўткинчи,
алдайди бу содда нигоҳлар.
Унутмоқ — кечанинг ўтинчи,
пойингда йиғлайди гуноҳлар.

Хаёлинг еттинчи осмонда,
ғуруринг энг баланд учган куш.
Сени ҳам қолдириб армонда,
дилингга киради кўникиш.

Дардларнинг ўйини юракда,
дош бермоқ-умрингнинг надами.
Аламинг кулади йўлакда,
қирқилса умиднинг қадами.

Қувончлар ўткинчи, ишонма,
ҳасратнинг қўлида юрагинг.
Наҳотки, барига нишонсан,
тўғридир қўл силтаб кетганинг...

* * *

Олисдан оқади сирли наволар —
тинчимга ошнодир ғамли бир оҳанг.
Келинг-эй, хаёлим, ночор гадолар,
хотирнинг бағридан мени ўғирланг.

Майли, япроқларга айланиб қолай,
кафтимда чўмилсин ойнинг нурлари.
Ғамли оҳанглардан кулиб йўқолай,
эриса дилимнинг музли қорлари.

Бир маъюс нигоҳни эслатиб менга,
дилимга қуйилар маҳзун бир садо.
Йиғласам бокира дугонам тунга,
сабрни йўргаклаб қилибди ато.

Дилимга осганча беланчакларин —
мунгли оҳангларни эмади сабр,
Эзгилаб дардларнинг гул-чечакларин,
пойимга бош урар саргардон кадр...

Абдулла Қўшбоқ

ҲАЛИ ГУЛЛАР УНИБ ЧИҚАР...

*«Иккинчи довул манзаралари»
туркумидан*

* * *

Жоним, қўлларимдан тутиб йиғлайсан,
Кўзинг маржонини ситиб йиғлайсан;
Оҳ, кутиб йиғлайсан, кутиб йиғлайсан,
Фалакнинг ҳукмига кўнгинг келмайди.

Дейсан, қайда қолди қуёшнинг нури,
Гулнинг тоти қайда, қайда бахт, сурур,
Керак эмас дейсан жаннатнинг ҳури,
Фалакнинг ҳукмига кўнгинг келмайди.

Гўё оҳларингдан довуллар тингай,
Хатар қиличлари бирма-бир сингай,
Умид шамларини ёқасан тинмай,
Фалакнинг ҳукмига кўнгинг келмайди.

Ўйлайсан, мен гунгман, мен тошман, тошман,
Қўрқоқман — орзудан кечишга шошган,
Ҳар тараф алдамчи, ҳар ёнда душман,
Фалакнинг ҳукмига кўнгинг келмайди.

Бошингни кўксимга қўйиб йиғлайсан,
Бетиним йиғлайсан, тўйиб йиғлайсан,
Барини жодуга йўйиб йиғлайсан,
Фалакнинг ҳукмига кўнгинг келмайди.

* * *

Юзингни босарсан пардага,
Ипаклар титрайди зирқираб.
Бу ҳолни кўриб дил боғимда
Минглаб қуш йиғлайди чирқираб.
Фариштам, унутгин барчасин,
Фариштам, менга боқ қайрилиб.
Бу дунё яшолмас ҳеч қачон
Сенинг бу ҳуснингдан айрилиб.
Очилар чоҳларнинг эшиги,
Бошланар қабоҳат заволи.
Фариштам, ҳаммани, ҳаммани
Тутади кулгингнинг уволи.
Фариштам, надир бу ҳалокат,
Не бўпти бошланса довулллар?!
Ёмондир баридан, баридан
Ётгани бағримнинг ҳувиллаб!

* * *

Ногаҳон юрагим санчади,
Қўлимни қўярман дарчага.
Гар олам тенг бўлса барчага —
Не учун бу уйда чироқ йўқ?
Чойшаблар турибди оқариб,
Кўз-кўзлаб музлаган оҳорин.
Дарчадан ёвуз руҳ боқади,
Не учун бу уйда чироқ йўқ?

Силкинар ёнида толи ҳам,
Гуллари сўлмаган ҳали ҳам,
Қўллагмас ғани ҳам, вали ҳам,
Не учун бу уйда чироқ йўқ?
Дарчадан ел кирар ғувиллаб,
Зулумот кулади увиллаб,
Шайтонни қувинглар, қувинглар,
Не учун бу уйда чироқ йўқ?

* * *

Бағримизни тилар фалак чақинлари,
Аён энди: буюк хатар яқинлади,
Давом этар аммо дунё оқимлари,
Ҳаёт қолар, ҳаёт қолар, ҳаёт қолар!
Ҳали гуллар униб чиқар салом билан,
Япроғида ишқ деган ҳур калом билан,
Ошиқларнинг иши бўлмас олам билан,
Ҳаёт қолар, ҳаёт қолар, ҳаёт қолар!
Эртак бўлиб қолар балким доғулилар,
Боғлар фақат булбулларнинг боғи бўлар,
Сайёд билан қўл ушлашиб оҳу қулар,
Ҳаёт қолар, ҳаёт қолар, ҳаёт қолар!
Бор дунёни паноҳига олар қўшиқ,
Подшоларни ўз йўлига солар қўшиқ,
Балким ўзи подшо бўлиб қолар қўшиқ,
Ҳаёт қолар, ҳаёт қолар, ҳаёт қолар!
Олам яна уйғонади, чаман бўлар,
Сулувларнинг қоши яна камон бўлар,
Муҳаббатсиз яшаганга ёмон бўлар,
Ҳаёт қолар, ҳаёт қолар, ҳаёт қолар!

ТИЛСИМ

Туркистон достони¹

Ҳақ зикрини мағзи жондан чиқармасанг,
Уч юз олтмиш томирларинг тебратмасанг,
Тўрт юз қирқ тўрт сўнгаларинг кул
қилмасанг,
Елғончисан, Ҳаққа ошиқ бўлғонинг йўқ.

Аҳмад ЯССАВИЙ

БИРИНЧИ БОБ

Агар кеча Кенжага шифохонадаги танишлари «Эртага шу пайтда узоқ йўлда бўласан», деса у: «Каромат қилмаяпсанми?» деб кулиши мумкин эди. Начора, одам боласи бир кун эмас, бир лаҳзадан сўнг ҳам нима бўлишини олдиндан билвермайди. Ўзингизча «ундоқ қиламан», дея режа тузасиз, «бундоқ қиламан», деб қариллайсиз. Бироқ етти ухлаб тушингизга кирмаган тасодифлар қўққисдан олдингиздан кўндаланг бўлиб чиқади-да, ҳамма режаларингизни чиппакка чиқариб юборади. Йўқса, кунни кеча касалхонада бошини чангаллаб, тўхтовсиз лўқиллаб оғриган калласини қай деворга уришни билмай, дард чекиб ётган одам, мана, бугун умумий вагон бўлмаларидан бирида зимистон деразага кўз тикиб, титраб-қақшаб ўтирармиди! Ҳа-а, буни ҳаёт дейдилар, чидасанг шу, чидамасанг, ана, таппа-тайёр поезд, ўйнашига ишониб эридан ажраган аллақайси ойимтиллага ўхшаб ўзингни филдиракнинг тагига ташла-да, дорилбақога жўнаб кета-бер!

Инсон ҳаётида шундай лаҳзалар бўладики, у дўпписини бошидан олиб (агар ўша дўппи бўлса!), ўзининг ўтаётган умри ҳақида жиддийроқ ўйлаб кўришни истаб қолади. Дунёга ўт кетгану сиз уни ўчириш умидида ҳалаканинг итидек ҳаллослаб чопаётган

¹ Муаллифнинг бу асари ҳажман жуда катта, уч қиссадан иборат. Биз шунинг бир қисмини эътиборингизга ҳавола этяпмиз.

бўлсангиз ҳам, бир зум тўхтаб, орқа-олдингизга қараб олишингиз керак бўлади. Қирқни қоралаб турган одам учун эса, бу шунчаки истак эмас, зарурат. Ички бир эҳтиёж! Ахир, ота-боболаримиз «Инсон умри бамисоли бир тоғ; қирқ довони — чиқиш, қирқ довони — тушиш», дея бежиз айтмаганлар. Ақалли чўққида турганингизда орқа-олдингизга бир зеҳн солиб қарамасангиз, қачон қарайсиз? «Ўнингда эмас, ўттизингда ўрганиб, қирқингда қилсанг, ўлганинга ўйлайсанми?» деган гап ҳам бор. Ҳа, ҳисобли дунё бу! Бу дунёда ҳар бир нарсанинг, айниқса, умрнинг сарҳисоби бўлмоғи керак!

Бир ҳафта олдин Кенжани шифохонага ётишга мажбур қилган нарса фақатгина асабийлик касали эмас эди. Шифокорларнинг: «Асабингизни эговлайвериб адои тамом қилибсиз-ку! Шу кетишда ақлдан озасиз!» қабилдаги писандаю ваҳималари ҳам эмас! Уни «Бўлди-е! Ётганим бўлсин!» деган қатъий қарорга олиб келган бошқа сабаблар бор эди. Аввалига ҳеч нимани ўйламай қирқ йиллик ҳордигини бирийўла чиқаради. Кейин ўша қирқ йиллик умрини сарҳисоб қилади. Ана ундан кейин... кўп йиллардан буён туя гўшти еб ётган илмий ишини қўлга олиб, унга сўнгги нуқта қўяди! «Дальше — некуда!..»

Яқинда ўзи докторлик ишида фойдаланиш учун имло масалалари хусусида ёзма нутқ тайёрлай туриб, уч асарни кетма-кет мутолаа қилди. «Абадият қонуни», «Жавоб», «Лолазор». Буни қарангки, шу асарларнинг учаласида ҳам қаҳрамон шифохонада узала тушиб ётиб, умрини сарҳисоб қилади. Шундаёқ Кенжа: «Ие, дарвоқе...» деб ўйлаб қолди. Тўғри, унинг сарҳисоби учун ойлар керак эмас! Бир-икки кун, борингки, уч кун кифоядир. Ўзингни ўзинг эзиб-эзилиб ўйлайверишдан нима чиқади? Асабни тиниқтириб, хотирни жамлаб олса бас. Кейин қарабсизки, «Қоратогни қайираман!» деб, «Минг йилқи» чўққисининг тепасида енг шимариб турибди!

Кўнгилнинг кўчалари эди бу! Энди эса, бари ўлда-жўлда қолди.

Ҳе-е, елдим дунёнинг ишларига ҳам, анови «оламшумул» докторлигига ҳам минг лаънат! Қачон омадсизнинг ови юрибди, ови юрса — дови юрибди?

У зимистон деразадан кўз узиб, қўлида обдан ғижимланган ҳафталикни ёзди. Сўнгги саҳифага тикилди: «Эълонлар»... «Салқин ичимликларга марҳамат!» Аччиқ кулди. «Салқин ичимликлар» эмиш! Ичимлик дегани сой соҳилимидики, салқин бўлса! «Совуқ»дир, «муздек»дир «яхнадек»дир, балодир-баттардир, лекин... Ўзбекий эмас, туркий эмас, чулчутча бўлибди. Нигоҳини саҳифанинг бошқа нуқтасига кўчирди: «Дам олиш бекати». Ол-а! «Кутиш бекати», де, «Ҳордиқ бекати» де...

Бундан ҳам кўнгли қолиб, юраги баттар сиқилди. Маст одамдек гандираклаб тамбур томонга йўналди. Тамбур! Анови тамбурга манови тамбурнинг мос келганини қаранг! («Қулоғингизга тамбур чертяпманми?») Худо ҳаққи, шу тобда ҳар икки тамбурдан асаби созроқ!.. Тамбурнинг исқирт деворларига беҳос суйкалиб кетмаслик учун базўр чўнтагидан тамаки қутиси-

ни олди. Бармоқларига бир парча қоғоз илашиб чикди. Уша машъум хабар! Кейинги уч соат бадалида ўзига ёд бўлиб кетган узук-юлуқ тўрт жумла хаёлига қора қуондек бостириб кирди: «Ботир, ойингнинг аҳволи ёмон, тез етиб кел, аканг». Қизиқ! Қайси акаси экан? Собирми, Қодирми? Катта акасининг ёзувчизувга уқуви йўқроқ эди. Демак, кичиги! Лекин... Мирёкуб эпакани бир чўқишда қочирадиган учарларнинг учари, шохи қайрилиб кетган акаси... телеграмма жўнатибдию ўз номини ёзишни унутибди. Онаси ётиб қолганидан шунчалик ўзини йўқотиб қўйибдимми? Унда чинданам бир кор-ҳол рўй берган, десангчи! Қай аҳволда экан онажониси?..

«Йўқ, бундай эмас, асло бундай бўлиши мумкин эмас!» — ўзига тасалли-таскин қидирди Кенжа. Ахир, икки ойгина аввал борганида бардам-бақувватгина юрган эдилар-ку! Тўғри, акалари «бир ёқадан бош чиқариб», бақамти бошлаган янги ишдан андак безовта-ташвишли, бироқ тетик кўринган эди. Буёғини сўрасангиз, бир-бирларига нечоғли ола қарашмасин, иккала акаси ҳам лапашанг-ландовурлардан эмас. Айниқса, дасти дунёнинг нариги чеккасига ҳам етадиган Қодир акаси!.. Улар аҳволда ётган одамни уйда ушлаб, ўзи унга хабар жўнатадимми? Машинасига ўтқазиб, «мана мен» деган шифокорлари бор анови улкан шаҳарга аллақачон етказган бўлар эди-ку. Ақалли сим қоқса нима кипти?

Қолаверса, анови ландовур хотиннинг шошилиш хабарни уч кундан буён яшириб ўтирганига нима деса бўлади, а? «Энди ётганингизда... сизни безовта қилгим келмади» эмиш! У ёқда ОНАнинг аҳволи бундай бўлса-ю, бу ёқда у бундай меҳрибончилик қилиб ўтирса.

Сирасини айтганда, аввал-бошда айб ўзидан ўтди. Жазирама чиллада шаҳарнинг қоқ ўртасидаги шифохонада унга пишириб қўйганмиди? Бола-чақасини олиб қишлоққа жўнайверса ҳам бўлар эди-ку. Йўқ! Уч-тўрт кун ҳордиқмисан ҳордиқ бўлсан, кейин анови ишга нуқта қўйиб, ёзувга топширай девди... Қойиллатиб топширди. Ҳамиша шундай: мўлжал бошқа — натижа бошқа чиқаверади. Нима бало, дуо кетганми унинг ишларига, омадига?!

Тўғри, устма-устига ичилган ҳапдорилар ўз кучини кўрсатди-ми, аввалига икки кеча-кундуз уйқудан бош кўтармади. Асаби обдан тиниққач, учинчи кун ҳафталик дастурга қараб, боши кўкка етди. Тагин уч кундан кейин бутун жумҳурият аҳлига «Ҳозирги замон нутқ маданияти муаммолари» ҳақида жиддий гап айтади-ю, боши кўкка етмасинми! Дастурни ҳамномларига кўз-кўзлаб, уч кунни зўрға ўтказди. Кейин ягона эрмаги — радиони эшитиб ётиб, қулоқларига ишонмай қолди. Ҳафталик дастурда айтилган «оламшумул» нутқи... нимагадир эълон қилинмади! Ё тавба, уч кун ичида ишқал чиқиб, эшиттиришлар тартиби бузилиб кетибдимикан? Қай бир ғаламиснинг иши бўлди бу?» Нонуштадан кейиноқ бино биқинидаги қутичадан нутқини тайёрлаган адабий ходимга сим қоқди. «Тинчликми, ука, нимагадир эрталабки эълонда мен йўқман?» Ходим гапни қисқа қилди; «Хотиржам

бўлаверинг, ака, ҳеч гап йўқ». Жавобдан кўнгли тўлмади. «Буни қандай тушуниш керак, ука?» Симнинг нариги тарафидаги одам ундан ҳам қизиққонроқ экан, жаҳли чиқиб ўшқирди: «Қизиқ одам экансиз, ака! Ҳеч гап йўқ дедим-ку, бўлди-да! Ўзбекчага тушунасизми-йўқми?» Ходимнинг ғашига тегмаслик учун хайр-маъзурни насия қилиб, гўшакни илгакка ила қолди. Чорбурчак қутидан ташқарига чиқар экан, аламини ичига ютди. «Йўқ, мен ўзбекчани тушунмайман, ука! Мана, ўттиз саккиз йилдан буён бу тилни тушунолмай хунобман-ку, ахир! Тил эмас, нақ тилсим!»

У асабини тинчлантиришга урина-урина, то пешинга қадар чидади. Ниҳоят, тушликдан сўнг ҳар эҳтимолга қарши хонада асраб турган кийимида шаҳарга «жуфтак»ни ростлади. Адабий ходим ниманидир айтишни истамаяпти, шекилли-да! Ҳойнаҳой бу ерда бир гап бор! Уша гап нималигини тезроқ билиши керак! Балки ҳали кеч эмасдир? Аҳволни ўнглаш мумкиндир? Ахир, ошкоралик замонида бир фан номзоди дилидаги гапларини рўй-рост айтмоқчи бўлса, нимаси ёмон? Нега унинг гапларини бир зарб билан йўққа чиқаришади?

Бекатда автобус кутаётиб ўзича ўйлади: «Радиога бориш қочмас, ҳар эҳтимолга қарши қўлёзманинг иккинчи нусхасини олволиши керакмиди?» Уйга сим қоққан эди, хотинидан кўрсатма тегди: «Барибир келаркансиз, йўл усти бозор қилиб келинг, ада-си? Мен унгача манови кичкинага қараб, ош дамлаб тураман? Хўпми?» Миясига яна қон тепди.

Хотинининг кўрсатмасини беками-кўст адо этиб, уйга келганида иш куни охирлаб қолаётган эди. Ҳарқалай, бирор соат бор... Тўрхалтани қўйиб, телефонга ёпишди. Уша ходимгаю ундан каттароқларга бирин-кетин сим қоқиб чиқди. Қани кимдир дастакни кўтара қолса! Йўқ! «Тамом, бугунги кун ҳам қулоғини ушлаб кетди!» — ўйлади жиғибийрони чиқиб. Шу пайт шифокорларнинг қаттиқ танбеҳлари эсига тушди: Шундай яшанги, дунёни сув босса тўпигингизга чиқмасин! Боқибёамроқ бўлинг-да, ука! Асабни тўхтовсиз эговлайверганингиз билан, бирон-бир фойдаси борми?...» Бепарво қўл силтади; бугунга бўлар-э! Эрталаб тўғри радиоқўмига боради-да, ишини битириб, нарёғи шифохонага ўтиб кетаберади. Осмон узилиб ерга тушмас! Шундай ўйлар билан қизалоғини суйиб-эркалаб, дераза оша ҳовлида ўйнаб юрган болаларига бирров кўз ташлаб, бамайлихотир ваннахонага кирди. Илиққина сувда ҳузурланиб чўмилди. Хонаки кийимларини кийиб, айвончага чиқди. Телевизорни қўйди. Ёстиққа ёнбошлаб, хонтахта ёнида атак-чечак турган қизалоғини бағрига тортди. Асабида алланечук ором туйди. Ойнаи жаҳонда боқибёамлиги юз-кўзларида «мана мен» деб барқ уриб турган бир хўппасемизнинг туз-тотиғсиз жаврашлари-ю, хотинининг шикаста товушда зорланишларига баравар қулоқ тутиб, жимгина ош еди. Таомга фотиҳадан сўнг иссиққина чой хўплаб, ёстиққа ёнбошлар экан, хотини бўш лаганини қўлида тутганича деразага тикилиб қолди. Ҳойнаҳой болаларини овқатга чақирмоқчи деб парво қилмади. Лекин хотинининг алланечук орзиқиб айтган гап-

лари... бир муддат ҳаловат топган асабини тағин зўриқтирди. «Бу дунёда қандай қандини уриб яшаётганлар бор-а, Кенжака! Икки қўлимизда икки тўрвани хуржундек осилтириб биз юрибмиз. Ана, Тўхтабой ака яп-янги машинасини эшик олдига қўйиб, ўзи ёнида савлат тўкиб турибди, болалари чилланинг кунда бир кажава қовун-тарвузни ташияпти! Шуларнинг ҳам армони бормикан?...»

Гапнинг давомини эшитишга тоқати қолмади. Нақ юрагида нимадир пайдо бўлиб, атрофини куйдира бошлади. Беихтиёр ўшқирди: «Сенга неча марта айтганман, Малика! Тўхтабойдек қинғир йўл билан ҳеч қачон машина минмайман мен! Чидамасанг, ана, катта кўча!» Хотини йиғламсиради: «Мен кўнглимдан кечган гапни айта қолувдим-да. Бироқ сиз шундай дейишдан уялсангиз бўларди...» Энди Кенжада чой ичишга ҳам, томошага ҳам, ҳаттоки болаларини кўришга ҳам — ҳеч нимага тоқат қолмаган эди. Кўнглида бош кўтарган янги бир исённи базўр жиловлаб, жимгина юриб ўз хонасига кирди. Эшик ичкарасидаги думалоқ мурватни буради. Тамом! Тасаввур қиладики, дунёда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ! На анови тили мужмал адабий ходим, на манови асаббузар хотини, на уй олдидаги антиқа кўшниси, собиқ ҳамхонаси, сўхтаси совуқ Тўхтабой!.. Ипак арқондек эшилиб-чийралган асабини ёзиш умидида хонасида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ўзини алаҳситиш учун атиги бир кеча-кундуздан сўнг тинглашни орзиқиб кутган нутқининг иккинчи нусхасини қўлига олиб варақлади. Ёзганлари кўнглидагидан қиёслаб бўлмас даражада хира, рангсиз-тузсиз, совуқдан-совуқ кўринди. Хотирини жамлашга ҳарчанд уринмасин, хотинининг ҳозирги айтган гаплари хаёлига келиб урилаверди. Тағин хуноби ошди. Нега кундан кунга ношукрроқ бўлиб кетяпти-я бу хотин? Вақтида не-не ижара уйларда, ҳозир эсласа ақл бовар қилмас кўргиликларни бошидан кечирганида ҳам зорланиб-нолимаган одам... тўрт йилдан буён шу шоҳона уйда яшайдик, худога шукр қилишнинг ўрнига ҳасратидан чанг чиқади. Қачон қарасанг «уйда ҳеч вақо йўқ» деб нолигани нолиган. «Қуриб кетсин бундай турмуш!» эмиш. «Қасбингизга куйдирги чиқсин!» эмиш.

Тўғри, касби оғир, чидаганга чиқарган! Кимсан Гётедек до-нишманд ёзган, ахир: «Китоб жинниси — бу бебошвоқ отки, юлқиниб чопишдан ўзгани билмас». Совуққон еврупалик эмас, қизиққон осиеликнинг юлқиниб чопиш даражасини тасаввур этсанг-чи бундай.

Кенжа бошини чангаллаган қўйи олдидаги бир даста қоғозга термулиб, гўё ўқигандек бўлиб ўтирар экан, хона эшиги оҳиста чертилди. Унга Маликанинг ялинчоқ товуши уланди:

— Эшикни очинг, Кенжака!

Ўрнидан туриб эшик томон юрди. «Очсамми, очмасамми?» дея иккиланиб тўхтади. Аччиғи ҳали тарқаб улгурмаган. Демак, гапдан гап чиқариши аниқ! Оҳиста, лекин қатъий деди:

— Мени тинч қўй, Малика! Бир ҳафталик тоат-ибодатимни бир пул қилганинг етар. Энди ўзимга келиб олай. Сен унғача кичкинани пастга олиб тушиб ўйнат!

- Кичкинани Илҳомингиз олиб тушди...
- У ҳолда... ўзинг ҳам туша қол! Менинг бирор соатлик ишим бор эди.
- Менинг эса... сизда гапим бор эди, Кенжака, жуда муҳим...
- Нима гап?
- Қулоғингизга айтадиган...

Беихтиёр юраги орзиқди. Кўз олдида ўн беш йил олдинги маъсумадан маъсума, дилбардан-дилбар Маликаси гавдаланди. Мурватни оҳиста буради-да, нимадандир умидвор бўлиб, айна чоғда, нимадандир хавотирланиб, ўрнига бориб ўтирди. Кўп ўтмай елкалари майин билаклар тафтини туйди.

— Илтимос, асабингиз бузилмасин, Кенжака! Мен сизни хотиржам даволаниб чиқсин деб... бир иш қилиб қўйдим...

«Нима иш? Тагин «хотиржам даволаниб чиқсин» деб! Хотиржам даволаниб чиқишини истаган одам...» Кутавериб тоқати тоқ бўлди:

- Нима иш? Юракни қон қилмай тезроқ айта қолсанг-чи!
- Гап шундаки... уч кун аввал... бир телеграмма келувди.
- Қанақа?
- Акангиздан...
- Қани?..

Хотинининг қўлидаги бир парча қоғозга шошилинч кўз югуртирдию, гандираклар ўрнидан турди. Тўққиздаги поездга улгуриши керак экан. Нима деса бўлади бу хотинга? Шу тобда айтилиши мумкин бўлган сўзни айтмай апил-тапил кийиниб, ташқарига отилар экан, қичқирди:

- Мен кетдим! Болаларингга эҳтиёт бўл!
- Қаёққа?

Ўзини базўр босиб эшик олдида бир муддат тўхтади:

— Қишлоққа, азизим, қишлоққа! Етиб боргач, қўнғироқ қиларман... — деди зўрға.

Бекатга қандай етиб келди. Чипта олиш умидида қай бир эшигу туйнукка бош урди. Қўлидаги бир парча қоғозни кўз-кўзлаб, қай бир тепса-тебранмасларга беҳуда ялиниб-ёлборди... Шу топда тасаввурда қайта тиклаш ҳам амримаҳол. Ҳарқалай, анови йигитчанинг гаплари ҳали-ҳануз қулоқлари остида аксадо бериб турибди: «Сизни-ку, тушунаман, лекин мени ҳам тушунинг, акажон! Замон нозик. Ҳаммаёқ текшир-текшир. Чиптасиз олиб кетолмайман!..» Уларга жавобан йўғлагудек алфозда ёлборди: «Тафтишчи билан ўзим гаплашаман! Майли, ухламай кетай! Майли, тик туриб кетай! Атиги етти соатлик йўл! Армонда қолмай, жон ука!..» Ёлбора туриб қараса, поезд ўрнидан қўзғалиб, эшикоғаси зинани ёпяпти. Жон ҳалпида тутқичга ёпишиб, юқорига интилди. Ҳарқалай, шуни аниқ биладикки, ўша топда жони нақ ҳалқумида эди.

ИККИНЧИ БОБ

Янги таниши, қайта топишган қирқ йиллик қадрдони Кенжага меҳри товланиб қаради:

— Ҳай, энди-и, агар эзмалик демасанг, мен сенга бир чўпчак айтиб берсам, болам. Аввало йўлнинг таноби тортилади. Қолаверса, мановилардек тўфон қўпса тўпифига чиқмайдиган алфозда донг қотмаймиз! — Кампир шундоққина кўзлари олдида бир қанор гўшдек билқиллаб ётган Бақалоққа имлади. Сўнг қўлини пешонасига соябон қилиб, зимистон деразага тикилди: — Туркистонга келиб қолмадикми, ишқилиб?

Кенжа энгашиб соатини чироқ нурига тутди:

— Ҳали бир соат бор экан!

— Унда эшитиб улгурар экансан. Аслини олганда, менинг айтмоқчи бўлаётганим чўпчак эмас, бўлган воқеа — бобокалонимиз Заҳириддин Аъламнинг бошидан кечирганлари. Раҳматли отам «Ўғил-қизларинг улғайганда албатта айтиб бер!» деб васият қилган. Энди-и, сен ҳам Ботир полвоннинг невараси бўлганингдан кейин ўғлим қаторисан. Мен айтай, сен тингла! Эрта бир кун сенам ўғил-қизларингга айтиб берасан.

Кенжа унга жон қулоғини тутди.

«Қачонлардир Туркистонда Одам Атою Момо Ҳаводек иноққина эр-хотин яшаган экан. Уларнинг икки қизи, бир ўғли бор экан. Вақти келиб қизлари бўй етганида бирини Туркистоннинг ўзига, иккинчисини Терскайга узатибди. Терскайни биласан-а, болам? Бу «тескари», «Қоратовнинг нариги тарафи» дегани. Ҳозир у жойни «Сўзоқ» дейишади. «Сўзоқ воқеаси»ни эшитганмисан? Бўяб-бежаб роса ёзишган. Хуллас, ҳалиги эр-хотин икки қизини эрга берибди-да, ҳали ўғилларини уйламай туриб, иккаласи Авлиёотанинг ҳўкизидек бир балонинг ўқиға учрабди. Кенжатай бола ўн тўрт ёшида ота-онасидан етим, ўтда ёнган данғиллама уй-жойдан жудо бўлиб, Туркистондаги тўнғич ойтўти¹нинг қўлида қолибди. Орадан ойлар ўтибди. Замон оғир. Тирикчилик тошдан қаттиқ. Ҳар ким ўз кўмочиға кул тортиб, ўз бошиға ёғ суришнинг пайиға тушиб қолган даврлар эди. Қайин туғул, ўз пушти камарингдан бўлган боласиға ҳам қайрилиб қараш мушкул пайтлар. Бу сағир болани боқиш, ўқитиб одам қилиш, вақти келиб уйлик-жойлик қилиш керак. Язнаси бўлса, жўжабирдек жон! Ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Тўнғич ойтўти ўйлаб-ўйлаб, кунлардан бир куни укасиға: «Иним, Терскайдаги ойтўтингни соғингандирсан? Уни кўриб келмайсанми?» дебди. Бола одобли экан, дарров рози бўла қолибди. Бир ҳафталик сафар жабдуғини олиб, ёлғиз ўзи Қоратовни ошиб, пойи-пиёда Терскайга жўнабди. Бориб кичик ойтўтисининг уйини қидириб топибди. «Соғинчли салом»ни топширибди. Энди шу ойтўтисининг қўлида сиғинди бўлиб юраверибди. Орадан бирор ой ўтибди. Бу ойтўтиси ҳам жўжабирдек жон экан. Ўз ташвиши ўзига етарли. Инини эса боқиш керак, ўқитиб одам қилиш керак, вақти келиб уйлик-жойлик қилиш керак. Ниҳоят кичик ойтў² ҳам ўша гапни айтибди: «Иним, катта акажингни³ соғингандирсан? Уни бир кўриб келмайсанми?» Бола итоаткор экан, дарров рози бўла қолибди. Тағин бир ҳафтали сафар жабдуғини олиб, ёлғиз

^{1 2 3} Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги «опа» Туркистонда шундай айтилади.

ўзи Қоратовни ошиб, «Қайдасан, Туркистон?» дея пойи-пиёда йўлга тушибди. Туркистонга келиб, кичик ойтўтисининг «соғинчли салом»ини катта ойтўтисига етказибди. Тағин язнасию жиянларининг қош-қовоғига қараб, каттаю кичикка югурдаклик қилиб юраверибди. Орадан бирор ой ўтар-ўтмас акажиси тағин ўша гапни айтибди: «Терскайдаги ойтўтингни соғингандирсан, иним?..» Хуллас, бола бечора Туркистон билан Терскайнинг ўртасида бўзчининг моксидек қатнай-қатнай, Қоратовни оша-оша умрини беҳуда ўтказибди. Шу орада эр етибди. Бечора ўқиёлмай, оқ-қорани таниёлмай, бу дунёда нима бўлиб-нима кўяётганини тушунмай, болалик ақли билан қолаверибди. Энди уни ақалли уйлантириш керак, дейишибди. Боши иккита бўлиб, ола хуржун елкасига тушса, зора кўзи мошдек очилса! Шунда Терсакайдаги акажиси ўйлай-ўйлай бир шумликка борибди. Туябоқар қозоқ қўшнисининг бўй етиб, толчивиқдек эшилиб турган сўқсурдек қизига укасини кифтини келтириб мақтабди: «Инимнинг Туркистонда данғиллама уйи бор! Марғилонда катта дўкони бор, Бухоройи шарифда суянган тоғи, Самарқандда чорбоғи бор!.. Қани энди шу йигитга тегсам деб, Туркистоннинг энг сулув қизлари сочларини майда ўриб, отини каштага тикиб ўтиришибди...» Шундай қилиб, устомон жувон ўлгур анойи қозоқни лаққа туширибди. Қозоқларда қиз оққочич расм эмасми, қўшнисининг қизини инисига қўшиб, Туркистэн тарафга қочириб юборибди.

Энди гапни инидан эшит, болам. Йигит бечора қизни олиб қочишга қочибди-ю, Қоратовнинг қоқ тепасида тўхтаб қолибди. Нима қилсин? Туркистонга етаклаб бораверсинми? Очиғини тан олиб, ортига қайтарсинми? Ё ўзини шу чўққидан пастга отсинми? Туркистонда данғиллама уй эмас, жилақурса бошпанаси, капаси, ўлчаги, ертўласи, ақалли чайласи бўлса экан! Язнасию ойтўсига сизиндан бўлиб юрганида бечора қизниям етаклаб борса? «Ўзи сиғмас инига — ғалвир боғлар думига» бўлмайди-ми? Дунёда Марғилону Бухоро, Самарқанд деган шаҳарлар борлигини фақатгина эшитган. Эрта бириси кун бу қиздан боши маломатга қолмасайди!..

Йигит ўйлай-ўйлай, учинчи йўлни танлабди, ўзини чўққидан пастга отмоқчи бўлибди. Қиз зийрак экан, йигитнинг нияти бузилганини сезиб, кўлидан маҳкам ушлабди. Ҳоли-жонига қўймай сўрайверибди. Шунда йигит бор гапни айтибди.

Қиз ақлли экан, босган қадамидан қайтмабди. «Мен сизнинг данғиллама уйингизга, бой-бадавлатлигингизга эмас, ўзингизга ишониб йўлга чиққанман. Мени ўша Туркистонга бошланг! Тош чиқса толеимиздан кўрармиз!» дебди. Бир юки икки бўлганидан хафа, лекин бир тоғдан оппа-осон ошиб ўтилганидан хурсанд поччаю ойтў бир коса сув, бир каллак қанд, иккита қаттиқ нон билан уларни бир-бирларига никоҳлаб қўйишибди. Хуллас, «енг ичида»ги тўйлари Мавлоно Муқимийнинг «Тўйи иқонбачча»-сидан бешбаттарроқ ўтибди. Қиз бояқши ақлли экан, бардошли экан, тадбиркор экан. Устига-устак, унинг қўли гул, қадами — хазина экан. Тўйдан кейин эрига «Бозордан бир қоп жун олиб

келсангиз», дебди. Чор тарафи чорва эмасми, ўша пайтда Туркистонда жун кепак баҳосида экан. Эр бозордан бир қоп жун олиб кирибди. Хотин жундан пайпоқ тўқий бошлабди. Эр пайпоқларни пешма-пеш сотиб, пулига жун олиб кираверибди. Хотин энди мурсак тўқишга киришибди. Эр мурсакни бозорда сотиб, пулига жун олиб кираверибди. Хотин энди гилам тўқишга ўтибди... Шундай қилиб десанг, болам, эр-хотин тез орада чунонам бойиб кетибдики, Туркистоннинг қоқ ярмини сотиб олишга қудратлари етадиган бўлибди. Назарларида кенг-ясси Туркистон ўзлари учун торлик қилиб қолгандек туюла бошлабди. Бу орада данғиллама уйлик-жойлик, шаҳарнинг тўрт бурчагида катта-катта тўрт дўконлик, хизматкорлигу оқсочлик, чўпон-чўлиғлигу гумашталик, қўй-чи, оқлик-кўклик бўлибди. Ҳар бири Рустами дostonдек икки ўғилга отаю она бўлишибди. Уғиллари ўсиб-улғаяверибди. Кунлардан бир куни ота-она ўзаро ўйлашиб-кенгашиб, торгина шаҳардан кенгроқ майдонга — ойдалага чиқиб яшашга аҳд қилишибди. Минг йилқи, минг туя, ўн минг қўйни ҳайдаб, Қоратовга йўл олишибди. Баҳаво товда ўтов тикиб, қимизқимрон ичиб, қази-қарта еб, «Йиғлаган ота» қудуғининг шифобахш сувига чўмилиб, маizza қилиб яшайверишибди. Шу орада учинчи — Кенжатай ўғиллари туғилибди. Уч оға-ини тов тепасида кийикдек ўйноқлаб, шердек наъра тортиб, бўридек улиб, қўзичоқдек диконглашиб, яйраб-қувнаб ўсиб-улғаяверишибди. Ҳаммаларининг еганлари олдида, емаганлари ортида, кечалари — тинч, кундузлари — хотиржам, истаган нарсалари муҳайё экан. Кунлардан бир куни уч оға-ини ўртасида Туркистон ҳақида гап қўзғолиб, «Туркистон ундай, Туркистон бундай» дея ўзаро қаттиқ баҳслашиб қолишибди. Ушанда қўй гўшти, еб, қимиз ичиб, ёстиққа баҳузур ёнбошлаб ётган минг қўйлик бой молига ишониб баттар кибр-ҳаво қилибди.

— Ҳе-е, онасини... ўша Туркистон деганларини! Вақтида у менинг обдан таъзимини берган. Манови оналарингга уйланганимда никоҳ тўйим азадан бешбаттар бўлган!..

Ўша куннинг эртасига бешовлон уйқудан уйғониб қарасалар, Қоратовда бир қора қуюн ўйнар эмиш, бир қора қуюн ўйнар эмиш!.. Қўлларини кўзларига пана қилиб теваракка қарасалар, минг йилқи, минг туя, ўн минг қўй ҳар жой-ҳар жойда ҳаром қотиб ётган эмиш.

Бешовлон нима қиларини билмай бошлари қотибди. Ишонган мол-ҳоллари совунга ювилган кирга ўхшаб қўлдан кетди. Начора, садқаи сар! Энди жонни асраш керак! Уйлай-уйлай, ахийри, «Қайдасан, Туркистон!» дея йўлга тушишга мажбур бўлишибди. Йўл юришибди, йўл юрсалар ҳам мўл юришибди. Тоғдан адирга тушганларида қора қуюн ҳам тақа-тақ тўхтабди. Бироқ энди Отанинг қорнида изғирин бошланибди. Одатда сену мендек камтар-камсуқум одамларнинг қорни бир бурда қотган нонгаёқ тўя қолади, болам. Нон бўлмаса, сабр-қаноат билан ҳам тўя қолади. Бироқ катта еб ўрганган одамнинг очликка чидаши қийин! Нафси ғорнинг қорнини минг йилқи билан ҳам тўйдириб бўлмайди. Нафси ҳакалак отган Ота очликка чидаёлмай

чор тарафга зир югурар эмиш. Юмронқозикларнинг ини олди-да бўридек улар эмиш. Ахийри бўлмабди: балойи нафсининг ўпқони аждаҳони оғзидек тобора каттароқ очилаверибди-очилаверибди. Бу ўпқондан оҳ-фарёд олов бўлиб отилиб чиқар эмиш. Қип-қизил даррандага айланган Ота Кенжасига чанг солатуриб, Онага ўшқирибди: «Сен икки ўғлимизни олиб кўзимдан йўқол, хотин, мен манов кенжамни еб, нафсимни қондирмасам, Туркистонга етиб олишим даргумон!..» Ҳа-а, ҳамиша шундай бўлиб келган, болам! Одамзод дўппи тор келганда — жони ҳалқумига қадалганида Кенжа ботирларнинг этини еб, қонини сўришга ўтган. Нечора, одам боласининг феъли шунақа-да, болам! Усмон тоғанг ҳам Кенжа ботир эди, афгоннинг йўлида бир газанда бошини еди унинг!.. Ҳай, шундай қилиб десанг, Она бояқиш эрининг олдида тиз чўкиб илтижо қилибди: «Агар шу билан Туркистонга омон-эсон етиб бора оладиган бўлсанг, майли, Кенжатайимни есанг е захрингга! Майли, бир топганим — Туркистонга садақа бўлақолсин! Бироқ ягона ўтинчим, боламининг жон аччиғини қулоқларим эшитмасин, кўзларим кўрмасин. Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам! Мен икки болам билан беш тош жойга бориб олгунимча унга тиш тегизмайсан!..» Ота рози бўлибди. Кенжасини қўлида маҳкам ушлаганча кутиб турибди. Ниҳоят, тоқати тоқ бўлганида кийимларини йиртиб, ерга ётқи-зибди-да, йўғон сонидан ғарчиллатиб битта тишлабди. Бола жон-жаҳди билан чинқирибди. Шу пайт тоғ чўққисиди — нақ осмону фалакда икки архар пайдо бўлибди, де! Бола жон аччиғида шундай чинқирибдики, овози тўппа-тўғри бориб ўша икки архарнинг туёқлари остиди тебраниб турган тошни тешиб юборгудек бўлибди. Ота бош кўтариб, осмону фалакка қараса, «Минг йилқи» чўққисиди нимадир гирдикапалак бўлиб шу томонга думалаб тушаётган эмиш. «Тағин нима бало бўлди бу?!» деб кутиб турибди. Худонинг қудратини қараки, бир пайт бояғи архар думалаб-думалаб келиб, Отанинг нақ оёқлари остига тушибди. Терилари шилиниб, баданлари мўматалоқ бўлиб кетган ёввойи эчкилар буғи бурқираб турган қип-қизил гўшт ҳолига келган эмиш. Ота Кенжа ўғлининг йўғон сонидан узиб олган бир тишлам гўштни тупуклаб қайта ёпиштирибди-да, «буёғини худо берди», дея таппа-тайёр гўштга оч бўридек ташланибди. Нафси ором олгач, ўғлига «Сен шу ерда кутиб тур!» деб тайинлаб, Туркистон тарафга югурибди. Чунонам югурибдики, кўп ўтмай хотинию икки боласини қувлаб етибди. «Кенжамиз тирик!» деб қичқирибди. Ана ўшандагина Она таққа тўхтабди. Ота воқеани айтиб, тўртовлон суюна-суюна ортларига қайтишибди. Кенжа ботирнинг олдига келиб, ҳалиги эчкиларнинг гўштини оловга тоблаб еб, ортганини хуржунга жойлаб, шунинг кучи билан омон-эсон Туркистонга етиб олишибди. Ҳаммасини тағин қайта бошдан бошлашибди: ота — шаҳар чеккасида бир қапа тиклаб, бозордан бир қоп жун олиб келибди, она — жундан пайпоқ тўқишга тушибди. Пайпоқдан — мурсакка, мурсакдан — гиламга ўтибди. Тез орада тағин бойиб кетишибди. Аччиқ кўргиликни бир карра бошидан кечирган Ота энди Туркистондан

айланиб-ўргилиб яшабди. Уч ўғлидан бирини — Мағрибга, яна бирини — Машриққа, Кенжасини эса Маккатиллога жўнатибди. Улар ўқиб, дунё таниб, тагин Туркистонга қайтиб келишибди-да, юртнинг довуғини оламга қайта танита бошлабди. Уша одамнинг Маккаи Мукаррамадан аълам бўлиб қайтган кенжа ўғли Заҳириддин — бизнинг бобомиз, сенинг бобокалонинг, Ботир полвоннинг отаси бўлган экан, болам. Раҳматлик отам у кишининг йўғон сонисидаги тиш излари — чандиқни ўз кўзлари билан кўрган экан...

Кенжа умри бино бўлиб, туркистонликман деб юриб бундай нақлни биринчи маротаба эшитиши эди. Тагин денг, ўз бобокалонига боғлиқ нақлни! Нега уни на ойиси, на амакилари, на ҳамқишлоқлари — ҳеч ким шу пайтгача айтмаган? Билмасмиди ё билса ҳам айтмасмиди? Ҳарқалай, «Уч оға-ини ботирлар» эртаги билан ёнма-ён тура оладиган шундай нақлни кеч бўлса-да эшитди-ку. У синиқ кўнглига шундай бир малҳам бўлдики, қайта бошдан дунёга келгандек сезди ўзини. Шу орада хола сўраб қолди:

— Соатинг нечи бўлди, болам?

Кенжа апил-тапил соатига қаради.

— Тўртдан бешта ўтибди, — сўнг кўзларидан ўт чақнаб деди:

— Ҳа-а, бобокалонимизнинг Туркистонга қайтишида кўрган-кечирганлари олдида бизнинг кўргиликларимиз ҳолва десангизчи, хола?

— Қандай тушунсанг, — шундай тушун, болам. Аслида ҳам бўлган воқеами, ё бор-йўғи чўпчакми, ношукр бўлма, деб айтдим-да. Яхшидир-ёмондир, узоқ йўлимизни яқин қилиб, шу оромижон поездда олиб келишди анави умрингдан барака топгурлар. Сен бўлсанг, улар билан муштлашсам дейсан! Ҳамма ҳам яхши гапнинг гадоси, болам! «Яхши гап билан илон инидан чиқар, ёмон гап билан мусулмон динидан чиқар», деганлар ахир, машойихлар!..

«Эҳ, хола, хола! Наҳот ўша тепса-тебранмас тафтишчининг нокаслигини кўрмайсиз? Мана-ман деб турибди-ку, ахир. Сизга қолса, ҳамма яхши, ҳамма «барака топкур». Хўш, шундай бўлса, қароқчилар қаёқдан келади? Ўғри-каззоблар-чи?...» Кенжа кўксига бош кўтарган исённи енгиб, кампирнинг олдида итоаткорона бош эгди.

— Узр, хола! Ўйлаб қарасам, ҳали ростдан ҳам жаҳлимга эрк берворганман, шекилли. Ҳар гал «оғир бўлай, ақл билан иш тутай» дейман-у, бу асаб қурғур... кундан-кунга чатоқлашиб кетяпти-да!

— Дуч келган нокас билан жиқиллашаверсанг асаб чатоқлашмай нима қилади, болам! Асли шишасида йўқ одамгарчиликни мушт билан киритиб бўладими? Бекорга шишаси синиб, қўлинг яралангани қолади. Карами кенг Эгам сени дунёга жамики муттаҳамлар билан жиққамушт бўлиш учун яратмагандир, ахир?

Шу тобда кампир кўзига бир меҳрибон кўриниб кетди.

— Тўғри, айтасиз, хола! — деди маъноли кулимсираб. — Худо мени ишлашга яратган. Бироқ кўпинча шугинанинг ҳам

иложи йўқ-да! Масалан, ҳозир сиз билан талашиб-тортишишдан кўра, бирор юкингиз бўлса — юкингизни, бўлмаса — ўзингизни бошимда кўтариб ўғлингизни уйгача оборишни жуда-жуда истаб турибман.

— Бунга зарурат йўқ! — деди кампир мийғида кулимсираб. — Одатда кўрчиган кўзга чўп тушади, болам. Бундай папалашларингга анави Тошкентдаги ўттизга кирмай ўтин бўлган теватсочларинг муҳтожроқ!

Кенжанинг завқи келди.

Ўтган асрнинг охирларида ғарбона услубда қурилган бино олдидаги ғала-ғовур оломон орасидан ўзидан сал ёшроқ, лекин нақ Ҳожимукондек аллқомат бир йигит ажралиб чиқиб, уларга пешвоз юрди. Кампир қадамни илдамлата туриб, хушнуд қақирди:

— Ҳой, Кенжатойим! — сўнг икки ҳатлаб олдига етиб келган йигитни қучиб-алқашга тушди. — Вой, бўйларингга жоним қоқиндиқ, болам! Кўрмаганимгаям нақ ярим йил бўлди-ёв!..

Йигит кампирга ярим эгилганча кифтини тутиб турар экан, унга алланечук безовталаниб қаради:

— Узингиз қийналмай келдингизми? Жуда хавотир олдик-да!

— Нимасидан хавотир оласан, мени бўри ермиди! — Кампир шундай дея атрофга аланглади. Хайрлашмай кетавериш ноқулай бўлар деб икки қадам нарида тараддудланиб турган Кенжага ишора қилди: — Мана, адашинг билан ўтган-кетгандан гаплаше-е-еб келавердик! Айтгандек, танишиб қўй, бу киши қорачиклик Шаҳодат бўлангнинг ўғли экан!

Йигит Кенжа билан илиқ кўришиб, йўл бошлади:

— Қани, кетдик, адаш! Роса чарчагандирсизлар?..

Учовлон елвизак йўлакдан ўтиб, бино қаршисидаги майдончада тизилишиб турган енгил машиналар томон юрар экан, кимдир Кенжанинг билагидан ушлади:

— Ие, божа, ўзингизмисиз? Туркистонга қандай шамол учирди?

Не кўз билан кўрсинки, ёнида божаси Шокир симоб турибди. Ўша-ўша, нимадандир бесаранжом-бетоқат, симобдек безовта.

— Мана, келдик! — Кенжа божаси билан муомалада одат тусига кириб келган андак ҳавойи такаллуфга зўр берди: — Ҳадеб сиз Тошкентга боварасизми, мана биз ҳам келдик!

— Яхши-яхши, хуш келибсиз, — божаси нимагадир безовталанди. — Маликахон яхши юрибдимми? Болалар?.. Қани, уйга кетдик, божа?

— Мен Қорачиққа тезроқ бормасам бўлмайди, ука! Ҳай, холамиз бардаммилар? Ўзингиз тузукмисиз? — Кенжа саволига жавоб кутмай, майдончага кўз югуртирди. Ўн қадамча наридаги енгил машина олдида кампир билан адаши атрофга олазарақ қарашмоқда эди. — Сиз шу ерда тура туринг, Шокирвой! Мен анави танишларим билан хайрлашиб келай, — шундай дея кампир тарафга йўл олган эди, божаси тўхтатди:

— Сиз танишларингиз билан хайрлашгунча мен одамларни икки бекат нарига ташлаб кела қолай. Майлими?

У божасига «Яхши, келишдик!» деди-ю, танишлари томон йўл олди. Кампир астойдил койиди:

— Қаерда қолиб кетдинг, болам? Қидиравериб кўзим тешилай деди-ку!

— Йигит эса машинасига қистади.

— Қани, ўтиринг, кетдик, ака!

Кенжа тавозе билан қўлини кўксига босди:

— Раҳмат сизга! Омон бўлингизлар. Мениям кутиб олишга чиқишган экан.

Кампир рози бўлди:

— Майли, Шаҳодатхонга салом айт, болам. Ҳасиб қилса, ўзим ҳам эрта бироси кун чиқарман. — У Кенжанинг елкасига қоқиб қўйиб, ўриндиққа ўтирди. Йигит ҳам «хайр» маъносида бош ирғаб эшикни ёпди.

У юлдузли осмонга кўз тикканича тек туриб қолди. Қадрдон осмон! Болаликнинг ўзидек беғубор осмон! Тошкентдагига қиёслаб бўлмас даражада тиниқ, тубсиз, ёруғ юлдузларга тўла. Ана, «Етти қароқчи», ана, «Қутб юлдузи»! Туркистонда шунчалик ёруғ, Қорачиқда қандай экан?!

Божасининг дуч келиб қолгани ёмон бўлмади. Анови етмиш яшар кампирга тириктовон бўлмади ҳарқалай, ярим кечада Қорачиққа олиб чиқса... келишмасди ҳам-да! У шундай ўйлар билан майдончанинг у бурчидан бу бурчига, кейин бу бурчидан у бурчига оҳиста одимлай бошлади. Божасининг ишбилармонлиги ҳақида ҳавасланиб ўйлади. Сирасини айтганда, итда-қушда тиним бор, бу болада тиним йўқ. Кечани кеча, кундузни кундуз демайди. Туркистон билан Тошкентнинг ўртасида бўзчининг моксидек зув қатнайди — пул топади. Йўловчиларнинг ҳожатини чиқаради — пул топади. «Лўлининг эшагини суғоради — пул топади». Хуллас, қандини уриб ётибди!

Лекин... ҳозир қаёққа гумдон бўлдийкин? Нега мунча ҳаяллаяпти? Беихтиёр соатига кўз югуртирди: чоракам беш! Бу вақт ичида «икки бекат нарига» эмас, тупканинг тагига бориб келиш мумкин-ку! Ё бирон кўнгилсиз воқеа рўй бердимикан? Дейлик, ярим йўлда балони тешилиб...

«Чекига тушган» йўловчиларни апил-тапил ўтқазиб, биринкетин кўздан йироқлашаётган киракашларнинг камайиб бораётганига қараб туриб, юраги сиқилди. Ана, майдончанинг нариги бурчида сўнги машина қолди. Ўша билан савдолашиб, чиқиб кетаверса-чи? Оғзига сиққан пулини Қодир акасидан олиб берарди-да! Лекин шу пайт ҳаяллаб қолган йўловчиларми, кузатувчиларми, ишқилиб, тўртта ўспирин бинодан шошилиб чиқди-да, илдам юриб бориб, у кўз тиккан машинага таппа-таппа ўтиришди. Машина шиддат билан олға интилди. Ана шундай қилиб десангиз, ҳувиллаган майдончада ёлғиз ўзи қолди!

Кенжанинг бирор соатдан буён осойиш топган асаби яна чатнай бошлади. Майдончанинг у чеккасидан бу чеккасига бетоқат кезинар экан, ночор аҳволдан дам йўғлагиси, дам кулгиси келди. Ақли бовар қилмайди: «наҳот уддабурро божаси уни лўли-

дек авраб-лақиллатиб кетган бўлса? Ё моторига ўт кетдими экан?»

Соат бешдан ошди. Қарийб бир соат куттирибди-я, аблаҳ! У учигга шайланган бургутдек ҳурпайганча тек қотиб қолди. Сўнг ич-ичидан бир нидо вулқондек отилиб чиқди: бас! Тонг отиши — қатнов бошланишига ҳали камида бир соат бор-у, бу ерда нимага аммамнинг бузоғидек лаллайиб турибди?! Оёғини қўлга олиб, югурганда ҳам етиб олади-ку.

У қатъий қарорга келиб, шахдам юриб кетди. Сўнг кенг-равон йўлга чиқиб олиб, кимсасиз йўлнинг ўртасига тушиб олди-да, орқасига ҳам қарамай кета бошлади.

УЧИНЧИ БОБ

Худонинг қудрати чексиз! Лоақал У одам боласини турли хил суврату сийратда яратиб қўйганига ҳайратланмай бўладими?! Дунёда «Уч оға-ини ботирлар»нинг тўнғичи Собирдай камгап туғилмагандир. Укалари ўнта гапни қалаштириб ташлаганда бу биттасини чиқарса оғзи оғриб қолади. Шунда ҳам «ҳа» ё «йўқ»-дан нарига ўтмайди. «Нима бало, бу соқовми ё гарангми? — дея зорланарди онаси. — Шунча гапирман, қани миқ этса-чи! Шу боланинг тилини дўхтирга кўрсатиш керак эди шекилли-да, отаси?» Зокир муаллим қўл силтаб, истехзоли кулади: «Қўявер, онаси, босиқлик ҳам эр йигитга кўрк. Сенга ўхшаб тилига келганини қайтармай жаврайверадими одам?» Узлари холи қолганларида Қодир Собир акасига тегажоқлик қилади: «Қани, ака, оғзингизни очинг-чи! Манови Кенжа улғайсам дўхтир бўламан дейди, бир кўриб қўйсин — тилингиз борми-йўқмикан!» Кенжа «А-а, денг, бир кўрай!» деб унга тирмашади. У қани буй берса. Шунда Қодир акасининг қўлларини қайириб, Кенжа тарафга энгаштиради. Кенжа унинг бўйнига осилэди. Икки уканинг қуршовида қолган Тўнғич ботир норози пўнғиллайди: «Яхшилиқча қўйворларинг!» Лекин иккови баттар тантиқланади. «А-а, денг, а-а, денг!» Шу пайт Собир акаси жаҳлга миниб, укаларининг юзига шапалоқ тортиб юборади.

Қодир бўлса катта акасининг батамом акси. Униси қанчалик камгапу тунд бўлса, буниси шунчалик сергап, киришимли, ёқангиздан кириб, энгингиздан чиқади. Илондек авраб ташлайди. Тутган жойини узиб олмагунча қўймайди. Болалигида нафси ёмонроқ эди. У ёқда Собир акасининг тегишига, буёқда Кенжа укасининг улушига чанг соларди. Ойиси койигани-койиган эди. «Ҳой бола, нима бало ичингда илонинг борми? Мечкайлик яхши эмас», дерди. Лекин Қодир ўшандаям ўз билганидан қолмасди. Ота-онасининг кўзини шамғалат қилиб, ака-укани балонинг ўқига рўпара қилиб, ўзи ҳам хўрдадан, ҳам бурдадан уриб, сувдан қуруқ — тегирмондан бутун чиқаверарди. Ҳозир ҳам ўша Қодир-да... Бирам эзма, хира, алдоқчи, учар... Лекин, барибир тан бериш керак, у шунақанги уддабурроки, таърифига сўз топилмайди. Кенжа ишлашни отасию Собир акасидан ўрганди. Бироқ варрак учирини борми, қоғоз дўппи яшаш борми, ит билан

мушукни уриштириб, томошасини кўриш борми, мушукнинг думига челак боғлаш борми — дунёдаги неки шумлик бор, шу тиниб-тинчасин Қодир акасидан ўрганди.

Одам боласининг ўз феълига ўзи баҳо бериши мушкул. Ҳарқалай, шуниси аниқки, чиллаки чиллакини кўриб чумак уради, олма олмадан ранг олади деганларидек, Кенжа ҳар икки акасидан баробар ўрганиб улғайди. Акаларидаги жамики фазилатларни қонига сингдиришга интилиб яшади. Ва ҳамиша икки ўт орасида қолгандек сезди ўзини. Собир акасини яхши кўради. Лекин унинг ўлгудек камгапу камсуқумлигига ғаши келаверади. Қора меҳнатдан бошқасига уқувсизлигига ачинади. Қодир акасининг уddaбурролигига ҳавасланмай иложи йўқ. Аммо унинг «теша тегмаган» тадбири ортида алланечук маккорона ниятлари борлигидан даҳшатга тушади. Унинг фирибларидан ҳамиша ҳадик-хавотирда юради. Ҳозир ҳам равон йўлдан эмас, баайни икки ўт орасидан ўтиб бораётгандек. Узи-ку, бир амаллаб ўтяпти. Онаизорининг ҳоли не кечди экан? Қолбуки бундай қоврилишлар кеча-бугун эмас, нақд ўттиз йил аввал бошланган...

Қадимдан яйлову лалми бўлган Туркистон даштларини «дала маликаси» эгаллаган. Буғдойдан барака қочиб, нон тахчиллашган. Бир қарашда жўхорининг ўзию уни етарлидек. Лекин онаси алланечук йиғламсираб зорланади: «Тагин очарчилик бошланмоқчими, нима бало! Буғдой уни отлиқча топилмай қолди. Уйда болалар зоғора — тўқочни еб тўймайди. Шундай бепоеён даштда сўтаси сут боғлай бошлаган маккажўхоризор ўзига оҳанрабодек тортади. Бироқ унинг қарийб ҳар пайкалида биттадан кўриқчи! Оралагинчи — кўрасан кўрадиганингни. Аммо нон ширин, нима қиласан ораламай!

Ушанда ҳам шундай суйойдин эди. Бир маҳал Қодир акаси Кенжанинг биқинидан чимчилаб уйғотди. Нарироқда эса Собир акаси довдираб-уйқусираб турган экан. Бошлашиб кетишди.

— Тезроқ юра қолсанг-чи. Эҳтиёт бўл, ойим уйғониб қолмасинлар! — қулоғига шивирлайди у. Ниҳоят Қодир режани маълум қилади:

— Жўхоризорнинг ичига кириб оламизу пайпаслаб каттароқ сўтани қайириб кетаверамиз. Учаламиз уч қоп қайирсак ҳам ҳарна-да! Бир ҳафта маза қиламиз.

Режа Кенжага маъқул тушди. Қодир акасининг калласи зўр ишлайди-да! Эрталаб уч қоп сўтани кўриб, ойиси ҳам тоза хурсанд бўлса керак!

«Иш» кўнгилдагидек бошланди. Маккапояларнинг ваҳимали шитирлашини айтмаса ҳеч гап йўқ эди. Лекин учовлон қопларини инқиллаб-синқиллаб кўтарганча, узун-қисқа бўлиб жўхоризордан чиққанларида... нақ рўпараларида Исмат кўриқчи от ўйнатиб турар эди. «Ах-ха! Қўлга тушдиларинг-ку!» Кейин таниб, ажабланади: «Ие. Зокирнинг ўғлимисанлар? Оталари — ҳақгўй, болалари — ўғри! Қизиқ бўляпти-ку бу!» Сўнг қатъий буйруқ қилади: «Қани, учаланг ҳам қопингни кўтариб олдимга туш-чи!» Кенжа кўрқиб йиғлайди. Қодир юлқиниб қочмоқчи бўлади. Собир акаси миқ этмайди... Хуллас, Исмат кўриқчи устларида қам-

чи ўйнатиб, қопларини ўзларига кўтартириб, омборхонага ҳайдаб боради ва унга ёндош зимистон ҳужрага қамайди. «Ана шу ерда топган-тутганларингни хомлай еб ётаверинглар!» дейди-да, устларидан қулфлайди.

«Уч оға-ини ботирлар» туннинг қолган қисмини титраб-қақшаб ўтказадилар. «Энди нима бўлади? Уқитувчилари нима дейди? Ойиси-чи? Салгина ўйинқароқлик учун уришиб ташлайдиган баджаҳл отаси-чи?» Бирор ойдан сўнг ўнинчи синфга борадиган Собир акаси қафасидаги арслондек тўлғонади. «Қодирнинг гапига кирган мен аҳмоқ!» деб кўксига муштлайди. Сўнг «Балони бошлаган сен!» деб Қодирни дўппослайди. Кенжа уларни ажратолмай хуноб. Таъзирини еган Қодир кафтдекки-на тўйнуқ олдида беўхшов ишшаяди. «Буям бир саргузашт-да!» дея уларгами-ўзигами тасалли-таскин беради...

Тонг сахарда Исмаат қўриқчи эшик очиб кириб келиб, Собир акасига ўдағайлайди: «Ҳой, Зокир тажангнинг каттаси! Укаларингни тўғри йўлдан оздириб, балони бошлаган ҳойнаҳой сен бўлсанг керак! Энди сен шу ерда қоласан! Ҳақгўй отанг оёғимга бош уриб келмагунича шу ерда ётаверасан!» Кейин Қодир билан Кенжага танти қараш қилади: «Сен икковинг озодсанлар!» Тўнғич ака қамоқда қолиб, улар уйга қайтадилар. Лекин на Собир акаси, на Қодир акаси, на Кенжанинг ўзи Исмаат қўриқчига «Йўқ, айбдор фалончи эмас, пистончи» демайди. Деёлмайди! Эртасига отаси Собир акасининг елкасига муштлай-муштлай уйга олиб келганида ҳам бу сир сиригича қолаверди. Мана, ўттиз йилдирки, Кенжа уч оға-ини ўртасидаги бу сирни дам кулиб, дам куйиниб эслайди. Қодир акасининг уддабурролигию Собир акасининг тантилигига қойил қолади.

Уша куни кечқурун отаси тағин қўшни қишлоққа — «лойдўйин»га қайтиб кетгач, учовлон чорпоёда юлдуз санаб ётганида, ойиси уларга, ким билади нечанчидир марта, «Уч оға-ини ботирлар» эртагини айтиб берди. Ва «қиссадан ҳисса» чиқарди: «Уч оға-ини ботирлар ўлдирган даррандаю газаранда — оддийгина арслон, аждаҳо, қирқ қароқчи эмас, болаларим! Улар аввало ўзларидаги жаҳл арслонини, нафс аждаҳосини ва қолаверса қирқта руҳий иллатни енгганлар. Сизлар-чи? Сизлар бўлсанглар ўзларинг ўғирлик қилиб, анови ҳаромхўрдан оталарингга дакки эшиттириб юрибсанлар! Сенлардан умидим шумиди, ботирларим?!»

Ҳа, ўшанда ўйиндан ўт чиқди. Шунақанги ўтки, рости ёлғон тафсилотлар мактабгача етиб бориб, отаси Зокир муаллимнинг обдан жизғанагини чиқаришди. Узингиз ўйланг, ўзи тарбиячи бўлган бир одамга «Вой, сению, ўз ўғилларингга кучинг етмабди-ку, бизга насиҳат ўқийсанми?!» деб турсалар, бу ҳолга қандай чидаб бўлади, ахир?!

Йўқ-йўқ! Отасининг бевақт ўлимига бу сабаб эмас! Зокир муаллимнинг бардоши бунақа «тегирмон»ларнинг кўпини кўрган, кўпига чиқарди. Ахир, ана, Кенжа гувоҳ, ўшанда отаси, тўғри қаттиқ куйинди, лекин куйиб кул бўлгани йўқ. Кимларгадир аччиқма-аччиқ, тағин бир неча йил яшади. Яшаганда ҳам

аламини ишдан олиб яшади! Кенжанинг отасини узил-кесил адоий тамом қилган нарса ҳойнаҳой ўша «кутилмаган бахт» — бундан роппа-роса йигирма беш йил муқаддам Қорачиқ аҳлига дабдурустан «кулиб боққан фавқулудда омад» эди!

Ушанда Кенжа саккизинчи синфда ўқирди. Собир акаси колхозда кетмончи, Қодир акаси ҳарбий хизматдан эндигина қайтиб келган. Қиш чилласида бир қор ёққан, бир қор ёққан, болалар тугул катталар ҳам кўчада юролма қолишган. Отаю уч ўғил — тўртовлон уззуқун том кураб-ҳовли очишган. Эртасига эса шундай бир изғирин бошланганки, нақ эшак ўлдириб-тўнган кўчирадиган! Орадан тагин бир кун ўтиб, тонг саҳардан ташқарига чиқсалар, қишлоқда юзлаб оқбўканлар... бошпана излаб, изғиб юришибди! Ҳали-ҳануз Кенжанинг шундоққина кўз олдида: болаларнинг бўғзидан келади қалин қор — оппоқ, оқбўканлар ҳам — оппоқ. Бу қўша оқлик уфқдан эндигина бош кўтарган қуёш нурида жимирлаб кўзларни бирам қамаштирадики. Узун-қисқа, сарғиш-қўнғиртоб, бурама-гажак, беҳад-беҳисоб шохлар оппоқ денгизда оҳиста чайқалиб сузаётган митти елканларга ўхшайди. Фақат ўша шохлардан бир-икки қаричча пастдаги муштдеккина қора-қўнғир «доғ»лар (оқбўканнинг тумшуғи) — уларнинг оппоқ денгиздаги мўъжиза эмас, яшаш учун курашаётган тирик жон — жониворлар эканидан далолат бериб турибди. Қишлоқнинг алп йигитлари қўлларида пичоқ ўйнатиб, чана судраганча, бақириб-чақириб зир югуришади. «Денгизда сузиб бораётган елкан»га қўли етганлар қаттиқ қайирадилар, у кўкка отилган тошдек бир муддат муаллақ туриб қолган «мушт»дан икки қаричча пастроққа — оқбўканнинг бўғзига пичоқ тортадилар. Оппоқ қор устига кип-қизил қон сачрайди. Жонивор жон ҳалпида бош чайқайди. Шохга тирмашган йигит ўзини ҳарчанд авайламасин қонга беланади. Ниҳоят, оқбўканнинг боши бир ёнбошига осилиб қолади. Йигит ўлжасини шохидан судраб бориб, чанасига базўр юклайди-да, навбатдаги ўлжани қўлга кириштишга шошилади. Оппоқ қор қўйнидаги «лолақизғалдоқлар» қуюқлашгани сари каналар устидаги ўлжалар уюми юксала бораверади. Кенжа кўз олдида рўй бераётган бу мисли кўрилмаган ғаройиб ҳодисага ҳанг-манг бўлиб тикилар экан, томошабинлар ёнида бир пайт... отаси пайдо бўлиб қолди. Ҳалигина танчанинг ёнида инқиллаб ётган хастаҳол отаси, ё тавба, худди арвоҳга ўхшаб, сарпойчан чор тарафга зир югурар, дам у пичоқ эгасига, дам бу пичоқ эгасига ташланар экан, овозлари қирилиб ҳайқирарди: «Ҳаромхўрлар! Қонхўрлар! Жаллодлар! Нима қилаётганларингни биласанларми?! Бундан кўра пичоқни ўзларингга урмайсанми, ҳой баттоллар!..» Югура-югура ҳолдан тойиб, ахийри сайҳонликнинг қоқ ўртасида сулайиб қолди. Беҳуш отасини Собир акаси билан бирга базўр кўтариб уйга олиб киришди. Отаси ёстиқ қучоқлаб ингранади. Ҳушидами-тушидами алаҳлайди: «Қоч, оқбўкан!.. Қоратовнинг қоқ тепасида... кимдир тагин... Туркистонни сўқди... О, оқбўкан... Бўридан паноҳ сўраб келган жониворим!.. Тоғларидан барака қочган юрт... энди ўнгангайми?!..»

Уша йили Қорачиқдаги ҳамма хонадонларда уззукун гўшт қайнади. Оқбўканнинг ҳил-ҳил пишган лаззатли гўшти кунига бир устихон тозалаб, суяк мужимаса туролмайдиганларнинг ҳам меъдасига тегди. Қўшнилари Башир овчи ўзининг гўшт еявериб сассиқкекиртак бўлганини айтиб лоф урди. Кейинчалик бу Башир овчининг энг севимли нақли бўлиб қолди: «Роса қирқ донга оқбўкан овлабман, де, иначак! Ушанда би-ир битимиз тўкилди-да! Ҳали яхна қилиб еймиз, ҳали қоқлаб еймиз, қани энди тугаса-чи! Охир ёғини саситиб олдик. Яхшиям қоқ ярмини колхозга топширганим...» Уша йили Қорачиқ қишлоғи, яъни «Победа» («Ғалаба» эмас, айнан «Победа») жамоа хўжалиги давлатга гўшт топшириш режасини беш баравар ошириб бажарди. Победамисан-победа бўлди!

Азбаройи Қодир акасининг уддабурролиги туфайли «осмондан чалпак ёққан кун»даги кутилмаган бу эҳсондан Зокир муаллим хонадони ҳам бенасиб қолмади, албатта. Қишлоқнинг хонаки табиби, яъники, фельдшери белгилаган муолижалар кор қилди-ми, ё Кенжага ўхшаб жони сабил эканми, орадан икки кун ўтиб ота ҳушига келди. Воқеадан хабар топгач, Қодир акасини олдига чақириб, «Оқпадар!» дея елкасига бир мушт туширди. Йигирма яшар паҳлавон йигитга касалманд одамнинг мушти нима, чивин чаққандек гап-да! Лекин она ўғлини ҳимоя қилиб айтган гапи: «Қўйинг, отаси, оқбўкан гўштини еб ётган ёлғиз бизми?» — дегани ўтиб тушди. Ота ингранди: «Майли, кўпга келган тўй бўлса, кўпдан ажрама! Бироқ мен... ажраб бўлдим... чарчадим... беш кунлигим қолдими-йўқми! Аммо... манови баднафслар бир кун бошингга бало бўлса биласан...»

Орадан бир ҳафта ўтиб, ойиси айтганидек, «худонинг қудрати билан бинойи оёққа турган — ота... йўқолиб қолди! Қаёққа йўқолади, қандай йўқолади, бутун бошли бир одам игнамидики, йўқолади — ҳеч ким билмайди. Билганлари шу бўлдики, эрталаб туриб қарасалар, танчанинг ёнидаги тўшак бўм-бўш! Она қон қақшаб зор-зор йиғлайди. Уч оға-инию амакилар қишлоқ теварагидаги қиру адирларни, бу ёғи Кориз, у ёғи Сиғноқ, нарёғи Қизилўйлга қадар кезиб чиқдилар. Сувга тушгандек йўқ эди. Аммо икки кундан кейин ўлиги Қоратовнинг йўлидан топилди. Катта амакиси кейинчалик қайта-қайта ҳайратланиб айтишича, Хонтовга чиқаверишдаги қияликда ер қучоқлаб ётган эмиш!

Уша машъум кун ҳеч қачон ёдидан чиқмаса керак! Хонтовдан эмас, Сиғноқ тарафдан ҳориб-толиб уйга қайтса, ойиси бўйнига осилиб юм-юм йиғлашга тушди: «Отангдан айрилиб қолибмиз, болагинам! Энди ҳолимиз не кечади, Кенжатоим! «Собир акаси остонада мунғайиб ўтирибди. Қодир акаси кўксига муштлаб фарёд чекади.

Ақалли энди, бу сирга жавоб бера оласанми, ошна? Отанг Зокир муаллим нега ўлди? Уз ажали билан ўлдими? Ё ояинг айтганидек, «Қоратовнинг йўлига уни ажал ҳайдаб борди»ми? Балки ўзи яшашдан чарчаб, жонидан тўйгандир? Ё... Исмат қўриқчи-Исмат қароқчидек биттаси ўлдирдими? Йўқ, сен бу саволларга тайинли жавоб тополмайсан, ошна! Чунки сен... ўзингча Қоратов-

нинг қоқ тепасида турибман деб хаёл қиласан-у, аслида аллақайси ўнгурами-жарликларда тентираб улоқиб юрибсан. Ким билсин, ҳали отангдек қирчиллама ёшингда ер тишлаб қоласанми, ярим йўлда силланг қуриб сулаясанми!.. Ночорсан, Кенжа, ночор! Ношуд-бечорасан, шўрликдан шўрликсан! Мана, ҳозир катта йўлга шўринг қайнаб чиқмаяпсанми, ахир!..

Сўнгги тўсиқ — Шўртепадан ошиб ўтиб, тепа ёнбағрида отаси Зокир муаллиму бобоси Ботир полвон хокитуроб бўлиб ётган мазордан ҳам ўтса, нарёғи киндик қони томган қадрдон қишлоқ...

У қабристоннинг қалин пахса девори ёқалаб борар экан, тепадан тушаётган «Жигули» нақ рўпарасига келганда таққа тўхтади. Сўнг эшиги ҳам очилиб эгаси бўй кўрсатди.

— Ўтиринг, ака, ташлаб ўтай.

Кенжа югурганча келиб, ўзини машинага урдию ўриндиққа ястанди:

— Э-э, раҳмат, ука!

Ҳамроҳи йўлдан кўз узиб, унга қаради:

— Тинчликми, ака? Дунёга ўт кетгандек тонг саҳардан оёқни қўлга олибсиз?

Кенжа йигитнинг кўзларида самимиятни кўриб алланечук енгил тортди ва ҳазилга мойиллик сезди:

— Сайр, ука, сайр!..

— Отабойгами?

— Йўқ, мен манови... Қорачиқда қоламан... Отабойликмисиз дейман?

— Ҳа-да! Ўхшамайманми?

— Шунчаки сўрадим... Қаландар Қарноқийнинг қишлоғидан экансиз-да?

— Ким у?

— Ие, отабойлик бўлатуриб... «Улуғбек хазинаси»ни ўқимабсиз-да?

Кейин қўшнилари Аҳмад оқсоқолнинг уйи олдидан ўтиб боришаётганини англаб қолиб қичқирди:

— Эй! Шу ерда тўхтатворинг!

Машина нақ уйлари эшиги олдида тўхтади.

У хайр-маъзурни насия қилиб, уй томонга югурди. Айвоннинг чап қанотидаги эшикни шахд очиб, остонада тўхтаб қолди. Хона тўрида онаси билан жияни баҳузур ухлаб ётишар эди. Ҳолсизланиб деворга суяниб қолди. Юрагининг туб-тубидан бир оғиз калима — Худога минг қатла шукр! — отилиб чиқди.

Онаси чўчиб уйғонди. Ўғлини кўрдию апил-тапил ўрнидан тура унга талпинди. Кенжа икки ҳатлаб бориб, оёқланган кўзидек чўккалаб чайқалиб турган онасини қучиб олди:

— Хайрият, хайрият, соғ-омон экансиз! — кейин қучоғидан андак бўшатиб, ёш қоплаган кўзларини тикди. — Нима қилди, ойижон?

Онаси унинг овозини эшитмасми эди, юз-кўзларини сийпалаганча, йиғлаб тураверарди. У саволини тағин такрорлади:

— Нима қилди, ойи?

Тагин жавоб бўлмай, унинг ажин босган яноқларида томчилар кўпайиб тезлашди. Уни ваҳима босди:

— Нима қилди сизга ўзи, ойи? Гапирсангиз-чи бундай!

Онаси нимадир демоқчи бўлиб эмранди. Лекин гапиролмади. У бор овози билан ҳайқирди:

— Ҳикмат! Ҳикмат дейман! Тур ўрнингдан!

Ҳикмат уйқусираб ўрнидан турди.

— Бибингга нима қилди?!

Ҳикмат таниб йиғлаганча унинг бўйнига осилди:

— Амаки! Бибим... тилдан қолдилар!

— Нима?!

— Тўрт кундан буён гапиролмаяптилар!

— Ё алҳазар! Отанг қани?!

Ҳикмат ҳиқиллаб йиғлаганча базўр жавоб қилди:

— Қамоқда... иввв...

— Қамоқда?! Қодир амакинг-чи?

— Амаким... касал... иввв...

— Ё раббий! Нима қилди акамга?!

— Отам... болта билан... чопиб... иввв...

— Нима-нима?! Тил-забондан ажралмаган одам борми ўзи бу уйда?! Ойинг қани?!

Ҳикмат ташқарига отилди:

— Мен... ҳозир... иввв...

— Чақир, тезроқ!!

Кенжа елкасига бош қўйган кўйи сим-сим йиғлаётган онасини даст кўтариб, жойига ўтқизди-да, ёнида чўккалади. Юрагининг туб-тубидан беадад ўкирикми-нидоми вулқондек отилди:

— Нима қилди ўзи, ойижон, сизга?! Бу уйни қанақанги яшин урди? Қанақанги Худо қарғаган уй бўлди бу?!

Ҳолдан тойиб бир ёнбошига йиқилди. Назарида, бутун олам кўз олдида чирпирак бўлиб айлана бошлади.

ТўРТИНЧИ БОБ

Учовлон чўққини кўзлаб тепада ўрлаётган эмишлар. Чўққи — баланд, тоғ — пурвиқор, йўл — машаққатли эмиш. Олдинда — Собир акаси, ортида Ботир укаси, ўртада — ўзи. Биридан кейин бири тошдан тошга кийикдек сакрар эмишлар. Аммо бесўнақайдан бесўнақай акасининг қадамини қачонгача пойлайди. Муддао — чўққига чиқиш экан, ўзиб кета қолса-чи? Қутилмаганда шундай вазият туғилиб қолиб, у олддаги тик қояга тирмашибди. Қояни ҳам, акасини ҳам ортда қолдириб, навбатдагисига тирмашар экан, айланиб келган акаси дермиш:

— Хатарли йўлдан қайт, ука! Ота-боболаримиз солган довон турганида қайга улоқасан?

У ортга қайтишни истамасди:

— Майли, ўзингиз айланиб ўтаверинг! — дея қоятошга бат-

тар тирмашдию кутилмаганда бир оёғи оғирлашиб, пастга тортилди. Базур энгашиб қараса, акаси тортаётир.

— Бу хатарли йўлдан қайт, ука! Майли, ўзинг йўл бошла, фақат бундай йўллардан қайт! — дея ёлборибди акаси.

— Борса келар йўлингиз ўзингизга сийлов, ака! Менга хатарли бўлсаям шу йўл қисқароқ. Ўз ҳолимга қўйинг мени!

Акаси уни эшитмагандек оёғидан тортишда давом этади. Бунинг ғашни келади. Оғирлигини икки қўлига жамлаб, бўшаган оёғини акасининг юзига қўядио шу аснода нақ курагига нимадир ўқдек санчилади. Қўллари бўшашиб, ўзи сирғалиб туша бошлайди. Назарида тубсиз чоҳга йиқилаётгандек туюлиб, жони ҳалқумига тикилибди...

Қодир ўзини жар қаъридами, тоғ ўнгуридами — қаерда ётганини билолмади. Ҳарқалай, шуниси аниқки, ўша ўқ ҳалихануз курагида санчиғлиқ турибди. Оғриқнинг зўридан қад ростлаш тугул қимирлаш маҳол. Кўз очиб кўргани шу бўлдики, ётган жойи — зимистон. Базур бош буриб, атрофга жавдиради. Сўнг деразага кўзи тушиб, дарров тушунди: уч кундан буён шу ерда юзтубан ётибди-ку, ахир! Ҳеч қачон ерга тегмаган кураги баттар ерга тегмай, синган ери зирқираб ётибди-ку.

Бу уч кун мобайнида тортган азоблари, чеккан дарду ситамлари! Жон асари йўқдек ҳаракатсиз ётган чап қўли! Салгина қимирласа бутун аъзои баданини зирқиратувчи аёвсиз оғриқ! Ҳаммасидан оғири — қимирламай юзтубан ётиш-ётавериш! Азиз бошига бу балолар қаёқдан ёғилақолди ўзи?! Ечилмас жумбоқларни ҳам оппа-осон ечиб, балонинг ўқидан омон чиқа оладиган учар-уддабурро учун уззукун юзтубан ётиш-ётавериш... осонми? Бу ёруғ оламда қирқ тўрт йил яшаб, ўттиз йилдан буён юлдузни бенарвон ургудек юлқиниб чопавериб, етиб келган жойи шуми?! Бундай аянчли гирифторликка нима сабаб, ким айбдор? Қай сабаби учун бу жазо? Умр бўйи ўз бошига ўзи ёғ суриб, дўстга — тобе, душманга — кулгу бўлмаслик умидида тиришиб-тирмашса, «ўзим, болам, чақам» деб бошини ўтдан олиб чўққа урса, зинҳор-базинҳор бировга ёмонлик соғинмас-ю, ҳеч қачон бировнинг арпасини хом ўрмаган бўлса, йўш, ўзида не гуноҳ? Гуноҳи ўртамиёна умр кечиришни ўзининг йигитлик шаънига иснод деб билгани, одамнинг олди бўлиб яшашни истаганими? Шу ҳам гуноҳми?!

Чиндан ҳам у олди одамлардек яшашга интилди. Худди кўпқарига тушган учқур бедовдек, кўз олдида тирик жон асари эмас, бепоён кенгликни кўришни истади. Не-не ўзагонлардан ўзиб ўтмагунча ҳаловат нималигини билмади. Айтиш осон, роппа-роса ўттиз йил йўқни йўндириб, унмасни ундириб, қандини уриб яшади. Одам боласи бу дунёга умид билан қадам қўйгандан кейин, шундай ҚАНДИНИ УРИБ яшасин-да, ахир, урдасидан чиқса! Одамлик шаънига иснод келтириб, кумурсқадек ғимирғимир қилавермай!..

Эсида, болалик кезларида ўзи кашф этган ғалати бир ўйинлари бор эди. «Туя лўк-лўк этади, устида карвон ўтади» деган бу ўйинда кўпинча туялик — Собир акасининг, туякаш-сарбон-

лик — Ботир укасининг, хўжалик эса ўзининг чекига тушар эди. Собир акасининг елкасида ўтириб, Ботир укасини толчивикда савалаб, ҳар иккисини лўкиллашиб хуморини ёзар эди.

— Ҳой, ўйининг ўсилгурлар! — дея уришар эди ойиси гоҳида. — Бу нима қилиқ, бу қандай ўйин? Бир куни ўйинларингдан ўт чиқмаса кошки эди.

Кунлардан бир куни ўйинларидан ўт-ку чиқмади, фақат отаси кўриб қолди. Ушанда ойисига ўхшаб уришмади. Аксинча бир муддат завқланиб томоша қилди. Акасининг елкасидан қўрқап-писа сирғалиб тушганида маъноли бош чайқаб, аччиқ кулди:

— Сен бола шу кетишингда бола эмас, бало бўладиганга ўхшайсан. Сендан бир бало чиқади!

Бу гаплар танбеҳми ё тан бериш, айблашми ё мақташ — аниқ бир нима дейиш қийин. Аниғи шуки, ўшанда илк бор ўзида мислсиз бир қудрат туйди. Қудратки, истаса акасини эмас, отасини ҳам туя қилиб мина оладигандек!

Бу қудрат вақти келиб ўзини кўрсатмай қолмади. Синфда — синфбоши, мактабда — комсомолбоши, тенгдошлари орасида — даврабоши бўлди. Ўқитувчиларининг «Шу кетишда бир нимага бош бўласан» қабилидаги олқишлари кўп бўлди. Уч оғани орасида ёлғиз ўзи, мактабда биринчи бўлиб, туманда эндигина урфга кирган олтин нишонни олишга эришди. Мактабни битиргач, Тошкент политехника билимгоҳини мўлжал олиб турган эди, отаси шаштидан қайтарди: «Энди ўқишни қўя туриб, бир ҳунарнинг бошини тут, болам! Ҳунардан унар, деганлар отам!..» «Майли, ҳунар бўлса ҳунар-да!» деб Туркистонда олти ой шофёрликка ўқиди. Энди бир машинанинг бошини тутаман деб турганида ҳарбий хизматга кетди. Икки йилни япон денгизи соҳилида — Находка бандаргоҳида ўтказди. Хизматга оқддий аскар бўлиб борди — старшина, соддароқ айтганда, оқсоқол бўлиб қайтди. Икки йил ичида рус тилига қўшиб бандаргоҳда орттирган бир ажнабий танишидан япон тилини ҳам шунақанги ўргандики, нақ «мана ман» деган японшуносларга дарс бергудек! Ўзига қолса, биратўла Токиога ўтиб, японнинг энг зўр жононини қўлга олган бўлар эди, начора, мамлакат чегаралари Хитой деворидан ҳам мустаҳкамроқ экан! Шу чегарагача бориб, нарёғига ўтолмай қайтиб келди.

Ҳарбий хизматдан қайтгач, пасқамгина уйлари, мўмин-қобил ака-укаси, соддадил ҳамқишлоқларигина эмас, ўз отасию бутун Туркистон кўзига беҳад юпун-бечораҳол кўриниб кетди. Дўппидеккина Қорачиқ қишлоғига эмас, бутун бошли Туркистонга сиғмай қолди. Устига устак ўша йили бир қаҳратон қиш бўлди, бир аёз бўлди, бир қор ташлади, остона ҳатлаб ҳовлига чиқолмайсан киши! Бу ҳам етмагандек, отаси хасталаниб ётиб қолди. Қани энди шу куйиб кулга айланаётган жисми-жонига дармон бўлгулик бир парча этни қонсираган аждаҳонинг оғзидан юлиб бўлса-да, олиб кириб қозонга боссанг! Ўзингни ночор-нотавонлигингни кўриб «дод» деворинг келади, худо ҳаққи! Шу ҳам одамча яшаш бўлдимми?! Қани куни кеча Ботир бобосидан қолган бир қўра қўй, от билан туялар?.. Эшиги очса ёпилмайди-

ган оғилхонадаги биттаю битта жон асари — тиррақи эчкининг бўғзида қилқиллаб турган жон... уйда хасталаниб ётган ярим жонга ора кирармиди? Бу қанақаси?! Жаннатмакон Туркистон заминида... бу қандай ҳаёт?!

Ҳаловатини йўқотиб, тўлғониб юрганида қишлоқни бир оқбўкан босдики, нақ мўр-малахдек дейсиз. Йўқ, осмондан ёғилган чалпақ дейсиз! Ҳамқишлоқлари бу «ўз оёғи билан келган насиба»ни ким ўзарга териб олишаётганини кўриб, томирларида йигирма йилдан буён обдон қизишиб қайновга етган қон баттар гупурди. Қўлида — пичоқ, кўзида — қон, ўзини майдонга урди. «Мана, энди қишлоқнинг олди бўлишга гал келди!» деди ўзича. Ҳарчанд уринмасин, ўшанда қишлоқнинг олди бўлиш унга насиб этмади. Улоқ қўшнилари Башир овчида кетди. Кейинчалик ҳисоблаб қарашса, у қўлга киритган ўлжалар сони Башир овчининг ўлжасидан иккитага кам чиқди! «Атиги иккитагина оқбўканнинг танаси кам бўлса бўлибди-да, шунга ҳам ота гўри — қозихонами, ҳали Баширнинг ёшига етгунча у ҳам топади, деб ўзига тасалли берди. Буниси майли, лекин оқбўканнинг гўшти ҳил-ҳил пишган роҳатижон шўрвани ичиб, қувватга кирган отасининг «Оқпадар!» дея сўкиши, устига-устак уриши!.. Муштга-ку чидар, аммо қарғишга... қандай чидаб бўлсин?! Гуноҳи нима унинг? Гуноҳи — аммамнинг бузоғидек лаллайиб ўтиравермаганими? Шуми гуноҳи, оқпадарлиги!

Бунга ҳам бир амаллаб чидар. Эрта бириси куни кечирворса унутулиб кетар, деган умид ҳам йўқ эмасди. Бироқ отасининг бевақт қазо қилиши хонадон бошига ёмон кулфат бўлиб тушди. Кулфат устига жудолик юки билан баробар ағдарилган маърака тоғи! Шип-шийдам уйда қоққуруқ қўлларини қовуштириб турган Собир акасию Ботир укасининг афтодаҳол ҳоли!.. Бу ночорликларга қандай чидаб бўлади?! Кимсан Зокир муаллимнинг маъракаси — учи, еттиси, йигирмаси, қирқи, йили ғарибгина ўтадимми? Эл-юрт, дўст-душман нима дейди? Уч оға-ини учун ўлим эмасми бу?!

Ана ўшанда дасти қисқа онаизору қуруққўл ака-уканинг шикаста дилларига унинг «оқпадар» экани малҳам бўлмадимми? Яхши ҳам икки йиллик ҳарбий хизмат чоғида ўша ажнабийга ўзбек тилини ўргатган экан, эвазига ўзи япон тилини ўрганиш билан кифояланмай, японча қўшиқлар ёзилган яп-янги видеомангитафон орттирган экан. Яхши ҳам уни Башир овчига кўтара савдо қилиб, бирйўла «қишлоқдаги дастлабки видеомангитафоннинг эгаси» деган номдан қутулган экан. Маблағи асқотди, ўзи энгил тортди.

Ушанда отасининг қирқини ўтказишган, Собир акасини Чўчкакўлга ишга, Ботир укасини мактабга ўқишга жўнатиб, ҳайҳотдек ҳувиллаган уйда ойиси билан ёлғиз қолди. Фотиҳагарчилик кунлари уззукун онасининг кўзига термулиб ўтиришнинг ўзи бўладими? Қирқ биринчи куни бу ҳам елкага тўнини ташлади. «Олма пиш, оғзимга туш» деб ўтириб бўладими!.. Мен ҳам энди бир ишнинг бошини тутай», дея гувраниб бориб раисга юзма-юз бўлди. Ижиклашиб ўтирмай гапнинг пўсткаласига ўтди:

— Қани, биз ҳам даврингизда бир машина минайлик энди, ака?!

Раис ўтирган ўрнида безовталанди:

— Киши бошига биттадан машинани қаёқдан топаман? Ана, Чўчқакўлга бориб акангнинг ёнига кир. Мана, Қизилкўпирда ғишт тер, ана, подачилик ўрни бўш!.. Бобонг ҳам чўпон ўтган-ку?!

Қодир бўш келмади:

— Кечирасиз, акам! — деди аччиқ кулиб. — Худога шукр, қўлимда гулдек ҳунарим бор! Туркистонда олти ой ўқиб қўйганман. Ҳарбий хизматни ҳам катта-кичик машиналарни кавлаштириб ўтказдим. Мен сизга айтсам, ҳар қандай машинанинг ичкавағини ағдариб ташлайман. Хуллас, менга бузуқ бўлсаям битта машина берасиз, акам!

Раис бир қадар шаштидан тушиб елкасини қисди:

— Иложи бўлса жоним билан эди, иничак, нима қилай, машина зовутим йўқ!.. — Давомини ичида айтди: «...бўлганда ҳам, ёғлаш керак! Машина деганлари ёғламаса юрмайди. Бекорга овора бўлганинг қолади!»

У идорадан ҳафсаласи совиб қайтди. Йўл-йўлакай ўзини овутди. Начора, йўқ бўлса, йўқ-да! Бор бўлганда ҳам, ўзи бермаса уриб ололмайсан-ку, ахир! Қорачиқда бўлмаса, ана, машиналарнинг каттаси Туркистонда! Қўлида — ҳунари, чўнтагида — ҳужжати бўлгач, шу ёқдан топилар... Уйи олдидан ўтаётиб тасодифан Башир овчига дуч келди. Ким билсин атайин пойлаб турганми, падарқусир уни узоқдан кўрибоқ ёқимсиз тиржайди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, алқай кетди:

— «Видео» деганинг зўр нарса экан-ку, а, Қодирвой? Чақирсам келмайдиган казо-казолар ҳам уйимга уйри бўлиб олса де! То-оза савобга қолдинг-да, иним! Шуни опкеб менга берганинг зап иш бўлди-да! Ҳай, қаерлардан?..

Қодирнинг хуноби ошди:

— Раиснинг олдидан... Иш сўраб борувдим, машина бермади...

— Олишнинг йўлини қилмагансан-да, йигитти гули! — Башир овчи унинг елкасига қоқиб маъноли кулди. — Ҳамма нарсанинг йўли бор-да! Оғзини мойламадингми?

У Башир овчига ажабланиб қаради:

— Нима, давлатнинг машинаси... сотиб олинадими? Нархи қанча? Билмайсизми мабодо?

— Ким билади дейсан, иничак! Эшитишимча янгиси минг эмиш.

— Ҳа, яхши, арзон экан, олса бўлар экан, — дедию ўша куни уйга кириб узоқ бош қотирди. Видеосининг пулидан минг тугул юз ҳам қолмабди. Энди нима қилсин? Кимдан тилансин? Ақалли беш юз топса эди, эскироғини бир амаллармиди? Бу ёғи Баширнинг ўртада даллоллик қиладиган сиёқи борга ўхшайди. Туркистондан текин машина қидириб топгани билан... шаҳарда ишлашнинг ўзи бўладими!..

Эртасига Собир акасига «ҳорманг» дегани Чўчқакўлга борди. Гап орасида сўради:

— Беш юз топиб бера оласизми, ака?

— Нима қиласан беш юзни?

Саволдан миясига қон тепди: «Ўл қиламан! Дард қиламан. Пишириб ейман! Керакки, сўраяпман. Усмоқчиламай, «ҳа» ё «йўқ» деса бўлди-ку!»

— Керак, ака!

— Нимага керак?

— Давлатнинг машинасини сотиб оламан! Бўлдими?

— «РАИСГА ПОРА БЕРАМАН» деб қўяқол, — Собир акаси аччиқ кулди. Устига-устак насиҳат қилди: — Қўй, хатарли йўлга юрма, ука! Ундан кўра, менинг маслаҳатим — ёнимда сувчилик қил.

— Йўқ, мен машина минаман! — деди қизишиб. — Арзонга сотиб олиб, қимматига сотаман! Қўлимда хунарим бор, правам бор!.. Сиз топиб бера оласизми, шуни айтинг? Хотиржам бўлаверинг, уч ойдан кейин икки ҳисса қилиб қайтараман! — Акасининг жим қолганини ўзича тушуниб ўзидан кўнгли қолди. Бекорга овора бўлди! Бекор сўради! Уша ўзи билган акаси-да! Қўй оғзидан чўп олмайди. Шу топда яхши одамларни ёмон кўриб кетди. Яхшиликни еб бўлмаса, сотиб бўлмаса! Яхшиликка машина сотиб ололмасанг! Йўқ, у ёмон одам бўлади! Шунақанги ёмон одам бўладики, ҳамма ундан қўрқиб-ҳурқиб турсин. Ҳеч ким босқилаёлмасин!..

Ич-ичдан ғижиниб уқтирди:

— Ҳа, майли, қарзни бошқа бировдан қидирарман. Бироқ машина минмай қўймайман, ака! Гап шу! Тиллага бўлсаям сотиб оламан!

Собир акаси «Тўхтаб тур!» дедию илдам юриб ўлчакка кирди. Зум ўтмай ҳойнаҳой тутинган отаси Исмаат қўриқчидан қарз олиб чиқди:

— Ма, ука, билганингни қил! Фақат ўзингга эҳтиёт бўл!..

— Бу ёғини менга қўйиб бераверинг, ака! — тегажоқлик қилди Қодир. — Ниҳояти шалоқ арава экан-ку, эрта бириси кун раиснинг ўзиниям сотиб оламан!

Башир овчининг «халис хизмати» туфайли уч кун деганда бир шалди роқ арава қўлга тегди. Эскини эпга келтиргунча эси кетди. Ҳарқалай, роппа-роса икки ҳафта деганда эшик олдида машинани дудутлатди. Ғира-шира хуфтонда ичкаридан Ботир юғриб чиқди. Кабинада қия ўтирган кўйи укасига буюрди:

— Болтани ола чиқ-чи, болтани! Собир акангдан ҳол-аҳвол сўраб, йўлакай бир машина саксовул олиб қайтамин.

Уша кундан эътиборан отни қамчилади. «Сотиб олган машина»ни худонинг берган куни саккиз соат — колхоз учун, саккиз соат — ўзининг фойдасига физиллатаверди. Машинасини кўрган дан — кўрмана, сўрагандан — кира олаверди. Ғалла ўрим-йиғим мавсумида-ку жони кирди. Ҳар машина ғалладан қуртдек санаб, икки қопни уйига тўкиб ўтаверди. Тўғри, кўпроқ олсаям бўларди. Бироқ ота-боболари «инсоф сари барака» деганлар. Буғдой-ку,

емиш, сомони ғарчча пул бўлди! Бир машинасини элликдан пуллаб, Туркистоннинг юзлаб хонадонини обод қилди. Роппа-роса уч ой деганда Собир акасига ваъдадаги мингни қайтариб, мингни ўқишга отланган Ботир укасининг чўнтагига киши билмас жойлаб, ўнни Башир овчидаги видеони қайтаришга сарфлаб, кейингина бир муддат нафас ростлади. Гараж мудирди арз-дод қилганми, қайдам, бу орада раис ўз ҳузурига чақиртириб қолди. Борса, дағдаға билан қарши олди:

— Ҳой бола, машинани нега гаражга қўймайсан? Бу қанақаси?!

У кулди:

— Мен бу шалоқ аравангизни ҳалол пулимга сотиб олганман, акам! Камбағалнинг моли кўз олдида тургани маъқул-да энди!..

Раис талмовсираб, асабий шивирлади:

— Жи-и-имм!— кейин қаттиқ ёвқараш қилди:— Сен жўжаҳўрознинг тўйиб қолганинг ростга ўхшайди-ку! Патингни юлайми энди?!

Қодир муомалани ўзгартирди:

— Агар гуноҳим бўлса, бир қошиқ қонимдан кечасиз, ака,— дея қўлини кўксида қовуштирди. Шу баҳонада қўйин чўнтагидан бир боғлам ўнталик чиқарди:— Энди-и, ака, манави — янги машинанинг мойи. Бироқ менга эскисиям бўлаверади. Гараждаги бекор ётган матоҳни эпақага келтириб, миниб юрганимдан суюнмайдимани анави сариқ танангиз!..

Раиснинг дағдағаси энди анча юмшаб, бор-йўғи пўписи шамойилига кирди:

— Ҳаддингни билиб юр, бола! Эскисиниям кўп кўрмай тагин!

— Хўп, ака, хўп!— дея қўл қовуштириб ташқарига чиқди-да, тагин енг шимариб ишга тушди. Кетганинг ўрнини дурустроқ қоплаш йўллари топиш керак эди. Кетган — кетди, садқаи сар, садақа ҳам керак. Пул деганлари шунақа — қўлнинг кири, ювса кетади, бироқ... қўли мойланмаган шофер шоферми! Ваъдага биноан ҳаддидан ошмади, фақат пишиқчилик пайтида Туркистон тумани, Чимкент вилояти, боринги, Қозоғистон чегараларидан ошди. Қизилўрдага бир машина помидор обориб, кўтара савдо қилишдан бошлаган фаолиятини қишининг бошларида Новосибирскка бир машина нок обориш билан вақтинча хотималади. Шаҳар аҳлининг аксарияти «нок» деганларини умрида биринчи маротаба кўриб туриши экан, еб кўриб, асалга ёпишган аридек талаб кетишди. Сафардан қайтиб акасининг олдига бир боғлам ўнталикни қўйди-да, қисталанг қилди:

— Йўлни бўшатинг, ака, пў-ўшт! Боринг, ана, сизга уч ой муҳлат! Шу уч ой ичида уйлансангиз уйландингиз, бўлмаса ўзим уйланаман!

Акаси-ку, уйланди, бироқ ўзи уйланишга шошилмади. Эндигина йигирма бирга тўлиб, йигирма иккига кетяпти. Ҳали эрта! Қолаверса, Қорачиқдан Собирга қадар роса кезиниб, анча-мунча гўзалларни учратди, аммо бирортаси жиз эткизмади. Учратганда ҳам, ўша ҳурилиқо ўқимаган бир аравакашни писанд қи-

ладими-йўқми, буни билмайди. Назарига илиши қийиндир-ов! Демак, ўшанга қадар сиртдан бўлсаям бирон ўқишга кириб қўйиш керак! Қиши билан тайёргарлик кўриб, ёзнинг бошларида Читадан қайтди-да, уч йиллик ҳордиқни бирийўла сўраб ёзилган аризасига бир боғлам йигирма бешталикни илова қилиб, раисга рўпара бўлди:

— Ҳозирча ишлаб бўлдик, акам! Энди биз ҳам би-ир ўқийлик!

Илова кўнглини юмшатдими ё «Зора шу учар бошқа манзилларга бутунлай учиб кетса-ю, балодан қутулсам» деган хаёлга бордими, ишқилиб, ёв бўлишига қарамасдан раис оппа-осон розилик берворди. Тўппа-тўғри Туркистонга — ўзи бирор йил аввал орттирган томири — туман қишлоқ хўжалик бошқармаси бошлиғининг уйига кириб борди. Отамлашувлардан бирида «Олма Отанинг қоқ ярми менинг қўлимда! Фалончи — акам, тувланчи — кўкам», бало-баттар деб роса мақтанган эди, мақтанганинг уйига бормай қаёққа борсин? Ахир, унга Олма Отанинг қоқ ярми керак эмас! Ниҳоят қишлоқ хўжалик билимгоҳининг сиртки бўлимидаги биттаю битта ўрингина кифоя!

Томирининг мақтанганича бор эканми, ҳазондек совурилган пуллари иш бердими, ё ўзи қишлоқ хўжалик мошинларидан туппа-тузук хабардор эканми, ишқилиб, ўша йилиёқ сиртки ўқишга кириб қайтди. Қайтишга қайтди. Бироқ раис келишига ҳозирлаб қўйган яп-янги машинани миниб улгурмади ҳисоб. Қараса, сариқ така гаражни кемиравериб кўтарам бўлганми, ишдан кетибди. Урни шундоққина бўм-бўш турибди. Қулай фурсатдан фойдаланиб, вақтида отни қамчилаб қолди — орттирган томирларию пулнинг кучи билан шу ўринга ўтди-олди. «Тамом!— ўйлади ўзича.— Ҳаллослайвериб итдек чарчади. Энди бир жойда ўтириб оғзининг ели билан топади пул». Тўғри, раис «Шу бола тақимим остида бўлсин» деб хаёл қилдими, ўзининг енгил машинасига шоферликка ўтишга қистади. Бироқ у тузоқдан силлиққина сирғалиб чиқди: «Сизни бошимда кўтариб юрсам ҳам оз, ака, лекин нима қилай, йилига икки марта ўқишим бор. Мени ўқишга жўнатиб, ўзингиз пиёда қоласизми? Келинг, шу гаражингизни ишониб топширинг, акам, уни бир обод қилай? Кейин хурсанд бўласиз. Гап бор!»— деди. Ростдан ҳам шундай обод бўлдики!.. Юзга яқин машинадан нақ ярми қантариқда ётган экан. Қўлбола шогирдларига йўналиш бериб, уларни бир чеккадан сафга қўшди. Ҳайдовчи халқини гаҳ деса қўлга кўнадиган қилди. Қўлга ўргатди. Шундай ўргатдики, худонинг берган кунни эрталаб ҳар бири битта «ленин»ни ташламай гараждан чиқиб бўпти! Берганда ҳам жон-жон деб беради десангиз! Ишқилиб, машинаси қантарилмай, тўрт ғилдирак айланиб турса бас. Гаражнинг ишларини кўнгилдагидек тартибга солгач, кабинетда ўтириб ўзича хомчўт қилди. Эҳ-ҳе! Икки йилдан буён бошини дам ўтга, дам чўққа уриб, ўзини ўзи қийнаб юрган экан-ку у! Қўлини совуқ сувга урмай бир кунда ўрта ҳисобда беш юз ишласа бўлар экан-ку! Ҳай, ана, шундан юз-икки юзи нари-бери бўлсин! Қолган уч юз!.. Раҳматли отасидек икки азамат ўқитувчининг бир ойлик маоши-

ку бу! Камёб эҳтиёт қисмларнинг чакана нархи бу ҳисобга кирмайди, албатта. Ниҳояти гараж мудирики шундай! Бош ҳисобчию бош муҳандис, бош зироатчию бош чорвадор, бошқа не-не «бош-бош»ларнинг аҳволи қандай экан? Раис-чи, раис? Ҳалиям тўқликдан ёрилиб кетмас экан-да! Хўш, райкомдагилар-чи? Обкомдагилар-чи? Марказдаги йўлбошчиларнинг аҳвол-руҳияси қандай? Туяни ютиб, думини кўрсатмайдими, ё дум берадимми?! Энг биринчи ютонғичи, энг улкан наҳанги ким экан-а? «Бош»лардан қай бири?! Бош котиб эмасми мабодо?!

Ҳаприққан ўпкасини шу жойда базўр босди. Эндигина биринчи курсда таҳсил кўраётган йигирма икки яшар ўспирин қаёқда-ю, «Ватаннинг юраги»да ўтирган пайваस्ताқош бош котиб қаёқда! Кўрпасига қараб оёқ узатгани маъқул. Шу дўппидеккина қишлоқ хўжалигининг бир тармоғига бош бўлсин аввал! Сариқ такага ўхшаб беш қўлини баравар оғзига тиқмаслиги керак! Кўрмаганнинг кўргани курси, деганлар. Элбурутдан ўзини ҳам, бошқаларни ҳам кўрқитиш яхши эмас. Ахир, унинг ота-боболари кўрган. Балки бунақасини кўрмагандир. Насиб қилса, бош муҳандислигини ҳам, бошқа «бош»ликни ҳам кўрар! Ҳаммаси вақти-соати билан. Унга қадар чакана савдою ўткинчи дунёнинг майда ғавғоларига ўралашиб юрмай, кўнгилнинг кўчаларидан ҳам ақалли бирров ўтиб қўйиши керакмиди?

Зеҳн солиб қараган эди, кўнглининг бир йўла уч кўчаси кўзларига яққол кўринди: аввалига, майли, қишлоқда раисдан кейин иккинчи бўла қолсин, ҳарқалай, туман оралаб энди-энди тарқалаётган «Жигули»дан биттасига эга чиқиши керак. Кейин ўша кўнглига жизиллаб ўтиришадиган бир куйдирмажонни қидириб топади. Ва ниҳоят, мана, йигирма учга кетяпти, аллакимлар жон киргизган темир-терсақларни кавлаштиравермай, ўзи ҳам НИМАНИДИР ЯРАТИШИ керак!

Кутилмаганда ҳар уч йўлдан бирваракайига ўтиш имкони туғилди-қолди: раиснинг «Жигули»си бузилган экан, тузаттиролмамай хуноб экан, олдига чақириб тавалло қилди: шуни ўзинг эпламасанг бўлмайдиганга ўхшаб турибди, иничак! Қани, кароматингни бир кўрайлик-чи!..» Қишлоқда анқонинг тухумидек ноёб «тулпорнинг ичак-чавоғи»ни кавлаштирар экан, кутилмаганда қўлидан боши зўрроқ ишлаб кетди. Режасининг бир учини раисга ётиғи билан тушунтирди: «Шундай бир қисми ишдан чиқибдики, зовутининг ўзидан олиб келмаса бўлмайди, акам! Йўлланма беринг, йўқни йўндириб келай?..»

Йўлланмага чекдафтарни ўраб, аввалига «Қайдасан, Тошкент» дея йўл тортди. Ётоқхонада китобларга кўмилиб ётган Ботир укасига ресторан деганларини кўрсатиб, белини бақувват қилгач, учоққа ўтириб учди. Икки кундан кейин «топилмас матоҳ»ни яп-янги «Жигули»нинг ғаладончасига тиқиб, ўзи рулга ўтирди. Машинанинг бир нархини — йўлидан, бир нархини — қўлидан олиб кўнгли тўлганлар қувайтлик шаҳзодадан ҳам саҳоватлироқ бу қоракўз учарнинг ҳурматини жойига қўйиб, кузатиб қолдилар. Машинанинг «обкадка»сини «Ватаннинг юраги» — Москвагача чиқаришни маъқул кўрди. Шаҳарни яхшигина томо-

ша қилиб, харид қилган матоқларини юкхонага жойлаб, «Қайдасан, Туркистоннинг Қорачиғи?» дея ортига йўл тортди. Москвадан чиқаверишда йўл чеккасига қараса, ўша қидиргани — сочлари олов, ўзи оққуш, қомати шамшод бир офатижон... нафис қўлчасини ҳавода силкиб, «мана ман» деб турибди. Беихтиёр тўхтади. Маълум бўлдики, Саратовга бормоқчи экан, тўйга шошилаётган экан, «асли анови савлатда судралгунча учиб кетган маъқул экан».. Енидаги бўм-бўш ўриндиққа таклиф қилди: «Келинг, учсак бирга учайлик! Саратовгача учириб оборсам бўлдимиз сизни?...» Сал юргач, ўзини лоқайд-бепарво тутиб ўсмоқчилади:

— На чью свадьбу так спешите? Свою?

Яп-янги машинаси қадаҳ жарангидек тиниқ кулгуга тўлди:

— Что вы! Мне еще рано до свадьбы!

— Разве?— тағин ўсмоқчилади Қодир. Ўзи қачонлардир эшитган бир нақлни мароқланиб ҳикоя қила кетди: эмишки, қадимда босқинчилар норасида қизалоқларни от устида қувлаб кетаётиб бошидаги каттакон қалпоқ билан урар эканлар. Агар қизалоқ қалпоқ зарбидан қалпоқдек учса — ҳали балоғатга етмаган, йиқилмай югураверса — балоғатга етган ҳисобланар экан. Бундай қизга уйланса бўлаверар экан.

Қиз шаддоггина чиқиб қолди: ҳазилни тўғри тушуниб, тегишли жавоб қайтарди:

— Сиз ҳам босмачимисиз дейман? Фақат.... қалпоғингиз қани? Ялангбошсиз-ку!

— Шундан ҳам кўриниб турибдики, мен босар эмас, оларман. Нари борса йўлбарсман. Боринги, олиб учарми-олиб қочарман!

— Негадир ишонгим келмаяпти. Гапингиздан босмачига ўхшайсиз!

Ўйлаб қараса, қиз ҳазилга ўта жиддий маъно беряпти. Шу тобда жиддийликка бало борми! Рулни буратуриб гап оҳангини ўзгартирди:

— Как вас величать, моя единственная спутница?

Қиз ҳазилни тағин тўғри, яъни, юзакироқ тушунди:

— Вера. А что?

— Не могу верить!— ёлғондакам қовоғини уйди Қодир.

— Почему?

— Вы будете Верой только тогда, когда поверите, что я не басмач!

Афтидан қиз бу гал ҳазилни том маъносида тушуниб, беозоргина жилмайди:

— Ну что же. Теперь начинаю верить... А вас как звать?

— Вам нужен подлинник или перевод?

— Это как понять?

— Дело в том, что я — Кадыр, то есть Могуший!

Ҳурилиқо ҳамсуҳбати оловранг сочларини тароқлай туриб шўх кулди.

— Надо же! И что же можете!

— Конечно, не всемогущий. Все же многого могу!— Темир-

ни қизиғида босди.— Наприклад, могу вас увести прямо в Туркестан!

Қиз ҳам бало экан, ҳазилга муносиб ҳазил билан жавоб қилди:

— Думаете, это относительно, дешёвле, да?

Йўқ, оддийгина бало эмас, балойи азим экан! Нақли эвазига тагин шундай бир латифани ҳам саволга илова қилдики, бунақасини камдан-кам эшитасиз! Эмишки, уруш йилларида ўзбеклардан махсус полк тузилибди. Қўмондон қараса, ўзбекларнинг жангга унчалик ҳуши йўқ. Уларни қизиқтириш ниятида шундай антиқа шарт қўйибди: «Ҳар бир фашистнинг ўлиги ўн сўмдан сотиб олинади». Қарабсизки, ҳаммаёқ фашистнинг ўлигига тўлиб кетибди. Мисли кўрилмаган жангарилик қўмондонни шошириб қўйибди. Нарх-навоми пасайтиришга мажбур бўлибди: «Энди ҳар бир жасад беш сўмдан сотиб олинади». Ана ўшанда жангчилар норози бўлишибди. Сабабини сўраган экан, биттаси очигини тан олибдики: «Ахир, биз ўзимиз ҳар бир ўликни етти сўмдан сотиб оламиз!»

Тўғри, бир қадар таҳқиромуз латифа! Лекин унда нақадар теран маъно, нозик қочирим, ноз-истиғно, иддао, мот қилиш иштиёқи бор. Ҳуснига мафтун бўлишдан ташқари, ақлига ҳам тан бериш керак, шекилли? Гўзаллар гўлроқ бўлади деганлари нотўғрими, нима бало! Ҳарқалай, таъби нозик, ҳазилга тушунадиган, гаплаша бўладиган қизга ўхшайди. Ўзбекнинг савдогарликдан бошқа тагин нималарга қодирлигини кўзига кўрсатсанг, балки унисини ҳам тушунар? Наҳот ҳеч қандай нуқсон бўлмаса!?

То Саратовга қадар давом этган «чуқур текшириш»лар шундан далолат бердики, қизнинг на ҳусни-жамолида, на ақл-фаросатида, на пушти-палагида, на туриш-турмушида зиғирча ҳам кам-кўст бор эди! Тўғри, «бенуқсон — парвардигор» деганлар. Аммо бу қиз фаришта экан, ҳарчанд қидирмасин, бирон-бир нуқсон топилмади. Отаси — Тошкентда, Туркистон ҳарбий қўшинларининг қўмондони, онаси — Москвада, ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари, ҳоласи — Саратовда, комсомол қўмитасининг биринчи котиби, ўзи — Москвада, дорилфунуннинг биринчи курс талабаси! Шаҳарнинг қоқ марказида данғиллама уйларию ҳовлиларида «Чайка» билан «Мерседес» машиналари турса! Нега Москванинг бир чеккасидаги бекатда пойпиёда юрибди бу қиз? Унга кўзи учибми? Келар йўлига кўз тикибми? Бе-е! Алдаб-лақиллатиш учун анойингни топган экансан! Сен-ку, ўн етти яшар қизалоқсан, ўша қўмондон отанг шоҳида юрса, билиб қўйки, аканг қарағай баргида юра оладиганлар хилидан, ойимтилла! Чўпчагингни ўзининг Иванушка дурачогингга айтасан. Лекин сир бой бермади. Қизни комсомол қўмитасининг олдида қолдириб, ўз илтимосига биноан ёзиб олган манзилларига йўл-йўлакай сим қоқди. Азбаройи шубҳа-гумонларини тасдиқлаб хотиржам бўлиш ниятида шунчаки қизиқди. Водариг! Қаёқдаги бўлмағур шубҳаларга бориб, бошига бехос қўнган бахт қушини маҳкам ушлашнинг ўрнига учуриб юборибди-ку у! Ростдан ҳам отаси — Туркистон қўшинларининг қўмон-

дони Петр Иванович Владимиров, онаси — Иттифоқ ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Анастасия Борисовна Владимирова, ўзи — мамлакат бош дорилфунунининг талабаси Вера Петровна Владимирова-ку! Демак, «Ишонмасангиз суриштиринг!» деганича бор экан-да? Ўзининг илтимосига биноан Веранинг ота-онасига ҳожатбарорлигини маълум қилгач, учар эмас, лапашанг-ландавурлигидан қаттиқ афсусланди. «Қизилўрдадан тагин Саратовга қайтиб борсам-чи?» деб ҳам ўйлади. Йўқ, кўнгил измига бу гал юрмасликка ўзида куч топди. Бу — Қодирлигига хилоф, ахир! У ҳеч кимнинг олдига ялиниб ё бош эгиб бормади. Агар юрагидан ургани рост бўлса, унинг ўзи қачонлардир қидириб келади. Ўшанда ҳам ўз қадрини баланд тутати. Келажакнинг муҳташам қасрини кимнингдир қўли билан эмас, ўзи, ўз қўли билан тиклайди!

Қорачиққа кириб борар экан, бутун жисми-жонида алланечук қониқиш туйди. Сафар давомида учта бўлмаса-да, ҳарқалай иккита куш бехато урилди: ҳам машиналик бўлди, ҳам қидирганини учратди. Энди кўнгилнинг учинчи кўчасидан юриши — нимадир ЯРАТИШИ керак бўлади.

Қорачиқда иккинчи «Жигули»дан зўрроқ нимани яратиш мумкин? Яратиши мумкинми ўзи?! Яратгани шундай мўъжиза бўлсаки, анави ҳурилиқонинг ўзини эмас, ота-онасини ҳам қойил қолдирса!

У бирор ҳафта ўйлай-ўйлай шундай бир антиқа фикрга келиб тўхтадики, бунақасини Эдил ёқасидаги заводнинг бош ихтирочиси етти ухлаб тушида ҳам кўрмагандир-ов: узоққа бориб ўтирмай, шу «Жигули»нинг ўзини такомиллаштиради! Дейлик, пешонасига — варрак, икки биқинига — йиғма қанот ўрнатса, уларни махсус мосламалар билан мотору рулга уласа, ўзини имкон қадар енгиллатса... учмасми экан? Наҳотки ерда учган кўкда учмаса?! Ахир, эртақлардаги учар отларнинг ҳам йиғма қанотлари бўлади, улар ҳам ерда, ҳам кўкда уча олади-ку! Не-не эртагу чўпчак, дostonлар рўёбга чиқаётган мўъжизалар асрида бу эртақ ҳам амалга ошса не ажаб? Майли, унинг учар оти Москвага етиб бормасин. Майли, Туркистонга ҳам етиб бормай қўя қолсин! Ақалли шу Қорачиқ атрофида учса кифоя-да! Ҳар қандай уочқ ҳам учира олган учарга учади-да!

Ниятини Қорачиқ шароитида амалга ошириб бўлармикан? Йўлу имкон қидириб Туркистонга — таъмир-механика заводида муҳандислик қиладиган бўласи Эрназар Рўзиматовнинг олдига кирди. Кўрди-билдики, бу ерда юрадиган ускуналар таъмирланади, холос. Лекин бу одамдан яхшигина бир йўл-йўриқ чиқди: «Тошкентдаги трактор заводида бир ҳамюртимиз раҳбарлик қилади. Ушанинг олдига борсанг, ёрдам бериши мумкин», деди. Борди. Мирзааҳмедов деган одам экан. Завод ҳовлисида эскию янги тақир-туқир кўп. Ҳаммаси учишга эмас, юришга, борингки, судралишга мўлжалланган. Бу одамдан ҳам чиққани йўл-йўриқ бўлди. Отаси Вазирлар Кенгашида раиснинг биринчи ўринбосари бўлиб ишлар экан, ўшанга сим қоқди: «Туркистоннинг Қорачиғидан чиққан бир бола... ёрдам сўраб келибди... хаёли нақ осмон-

да! Кўмаклашасизми?» Отасининг кўмаги шу бўлдики, Тошкент тайёрасозлик ишлаб чиқариш бирлашмаси билан аллақандай ҳарбий қисмга йўллади. Бирлашманинг турган-битгани ваҳима экан — ҳар қандай учарнинг ҳам капалагини учирадиган! Ҳарбий қисм анча маъқул келди. Сатта вертолётлар! Бир ихтирочисига тасаввурини пала-партишроқ чизиб кўрсатди: «Шундай от ясамоқчиман. Ясасам, учадими?» Ихтирочи уни масхаралаб кулди: «От фақат эртақларда учади. Ҳатто дostonларда ҳам учмайди!» Қодирнинг қайсарлиги тутди: «Дostonда учмайдиганини ҳаётда учириниш — менинг ишим! Сизнинг ишингиз — вертолетнинг ишлаш принципларини тушунтириб, метолломга топшириладиган эски қисмларини бериш!» Бир машина темир-терсакни юклаб Туркистонга қайтди. Ярмини — ремзаводга, ярмини — гаражга тўктирди. Енг шимариб ишга тушди: қирқди, эговлади, текислади, улаштирди, мослаштирди, хуллас уч ой деганда тасаввурини қўлга ушласа бўладиган аниқ бир шамойил касб этди. Тулпори калитни бир бураса лочинникидек қанотлари ёзилиб, ниначиникидек пирпирагу паррақлари айланадиган бўлди. Хуллас, калитни бир бураса — юради, тагин бир бураса — учади! «Шуни учирмасам учар лақабимни бошқа қўяман!»— деди ўзича.

Синов учун гавжум кундуздан осуда кечани маъқулроқ кўрди: тун ярмида қишлоқни кесиб ўтувчи кенг-равон йўлга чиқди. Машинасига газ берди. Аввалига ерда учирди. Олисдан «Арис — Туркистон» канали тасмадек ялтираб кўринганда «Бисмилчо, ё Довуд алайҳиссалом!..» деб калитни тагин бир буради. Икки ёнида икки темир қанот шарақлаб ёзилди. Оҳиста ҳаволай бошлади. Хаёлан тўппа-тўғри Ҳазрати Султонни мўлжал олиб... учди. Аввал Бирликнинг, кейин Иштихоннинг устидан учиб ўтди. Калитни бир бураганда филдиракларни бошқарадиган рул иккинчи буралишда қанотларни бошқаришга мослаштирилган эди, у ҳам, хайриятки, бехато ишлади. Мақбара устидан уч карра давра олиб учгач, ортига қайтди. Оҳиста пасайиб, каналдан ўтгандан кейин, филдираклар силлиқ ерга тегар-тегмас калитни ортига буради. Қанотлар шарақлаб йиғилди. Филдираклар бир маромда айланишга тушди...

Ўша тунда тонгга қадар ухлаёлмади. Наҳот унинг ЯРАТГАНИ ҳақ-рост бўлса?! Наҳот ЯРАТГАНИнинг дийдорига чиндан ҳам етган бўлса?! Хушxabарни кимга айтиш керак? Умуман, айтиш керакми? Ё исиниям чиқармай жимгина юравергани маъқулми? Иккинчи йўлни танлади...

...Очиғи, мук тушиб ётавериш жонига тегди. Тўғри, уч кундан буёнги ягона овунчоғи — ўйларининг энг қизиқ ва қуюқ қатламларига энди-энди шўнғиди у! Уйқуси ҳам батамом ўчди. Худди ўша дийдор тундагидек қоқ ярим кеча бўлса керак? Кошки қўл чўзиб соатига қарай олса! Кошки ўша тундагидек эмин-эркин учиб-қўниб ўй ўйлай олса! Начора, шу тобда тўшакка михланиб, мук тушиб ўйлашдан — ўйлар уммонига шўнғишдан бошқа иложи йўқ унинг!..

БЕШИНЧИ БОБ

Дунёда ҳар қандай учоқлару учарлардан ҳам учқурроқ бир мўъжиза бор, уни шоирлар «хаёл қуши» дейдилар. Фақат у кабу-тардек эмин-эркин, симобдек ҳаракатчан, паҳлавондек зўр, айни чоғда, пуфакдек пуч, ғўрадек хом!.. Шунинг учун «хомхаёл» деб ҳам аталади.

Хомдир-пишиқдир, ҳарқалай, у ҳамиша асаларидек энг соф хилқат, энг тотли неъмат, энг бокира гул, энг тансиқ шарбатга интилади. Топдими — бас, ўшандан айланиб-ўргилаверади. Бир муддат йироқлашса ҳам, қанот боғлаб қайта учиб келаверади. Шу боис Қодирнинг ўйлари тез орада ўша бир-биридан саодатли онларга қайтса керак.

Ўшанда учар отини қўрадаги похолга кўмиб, ишхонасига хиз-мат машинасида бориб, кабинетида «пашша кўриб», тўғрироғи, кечаси кўрганларининг тушидами-ўнгида кечганини билолмай ўтирган эди, эшик шахд билан очилиб, у кириб келди. Ё қудратингдан! Тушими-ўнгими? Наҳот манови олдида турган... Вера бўлса?!» Икки ҳатлаб бориб, унга юзма-юз келди.

— Мана, Сиз қаёқларга қочиб кетган экансиз!— Ҳурилиқо севинчини ҳам, гинасини ҳам, ғамзасини ҳам шу бир жумлага жамлаб, унга меҳр билан боқди. Кейин шўх кулиб деди:— Не-не гавжум шаҳарлар, қуюқ ўрмонлар, сўлим соҳиллар қолиб, шу яйдоқ даштда яшар экансиз-да, азизим, худди қувгинди руҳлардек?

Ҳов ўшандагидек таги зилроқ бу ҳазил кўнглига малол келган бўлса-да, сир бой бермади.

— Бу даштнинг ҳавосини Қора денгиз соҳилларидан ҳам тополмайсиз, азизим!.. Ўзларини қандай шамол учирди?

— Сизнинг шамолингиз-да...

Иқроп ҳазил уйғотган нохуш ўйлари тумандек тарқатиб, ўзида ҳам қанот пайдо қилгандек бўлди.

— Наҳотки?.. У ҳолда... кетдик!

— Қаёққа?

Верани беозоргина қучиб, ташқарига бошлар экан, шўх кулди:

— Менинг қудратимни дашт ҳавосида кўргани!

Эшик олдида эгарланган отдек бўлиб яп-янги қаймоқранг «Волга» турарди. Веранинг ўша томонга дадил юрганини кўриб таққа тўхтади.

— Нима... ўзлариданми?

— Комиссарники. Дадам тайинлагани учун... меънинг шахсий пойлоқчим...

Ажабланиб машинанинг ичига қаради. Кўрдик, шофернинг ёнида бир ҳарбий ўтирибди. Полковник! Вера айтган комиссар, йўқ, шахсий пойлоқчи!

Орқа ўриндиққа — Веранинг ёнига ўтириб, кўришгач, ҳайдовчига манзилни айтди. Ҳарчанд учар бўлмасин, кутилмаган меҳмонларни унга бошлаб киришга кўнгли бўлмади. Уйга яқинлашганларида Веранинг қулоғига шивирлади: «Мени йўлда ку-

тинг — отланиб чиқай. Кейин... ановиларга жавоб берасиз. Ошга пашша бўлмасин!..» Бир неча соатдан буён қаттиқ соғинтирган учқур тулпорини» кўмма»дан очиб, миниб чиқди.

Икковлон танҳо қолишгач, Верага Туркистонни бир кўрсатгиси келиб қолди. Аввал Шакарбулоққа олиб борди, кейин Кенгтовга олиб чиқди. Хонтовга олиб ўтди. Учар отининг нималарга қодирлигини намойиш қилди. Ўзлигини кўп ва хўб кўрсатди, аммо... на уйини, на онасини кўрсатмади. Нима деб кўрсатади? Қолаверса, ойиси нима деб ўйлайди? Ўрнига миллий таомилларни тушунтиришу узр айтиш билан чекланади. Эртасига келишувга мувофиқ комиссарнинг қўлига «бус-бутун» топшириб хайрлашди.

Орадан тўрт-беш ой ўтиб, қишки таътил чоғи имтиҳонларни уч-тўрт кун ичида юмалоқ-ёстиқ қилиб, «энди қидириб бориш навбати меники», дея Олма-Отадан тўппа-тўғри Москвага учди. Икковлон азим шаҳарни «бўйигаю энига» роса кездилар. Арбат кўчасидаги уйларида бошланган сайр ташқи ишлар вазирлиги биносида — Анастасия Борисовнанинг хонасида ниҳоясига етди. Анастасия Борисовна синчков экан, оилавий шароитию келгуси режалари, мурод-мақсадини сўраб-суриштиргач, қизининг «дида чакки эмаслиги»ни яширмади. Аммо бўлғуси куёвининг ўз тутилган тупроғига тиш-тирноғи билан ёпишиб олган ашаддий ватанпарварлигидан биров афсусланди. «Ўтакетган феодал»-лигидан эса очиқ-ойдин хавотирга тушди. Москвада яшашга чақириб, хорижий сафарларни тавсия қилди... Аммо кўзининг оқу қораси бўлмиш якка-ёлғиз арзандаси «Ойи, сен аралашма, Коля нима қилишни ўзи билади», дегач, жим қолди. Хуллас, масалани узил-кесил ҳал қилиш кейинроққа қолдирилиб, ДомоедОВОДА хайрлашдилар.

Қорачиққа қайтиб келгач, ҳеч нарсадан хабари йўқ онаси зорланди:

— Эрта-индин Собир аканг кўч-кўрони билан тағин Чўчкакўлга кетади. Кенжа бўлса, ўқишда. Яна уйда ёлғиз ўзим қоламанми? Тезроқ сенинг ҳам бошингни иккита қилсам эди...

Шундай қулай фурсатни кутиб юрган Қодир таваккал қилди. Кутилмаган гапдан онасининг капалаги учиб кетди:

— Вой ўлай! Урисдан келин қиламанми энди? Қўй, болам, бўладиган гапни гапирсанг-чи! Московчи бой қаёқдаю биз қаёқда!

— Ҳа, нима қипти? Тилингизни ўрганиб, йўриғингизга юрса бўлди эмасми? Урис ҳам одам, ойи!..

Онаси баттар ваҳима қилди:

— Ким билади, ўрисми-чулчутми, ўрганадими-ўргатадими, ўзи келадими-сени опкеладими!..

Қодир босиқлик билан аҳволни тушунтиришга ўтди.

— «Онасини кўриб қизини ол» дер эдингиз, онасини кўрдим — яхши одам экан. Энди ўзига келсак, ўзи мен қаерда бўлсам — шу ерда яшайман, деб турибди.

Она барибир рўйхушлик бермади:

— Ҳа, энди, ҳозир шундай дейверади. Эртага бошингни айлантириб...— У йиғламсираб унга қаради:— Қе, қўй, қирқ йил

ғишт билан ишқаб кетказолмайдыган гуноҳға ботма тағин, болам!
Уйлансанг, ана, Қорачиқ тўла қиз!

Қодир сўнгги чорани қўллашга мажбур бўлди:

— Сиз аввал қизнинг ўзини бир кўринг, ойи! Еқмаса, майли,
айтарсиз! Ахир, ана, шаҳарда ўрисга уйланиб, яхшигина яшаб
юрганлар қанча!

Онаси буни ҳам йўққа чиқарди:

— Шаҳарни рўкач қилма, болам! Шаҳар ўз номи билан ша-
ҳар! У ерда ҳаммаси аралаш-куралаш, пала-партиш бўлаверади.
Бироқ Қорачиқни ватан қилган мардум...

Қодир гапнинг давомини ўзича тушунди. Шўх кулиб деди:

— ...тўғри, бунақасини кўрмаган! Ушанинг учун ҳам бир қи-
зиқ бўлсин демоқчиман-да, ойи!..

Онасидан бошқа сас-садо чиқавермади. Бамисоли тилдан
қолди. Алланечук чимирилиб пахта чигитлашда давом этди.
Қорачиқ тарихидаги энг мушкул муаммони биргина суҳбатда
ечиш амримаҳол эди, албатта. Шу боис ўзига таскин-тасалли
қидирди. «Қани, вақт ўтаверсин-чи! Қизнинг ўзини кўрсин-чи!
Ана ўшанда балки рози бўлар!..» Тағин иккиланди: «Хўп, ана,
кўришдиам дейлик! Бироқ... қай тилда гаплашади? Ўзи ўрта-
ларида тилмочлик қиладими? Тилмочликни эплай оладими?
Қачонгача эплайди?..»

Ўзини ҳар нега қодир деб билувчи айни шунга келганда жуда-
жуда ожиз ҳис қилди. Кейин бу хусусда ортиқ ўйлаб ўтирмай,
ўзини ишга андармон қилди. Учар отини янаям такомиллашти-
ришга киришиб кетди. Кунлардан бир куни гаражига... улкан юк
машинаси кириб келди. Кабинадан барваста бир ҳарбий тушди.
Хонасидан чиқиб сўраса, уни қидириб келишибди. Нимагадир
юраги шувиллаб ўзини танитди. Маълум бўлишича, Туркистон
ҳарбий қўшинларининг қўмондони Петр Иванович Владимиров
унинг «оламшумул кашфиёти» хусусида кимдандир эшитиб,
ўзию учар отини кўрмоқ бўлибди... Дарров тушунди: Вера айт-
ган! «Ҳеч кимга айтма!» деса ҳам айтган! Ё ҳамма жойда ҳозир
нозир кўз-қулоқлардан бири етказдими экан? Модомики гап
ЖИНОЯТ эмас, КАШФИЁТ хусусида кетар экан, нима бўлганда
ҳам, бу ташрифу таклифдан суюниши керак! Балки бошига бахт
қўши қўниб, кўз олдида кенг-равон йўл очилгани шудир?

Қўмондоннинг белгилаган қабул соатларини кутар экан, ҳар
эҳтимолга қарши Верага сим қоқиб, масалага ойдинлик киритди.
Модомики Қодир экан, модомики учар экан, нафақат ойдинлик
киритди, балки бир ўқ билан уч-тўрт қушни урди у! Ўзини қий-
наган уч-тўрт саволга бирийўла жавоб қидирди: «Сен айтдингми?
Отаннинг менга кўзи учяптими? Нияти яхшими? Башарти нияти
ёмонроқ бўлса, ҳимоя қиласанми?» Жавоблардан кўнгли тўлди.
Демак, хабарни кўз-қулоқлардан бири етказган! Бироқ нияти
яхши — ёрдам бериш... Ҳатто жавобни керагидан ортиқ дара-
жада олди: «Отамга мендан салом айт».

Бўлажак қайнотаси уни илиққина қарши олди. Қўл бериб
саломлашгач, олдига бир қоғоз қўйди:

— Ихтиронгизни мутахассислар билан ўрганиб чиқдик. Бу —

унинг расман тан олингани ҳақидаги ҳужжат! Табриклайман, ўртоқ старшина!

Қодир беихтиёр қўлини кўксига қўйиб, қуллуқ қилди:

— Сизга раҳмат, ўртоқ генерал-полковник! Менинг кичик бир хонаки машқимни шунча юксак қадрлаганингиз учун!

Ҳамсуҳбати унга синчковлик билан тикилди:

— Бу гапларни қўйинг-да, айтинг-чи, энди нима қилмоқчисиз?

Қодир саволни тушунмади. Гап нима хусусида кетяпти ўзи? Миннатдорликнинг бошқа шаклими, янги ижодий режами, ё... Вера билан муносабатларининг давомими?.. Бир қадар мужмалроқ жавоб қилди:

— Ҳа... ишляпман... ҳозирча шу!

— Агар ихтирочилар шўъбасига ишга олсак, қулай шароит яратиб берсак, бизда ишлайсизми?

Бу таклиф Қодирни аввалги саволдан бешбаттар эсанкиратиб қўйди. Бир нима дейишдан аввал пировард-натижани пухтароқ ўйлаб кўриш керак. Таклиф замиридаги асл ниятни тўғри тушуниб олсин-да аввал! Узоғи билан бир ойга муҳлат сўради:

— Мен жиддийроқ ўйлаб кўрай, ўртоқ генерал-полковник.

— Яхши, жиддийроқ ўйлаб олинг!

Қорачиққа келиб, роса ўйлади. Нима қилиш керак? Аммо на Верага, на ойисига, на Собир акасига маслаҳат солди. Ҳақ ўйлаб топмоғи керак. Топгани шу бўлдики, ҳарбий учоқлар ихтисоси йўлида ишлаёлмас экан! Тўғри, учинчи курсга энди кўчадиган талаба учун бундай қулай имконият, нақ осмони-фалакка олиб чиқадиган йўл ҳар куни бўлавермайди. Ундан воз кечиш эса ношукрлик. Лекин начора! Унинг ҳарбий кўшинларда қиладиган ишиям, тўлайдиган қарзиям қолмаган. Мана, Собир акаси мамлакатнинг ҳарбий қудратини ошириш йўлидаги ноёб стратегик хом-ашёни пешма-пеш етказяпти. Ана, Туркистоннинг дашту тоғлари мисли кўрилмаган даҳшатли қуроллари азамат елкаларида даст кўтариб, жон ҳовучлаб туришибди. Бундай қуроллари ўзи ўз қўли билан яратсинми энди?! Йўқ, бунақаси кетмайди! Унинг мурод-мақсади — учираш эмас, учиниш — ўзи учиниш! Учираш эмас, учар у! Дедардир, Икардир, ишқилиб, учар! Қўмондонга бу гапларни қандай айтади? Верага ёзган навбатдаги «соғинчли салом хат»ига бир жумла илова қилди: «Отанга айтиб қўй, азизим, мен Қорачиқдан кўнгили узиб кетолмас эканман!»

Иккинчи курсни тамомлагач, иккилана-иккилана Олма-Отадан Москвага — Верага сим қоқди. Вера унинг қўнғироғини илҳақлик билан кутаётган экан, юрагига янги чўғ ташлади: «Москвага бир келсанг-чи, азизим! Жуда соғинтириб юбординг-ку. Кейин маслаҳатли гап ҳам бор. Зўр гап! Ё ўзим борайинми?» Бу чорлов қарийб ярим йилга чўзилган иккиланишларига узил-кесил барҳам берди. Тўрт соатдан кейин у Вера билан юзма-юз турарди. Кейин Подмосковьенинг қуюқ ўрмонларида бирга-бирга кезинишлар, дала ҳовлидаги қизгин сирлашувлар оқибати шу билан хотималандики, энди у ўқишини Москвага кўчирадиган, Верага уйланадиган бўлди. Атиги уч йилгина шу шаҳарда яшаса, ўқишини битиргач, икковлон, эҳтимол, учовлон Туркис-

тонга қайтишар. Тамом, бошқа гапга ўрин йўқ! Бу йўлидаги ҳар қандай тўсиқни Веранинг отасию онаси бартараф этади. Онанинг розилиги олиш эса — ундан!

Албатта, бу иш — ҳаммадан мушқули. Буни Қодир яхши ҳис қилади. Лекин у эплайди. Модомики Қодир экан, буни ҳам уд-далайди. Қачонгача ўша дўппидеккина Қорачиқдаги кўримсизгина гаражнинг атрофида гирдикапалак бўлиб умр ўтказади?! Ота юртга қайтиш қочиб кетмас! Фақат ҳозир — ёшлигида учиши, имкон қадар баландроқ учиши керак!

Аммо ҳарчанд уринмасин, тушунтирмасин, ишонтирмасин, онаизорининг розилигини олиб бўлмади. Отасидан ҳам эшитмаган аччиқ-тизиқ гапларни эшитиб олди:

— Сени шу ниятда боқиб катта қилган эдимми, болам? Уқишни баҳона қилиб... битта теватсочни деб... қайтмас бўлиб кетмоқчимисан ўша бегона юртларга? Отангни норози қилганинг етмовдими?

— Майли, нима десангиз денг, она. Фақат тўй бошида туриб беринг. Атиги уч кунгина! Бир кун борасиз, бир кун бўласиз, эртасига ўзим олиб келиб қўяман,— деди.

Аммо ҳарчанд ёлбормасин, қистаб ялинмасин унамади. Илон ҳам пўст ташлайдиган гапларни тилга олиб: «Мен ўз ўғлимнинг тўйини аллақандай бегона шаҳарда эмас, ўз уйимда кўрсам деб эдим. Ғарибгина ўтса ҳам майли эди!»— деди. Рози бўлмасалар, начора? Елғиз ўзи қайтди. Йўлакай Тошкентдан ақалли Ботир қасисини ўзи билан бирга тўйга олиб кетмоқчи эди, аксига олиб у қаттиқ шамоллаган — касалхонада экан. Ҳай, ана, борганда ҳам нима қаромат кўрсатарди? Ота билан онанинг ўрнига ўтармиди?

Москвага боргач, уч кун ўтиб «Метропол» ресторанида олиймақом тўйлари бўлиб ўтди. Қорачиқ аҳлининг етти яшар болакайдан тортиб то раисига қадар ҳеч ким кўрмаган бу кўзқамаштирар тўйда, минг афсуски, куёв тарафдан ўзидан бўлак ҳеч ким қатнашмади. «Кўрмаса кўрмас!— ғижинди ўзича.— улар шунақа: КҲРОЛМАЙДИ! Демак, бундан куйиниш эмас, суйиниш керак! Бундай бахт қуши ҳар кимга ҳам қўнаверибдими, бундай омад ҳар кимга ҳам кулиб боқаверибдими? Зиёфатнинг тўрида у сиполикни қўлдан бермай ўтирар экан, атрофига севиниб қаради. Ана, қайнотаси — унинг Туркистонга чўзилган қаноти, ана — қайнонаси — унинг жаҳонга чўзилган яна бир қаноти, ана Москвани ватан қилган мардум, мана Вераси — унинг юраги: эгнида оқ ҳарир кўйлак, бошида оқ ҳарирдан гулчамбар, ўзи ҳам оппоқ!.. Шу қудратли қўш қанот, шу кенг майдон, шу оқ юрак билан... узоқ-узоқларга учади у! Лекин ҳозир!.. Модомики «тўй» деганлари «оч» эмас, ўз номи билан «тўй» экан, ўзининг оч кўзини умрида бир марта бўладиган шу тўйда тўйдир-маса, қачон тўйдиради? Ўлгандами?..»

Тўйдан кейин бирор ҳафта Вера иккиси Қорачиққа келиб кетишга аҳдлашган эдилар. Бироқ қайнонаси Анастасия Борисовнанинг кутилмаган («кутилмаган»ми экан?) бир тўёнаси сабаб, мўлжални орқароққа суришга тўғри келди. Бир ойлик тўй сафари Шарқий Оврўпаю Ўрта ер денгизи мамлакатларию азим

Шарқ бўйлаб ўтадиган бўлди. Бу бахтдан воз кечиш ўтакетган ношукрлик бўлар эди. Энг яхши йўли — ойисининг олдига бир йўла уч киши бўлиб бориш! Неварани кўрган қайси она эриб кетмайди?! Унга қадар тўйиб дунё кезиб олади.

Тушда кечгандек ғаройиб сафардан Қодирнинг кўзлари тўйиб, кўнгли ўсиб эмас, аксинча, чўкиб қайтди. Ўйлаб қараса, оламда кўрганларидан кўрмаганлари чандон кўп экан! Мана, бу ёруғ оламда йигирма тўрт йил яшаб, кўрган-боққани унинг мингдан бирича борми экан? Қолган қисмини қачон кўради? Кўриш насиб қиладими? Кўриб улгурадими? Бўлак манзилларни ҳам бир чеккага қўя туриб, яқин Японияни қачон кўради?

Қизиқ сафар унинг илгари кўрган кўп нарсаларга қизиқишини, ҳафсалаю иштиёқини алангалатиш ўрнига, аксинча, сўндирарди. «Мамлакатдаги энг зўр дорилфунунлардан бирида» ўқиماди. «Истаган нарсаси муҳайё» ихтирочилар шўъбасида ишлаб ишламади. Бутун фикри-хаёли Японияда эди: «Японияни қачон кўраркинман?» дерди.

Шу ниятим ушалармикин, деб қайнонаси билан хотинининг кўзларига кўп тикилди, оғизларини кўп пойлади. Кута-кута тоқати тоқ бўлди. Назарида бутун борлиғи бўшаб-ҳувиллаб қолгандек туюлди. Бўшлиқни эса нима биландир тўлдиришни ўйлади. Шу ниятда ташаббусни ўз кўлига олишга уринди. Тунги сирлашувлар чоғида хотинининг қулоғини кўтариб, қайнонасининг қулоғини қизитди: «Яна бир тўй сафарига чиқмаймизми? Негадир мамаша бу ҳақда индамаяптилар? Тағин асал ойини бошимиздан кечирармидик, дейман-да?.. «Бу билан аёл қалбининг энг нозик торларига бехато чертиб ўтди шекилли, Вера эркаланиб сўради: «Сенинг кўнглинг қай мамлакатни тусаяпти, Колик, азизим?» Қодир сир бой бермади ҳисоб: «Менга барибир,— деди ўзини имкон қадар бепарво тутиб.— Ишқилиб, юракнинг чигилини ёзиб келсак бас! Японияни жа-а мақташади. Ростми экан шу?»

Орадан икки ҳафтача ўтиб, ихтирочилар шўъбасида «миясидан бир нима чиқара олмай», ўзи — карахт, кўнгли — хуфтон бўлиб уйга қайтганида Вера хушxabар билан қарши олди: «Ҳозирлигингни кўравер, азизим, янаги ҳафтадан узоқ Шарқ мамлакатларига сафар!»

Очиғини айтиш керак, иккинчи сафари биринчисидан ошиб тушди. Япониядан бошланиб, Жанубий Қурия, Хитой, Тайван, Сингапур, Ҳиндистонда давом этган саёҳатлари, аввалги сафаргидек, тағин Цейлонда якунланди. Эҳ-ҳо, бу сафарда кўрган кечирганларининг таърифига, очиғи, тил ожиз! Японияда кўрган роботларнинг бешинчи авлодини қай сўз билан таърифласин? Қурия саноятини-чи? Тибет таботатини-чи? Ҳиндистоннинг мўъжизаларини-чи? Тож-Маҳал-чи... қай бирини айтсин? Башарти борига барака дейилса, уларнинг таърифида она тилидаги биргина сўзни қўлласа бўлади: зўр! Шу қадар зўрки, уларнинг олдида ўзининг Қодир эмас, оламдаги энг пачоқ кимса сезасан киши. Самарқанду Бухорони, борингки, Ҳазрати Султоннинг анови чала қолган мақбарасини ота-боболаримиз қандай қурган экан-а?— дея ажабланасан. «Бири-биридан ғаройиб бу мўъжизавий ўл-

каларга қиёслаганда Туркистон... нега ер бағирлаб ётибди?»— дея ўзингдан такрор-такрор сўрайсан. «Нега асрлар мобайнида кўҳна Шарқ карвонларига бош бўлган бу қадим ўлка... бугунга келиб карвоннинг эгаси эмас, карвонбоши эмас, нақ итнинг кейинги оёғи?» дея алам билан ўйлайсан...

Иккинчи сафардан қайтиб келганида у Туркистонни, Туркистоннинг Қорачиғини, Қорачиқдаги онасини жуда-жуда соғинганини теран ҳис қилди. Тамом, ҳозирча жаҳонни кўриб бўлди, энди насиб қилса аввалига бир ўғлонни кўради, шундан кейин соғинганлари — Туркистонга, Қорачиғига, онасининг олдига кетади, нарёғига худо пошшо, бошга тушганини кўз кўраверади.

Кунлардан бир куни, ниҳоят, хотини қулоғига оҳиста шивирлади: «Биласанми, Қолик, мен иккиқатга ўхшайман?» «Наҳотки? Хайрият! Ниятим холис экан!» дея худонинг қудратига қойил қайлиб турганида хотини дилтанг пўнғиллади: «Энди шуниси етмай турувди! Айни ўйнаб-кулиб юрадиган пайтимизда... бу ҳам ўқишимизга қўшимча ташвиш бўладими, қайдам? Олдириб қутуламан-да!»

Ушанда илк бор у ўзининг Қодирлигини паққос унутди — хотинининг оёқларига бош уриб ёлборди: «Нималар деяпсан, азизим Верочка? Майли, ўзим ёрдамлашай, майли, ўзим боқай, майли, қулинг бўлай, лекин бу аҳдингдан қайт! Яшашдан умидвор норасидани жувонмарг қилма! Утииб сўрайман сендан!..» Хотини бу ёлборишларга жавобан ҳеч нима демади. Фақат нонушта пайти аҳволни ойисига маълум қилди. Анастасия Борисовна Қодирнинг тарафини олди: «Колечка тўғри айтибди! Мен қачон неваралик бўламан деб кутиб юрибман, сен тентак бўлсанг!.. Парваришини ўзимга қўйиб беравер! Бирор йилдан кейин пенсага чиқаман-ку, ахир...»

Шундай қилиб, орадан беш-олти ой ўтгач, ўзи хотинидан умрини тилаб олган зурёди дунёга келди. Тўғри, орзиқиб кутганидек, ўғлон эмас, қизалоқ туғилди. Лекин бир ажойиб қизалоқки, афсонавий Зухра ҳам чақалоқлигида шундай бўлгандиров! Веранинг хоҳишига итоат этиб, исмини Венера қўйдилар. Қиздир-ўғилдир, Зухрадир-Венерадир, Туркистонга очилган йўл бу!

Орадан уч ой ўтиб, ўзлари учинчи курсни битиргач, қизалоқларининг эса, бирқадар суяги қотгач, ўзича ўйлади: «Ана энди Туркистонга боришга ҳеч бир монелик йўқ!» Нияти тағин бехос бузилишидан хавотирланиб, хотинининг қулоғини пишитди. «Она-болани Туркистонга қовун сайлига олиб бораёми? Туркистоннинг қовунини емабсан — дунёга келмабсан! Баҳонада қизалоғимизни ҳам чиниқтириб, ҳам бибисига кўрсатиб келамиз! Нима дединг, азизим!» Икки ҳафтага чўзилган музокаралару тайёргарликлардан сўнг ниҳоят, йўлга шай бўлдилар. Жумладан Вера, «Ассалом», «Яхшимисиз?», «Хайр» қабилидаги уч-тўрт сўзни ўрганиб олди. Учовлон бу сафар бир ойга эмас, узоғи билан бир ҳафтага отландилар. Тошкент тайёрагоҳида уларни қайнотаси ўзига етгулик асъасаю дабдаба билан кутиб олди ва... Қодир

билан совуққина кўришиб, қизини қучиб, набирасини суйиб-эркалаб Туркистонга кузатиб қўйди.

Қўлида — Венераси, ёнбошида — Вераси уйга кириб бордилар. Онаизор аввалига турган жойида ҳайкалдек қотиб қолди. Сал ўтмай кўзларида шашқатор ёш билан уларга талпинди. Учаласидан баравар айланиб-ўргулди: «Вой, ўзидан кўпайган болам! Вой ўзимнинг болаларим!» Хонтахта атрофида давра қуриб ўтиришгач, тиззасига олган чақалоқни эркалаб-суяр экан, онаси ич-ичдан орзиқиб сўради:

— Оти нима бўлди бу ширинтойимнинг?

— Зухра! — деди Қодир, бир пайтлар ўз исмини Верага қандай таржима қилган бўлса, қизининг исмини ҳам онасига худди шундай бехато таржима қилиб. — Оти Зухра! Яхши исм-а, ойи?

— Яхши, албатта, яхши! — деди онаси янада орзиқиб. — Илойим умри билан берган бўлсин бу Зухрабонун! — Сўнг гўдакни яна бир карра суйиб-эркалаб, ҳайратга тушди: — Ўзи оппоқ, кўзлари мунча қоп-қора бўлмаса бу шакаримнинг! Ўзини билмадимۇ кўзлари сенга тортибди, болам!..

«Бас! — ўз-ўзига ҳайқирди Қодир. — Бу ёғини ўйламайди! Бу ёғининг ўйлагулиги йўқ! Аммо тўшакка михланиб, мук тушиб ўйлашдан — ўйлар уммонига шўнғишдан бошқа иложи йўқ унинг!..

ОЛТИНЧИ БОБ

Ушанда кўз очиб юмгунча ўтиб кетган бир ҳафталик «қовун сайли»дан сўнг учовлон тағин ортга — Москвага қайтдилар. Онаси уларни кузатиб қолар экан, зорланди: «Дийдорларингга тўймадим-ку! Бир йил деганда атиги бир ҳафтага келасанларми? Тағин кетасанларми? Ақалли Кенжа келсин! Ҳали таътил олдинда-ку!..»

Ҳа, ҳали таътил олдинда! Олдинда фақат таътил эмас, денгиз соҳилидаги олтин қумларга йўлланма ҳам турибди! Қолаверса, бир ҳафталик сайр мобайнида шунга иқрор бўлдики, Туркистонда тағин бир кун ҳам қололмайди. Қолса кетолмайди. Хотинини, борингки, қизалоғини ҳам кузатиб қўйиши мумкин, бироқ ўзи... бутунлай кетолмай қолади! Шу боис онасини зўр бериб юпатди: «Энди тез-тез келиб турамиз, ойи! Тағин икки йилда ўқишимиз битади. Кенжани бўлса, йўлда кўриб ўтамиз. Ахир, Тошкентдан учамиз-ку!»

Афсуски, Кенжани кўриб ўтишнинг имкони бўлмади. Тўғрироғи, Вера рўйхушлик бермади: «Қўй, Колик, Венерочка билан ётоқхонама ётоқхона юрамизми! Укангнинг ўзи Москвага борсин-да! Ака эмас, ука-ку!»

Хуллас, Тошкентда — қайнотасининг ҳовлисида икки-уч соат нафас ростлаб, Москвага учди. Москвада тағин икки-уч кун нафас ростладилар-да, Венерани Анастасия Борисовна билан энагага қолдириб, ўзлари булғорлар юртига — Олтин қумларга учдилар. Унча-мунча одам тушида ҳам кўрмайдиган ҳузур-ҳаловат-

лар уммони, очиғи, унга татимади. Туркистоннинг, Қорачиқнинг, онасининг, ака-укасининг соғинчи ёнига энди қизалоғининг ҳам соғинчи қўшилди. Венерани ҳам бирга ола кетишни таклиф қилганида Вера танбеҳ беришдан нарига ўтмади: «Қўй, Колик, онаболанинг ишига аралашма! Бу ёғига эмизишни бас қилмасам бўлмайди — фигурам бузилади! Энди қизимизни ойим билан энага ишониб, ўзимиз хотиржам дам олайлик!»

Икковлон оромижон ҳордиқда ҳузур-ҳаловат уммонига шўнғиб дам оларканлар, кунлардан бир кун туркча фильмни томоша қилдилар. Бой хотиннинг ўйнаши бўлиб курортга келган камбағал йигитни бой эркакнинг ўйнаши камбағал қиз бой хаёл қилиб, уни ўз тузоғига илинтиради. Аҳволни билиб қолиб умиди пучга чиққач, йигитни хотинчалишликда айблаб кулади. Бор гап шу!

Албатта, Вера ўйнаши эмас, жуфти ҳалоли. Шундай бўлса-да, фильм Қодирга қаттиқ таъсир қилди. Узининг хотинига ҳар жиҳатдан қарамлигига ич-ичдан иқрор бўлди. Тўйлари Туркистоннинг Қорачиғида эмас, «Россиянинг юраги»да ўтди — кўнди. Қуёв эмас, келин, боринги, ичкўёв бўяди — кўнди. Қизлари Зуҳра ё Чўлпон эмас, Венера бўлди — кўнди. Ярим ёшга ҳам тўлмаган мурғак вужудни — ўз зурёдини бегона қўлларга топшириб, «Ўзлари хотиржам келдилар» — кўнди. Бундай кўнишкўникишлардан кейин... у Қодир бўла оладими? Утакетган ожизнотовонлик, анови камбағал йигитдан беш баттароқ хотинчалишлик эмасми бу?!

Верага сездирмади-ю, лекин кўнглида бунга қарши беадад бир норозилик уйғониб Москвага қайтди. Чўғур-чўғур тили чиқа бошлаган қизи ҳам юпантиролмади. Ўзини ихтирочилик уммонига урди. Бир нима яратишдан тасалли-таскин топмоқчи бўлди. Водарғи! «Кашфиёт» деганлари кўнглининг тўқлиги-ю хотиржамликка боғлиқ экан — шўбада академикка йўқ шароит унга муҳайё эди, лекин... у ҳеч нима яратолмади. «Ёмон ўйинчига ҳамиша нимадир халақит беради» деганлари рост экан. Ақалли ўша учар отининг янги нусхасини ярата олмади. Тавба. Икки йилча аввал ростдан ҳам у бир нима яратган эдими?! Яратганлигини тасдиқловчи ҳужжат-ку, мана, қўлида турибди. Бироқ ўша учар отининг ўзи қани? Нега қайнотаси кашфиёти ҳақида лом-мим демаяпти? Сураб-суриштирсинмикан?..

Ихтирони қўйиб, мутолаага берилди. Ривожланган мамлакатлар саноатини улкан мамлакат саноатига, уни Туркистон саноатига қиёслаб ўрганди. Ургангани сайин кўнгли баттар чўкса чўқдики, кўтарилмади. Ҳатто энгилгина саноатда осмон билан ерча тафовут борлигини кўргач, кўнгли чўкмай, нима қилсин? «Туркистон тарихан қисқа вақт ичида қоқоқлик ботқоғидан қутулиб, саноати тараққий этган юксак индустриал ўлкага айланди» дея роса ноғора чалинди. Ҳолбуки, бу ўлка оддийгина гугурт ишлаб чиқишга қодирми? Бутун саноати хом-ашёга бирламчи ишлов беришу тайёр қисмларни қоқиштиришдан иборат. Ақалли қадимий маҳсидўзларимизга, заргарларимизга йўл беришса эди. Бор заводларида ҳам ерли халқдан шаклланган ишчилар син-

фи йўқ. Агар шўролар — ишчилар ҳоқимияти аталса, Туркистонда ишчилар синфининг ўзи бўлмаса, демек, бу ўлкада ҳоқимият... кимнинг қўлида? Уз ҳоқимиятига амалда эга бўлмаган халқ... Қодирми, Озодми, умуман, халқми?! Йўқ, у Веранинг ордин соядек эргашган Қодирга ўхшайди.

Қизию хотини, ҳаттоки Туркистону онасини унутиб муккаси-дан мутолаага шўнғиган Қодир, ниҳоят, дипломни ёқлаб, ўзининг жисми-жонида ажиб бир гувраниш туйди: ана энди тўппа-тўғри Туркистонга учса бўлади. Учганда ҳам қанот боғлаб учади! Нафақат ўзи, қизи учун ҳам бу айни муддао. Оврупанинг совуқ иқлимига кўника олмаяптими, балки бу сунъий сут, доимий боғча, яна алламбалоларнинг таъсириди, ишқилиб, қизининг боши касалдан чиқмай қолди. Шифокорлар ҳам ҳаво алмаштириш — жанубга боришни маслаҳат беришмоқда. Фақат... «ташқи иқтисодий алоқалар» бўйича олий маълумотли мутахассис бўлмиш хотинчаси кўнармикан? Кўнмаганда нима?! Вера — эр, ўзи унинг кетидан келган хотинмидики, бир умр судралиб юради?! У ўзининг қатъий аҳдини маълум қилган эди, Вера рўйхушлик бермади: «Биласан-ку, азизим Колик, менга икки йил Сан-Францискода ишлаш учун йўлланма беришган!» деди. Қодир хотинига ўқрайиб қаради: «Ўқшни битиргандан кейин Туркистонга қайтишга ваъда берган ким эди?» Хотини сўнги умидини ҳам пучга чиқарди: «Эсимда, Колик, эсимда, бироқ у пайтда Сан-Франциско ҳақида гап йўқ эди. Сан-Франциско турганда аллақандай Туркистонга бориш... ундан кўра, юр, икки йил Америкада маза қилиб яшаб келамиз». Аввалига бу қутқуга учгандай бўлди. «Нима қипти, Америкасини ҳам кўриб келса, ҳамма етаверибдими, бу бахтга?» деди ўзича. Лекин чуқурроқ ўйлаб кўриб айниди: «Қўй, мен бу жаҳон айвонида кўрадиганимни кўриб бўлдим, хотин! — деди ўзини имкон қадар оғир-вазмин тутиб. — Америкага келсак, кўрмасам ҳам кўргандекман — тўққиз аср аввал Беруний Туркистонда турибоқ кўрган! Узоқни кўриш, арава миниб олисни кўзлаш менга отамерос, азизим!» Шунда ҳам хотини бўш келмади: «Тўғри-ю, бироқ ўз кўзинг билан кўрганга не етсин. Қолаверса, йўлланма нима бўлади? Қандай воз кечаман?...» «У ҳолда... мендан воз кеча қол! Майли, Сан-Францискога олиб борадиган йўлингдан қолма, мен... Венерани олиб Туркистонга қайтаман! Маъқулми?»

Вера бу қадар кескин таклифдан эсанкираб, дафъатан юмшадди: «Нималар деясан, азизим?! Ўзинг ҳам ёввойилашиб, ёш боладек аразчи бўлиб қолибсан, жоним! Мен, ахир, «Туркистонга бормайман» демадим, шекилли?»

Тағин икки ҳафтага чўзилган-фикр олишув-маслаҳатнинг натижаси шу бўлдики, қайнотаси узил-кесил ҳукмни чиқарди-қўйди: «Чет элда ишлаш қочиб кетмайди. Ўзимизнинг Туркистонимизга келаверинглар! Мен борман-ку!..»

Шу бир оғиз чорлов билан Туркистонга кўчиб келдилар. Аммо қайнотаси таклиф қилганидек Тошкентда қолмади. Ойиси ўтинганидек, Қорачиққа чиқмади. Ора йўлни танлаб, Туркистоннинг ўзига жойлаша қолди. Яссавий мақбараси ёнидан саккиз

хонали муҳташам бир «олиймақом қаср»ни сотиб олди. Вера райкомга ишга кирди — азбаройи Ҳазрати Султон сабаб, янги очилган «сайёҳлар бўлими»га мудир бўлди. Ҳзи эса, Туркистон таъмир-механика заводининг бош муҳандиси, айни чоғда, Туркистон Индустриал Техникуми (ТИТ)нинг катта ўқитувчиси сифатида иш бошлади.

Иш бошлашдан аввал «кўчиб келганларининг шарафига» уй тўйи қилди. Заводнинг яп-янги «Волга»сида эр-хотин Қорачиққа чиқиб, тўйга айтишни онасидан бошладилар?

— «Ақалли шу тўйимизга борарсиз?» — учирук қилди Қодир. Ойиси учирукни тушунди — дарҳол жавоб қилди:— «Уйимда бўлмасаям, Султонимнинг ёнида экан, жон-жон деб бораман-да, жон болам!» Ҳзи ушунга шунақанги тўй бўлдики, кўриб қўйинглар, мен нимага Қодирман роса тайёргарликни ўрнига қўйди. Тўғри, тан олиш керак, биргина масалада панд еди-Қодир бўлолмади. Тўйга Веранинг ота-онасию қариндош-уруғлари қатнашмадилар. Веранинг ўзи ёлғиз ўтирди.

Тўй тарқагач, Қодир онасига эркалик қилди: «Бундан буёғига бизга бош бўлиб, шу ерда — Султонимнинг қошида яшайсиз, ойижон! Собир акам ўз аравасини ўзи тортаверсин!» Онаси бу гапдан алланечук оғринди:

«Кўй, унақа дема, болам! Ота-бобонгнинг ўтган уйини ташлаб, бу ерда туролмайман. Ҳали у уйда Кенжани ҳам уйлантиришим керак!»

Кейин гап маромини ўзгартириб, насиҳатга ўтди: «Зеҳн солиб қарасам, бегона бўлсаям хотиндан ёлчибсан, болам! Атлас кўйлак бирам ярашибдики!.. Энди унга мусулмончиликниям ўргат! Султонимнинг қошида... гуноҳга ботма дейман-да, болам».

— Буёғидан хотиржам бўлаверинг, ойи! — деди ич-ичидан қиринди ўтиб Қодир. — Мен бу ерга гуноҳга ботгани эмас, ортирдин гуноҳларимни ювгани келганман!

Мана, ўшандан буён йигирма йил ўтибди. Ҳшанда ойисига берган ваъдаси ҳам жуда яхши эсида. Бироқ ҳали-ҳануз билолмайди: ваъдасининг устидан чиқолдими-йўқми?

Енг шимариб ишга тушди. Бошламасига тажриба тариқасида янги бир цех очиш пайида. Унда қушдек енгил, отдек елдишим, учар ликопчадек мўъжизавий қурилмаларни ишлаб чиқаради! «Форд»у «Мерседес»лар, «Тойота»ю «Опел»ларни чангда қолдириб кетадиган, ҳам юрадиган, ҳам учадиган қурилмаларнинг бирини «Сир», бошқасини «Аму», яна бирини «Шоввоз», энг зўрини «Қодир учар» деб номлайди! Уларни ҳар хил халқаро кўргазмаларда жаҳонга кўз-кўз қилади. Цехни кенгайтира бориб, улкан концернга айлантиради! Хатарли йўлга эмас, зафарли йўлга опчиқади заводни. Директор Қодирнинг кимга — куёв, кимга — эрлигини билади, шу боис ташаббусларига ҳам монелик қилмай, кенг йўл очиб қўйди.

— Билганингизни қилинг, — деди у. — Муҳими — бош муҳандис сифатида цехларнинг бир маромда ишлашини таъминлаб, режани ўз вақтида бажариб турсангиз бас! Тўғри, бу «кенг йўл» масалани ўз-ўзидан ҳал қилмайди. Таъмир-механика заво-

дининг имкониятлари шу қадар чекланганки, темирчилик тугул, бўёқчиликдан бошқасини эплашнинг ўзи амримаҳол. Лекин у эплайди. Йўқни йўндиради. Қаловини топади. Кесакдан ўт чиқаради. Аввал қайнотасининг қўлида қумга синггандек йўқ бўлиб кетган ўша учар отининг янги нухасини қайта яратади! Қорачиқдаги гаражда яралган нарса Туркистондаги таъмир-механика заводида яралмайдими! Номи кирди-чиқди—«гараж» эмас, «завод»-ку, ахир!

Бир неча ойга чўзилган чоп-чоплар ниҳоясида ҳамма нарса топилди, тайёрлаб, тахт этилди, фақат... яратган учар оти на юрди, на учди. Ортиқ этаман деб, тиртиқ этди. «Қайта тиклаш» учун бахшида этилган яп-янги «Жигули»нинг юки энгиллашди-ю, аммо ўзи учишнинг ўрнига юришни ҳам бас қилди-қўйди. Ё фа-лак! Атиги беш йил аввал — талабалик чоғидаёқ ўша учар отни қандай ЯРАТГАН эди?! Ростдан ҳам яратган эдими? Амалда яратган эдими ё фақат тасаввурида?! Модомики қайта тиклаш йўлидаги иккинчи уринишдан ҳам натижа чиқмаётган экан, велосипедни қайта кашф этиб, очиқ эшикка бош ургандан кўра, қайнотасидан ўша учар отининг ҳоли не кечганини сўраб-суриштирса-чи? Шундай қилмагунча дами ичига тушиб юраверади, шекилли!.. Верага «қулоқ қоқиш» қилди: «— Шу шанба-якшанбада отамизни кўриб келмаймизми?»

Тақлиф эридан чиқади-ю, Вера суюнмайдими! Икковлон Венерани етаклаб, Петр Ивановичнинг қишлоқ ҳовлисига кириб бордилар. Одатдагидек ундан ҳеч бир садо чиқавермагач, шахмат ўйини асносида секин сўради:

— Анови учар отим... нима бўлди, ота? Учяптими?

— Э-э, ановими?— ҳафсаласи пир бўлиб қўл силтади Петр Иванович.— Падарқусур мутахассисларимиз синаймиз деб ёндириб юборишибди. Ушандан буён қайта тиклаёлмай хунобми! Сенга бу гапни айтмовдимми?

Қодир қайнотасига тикилиб лол қолди. Ана холос! Ростми шу гапи ё... алдаяптими? Нима бўлганда ҳам «Учар қушим учдию кетди» деганлари шу бўлса керак. Қайнотаси унинг авзойидан норозиликни уқди, шекилли, таҳдидга ўтди.

«Шунча имконият яратиб беришса ҳам, ўзингдан ҳеч бир иш чиқмаяптими, куёв?»

Қодир ғудранди:

— Анчадан буён янгисининг устида ишляяпман. Москвада чиқмади, балки энди Туркистонда чиқиб қолар, Петр Иванович!

Уйга қайтар экан, хуноби ошди. Уни қандай жин чалди ўзи? Нега иши юришиб туриб, тўхтади-қолди? Тўғри, худога минг қатла шукр, Туркистонга қайтди. Узи бир пайтлар орзу қилгандек, «Қорачиқнинг олди» эмас, Туркистоннинг олди бўлиб яшаяпти. Дўппидеккина гаражнинг мудирини эмас, улкан заводнинг бош муҳандиси. Дасти узун! Лекин кўнгли... мудом нимадандир безовта. Ҳеч хотиржамлик эмас. Бунга сари уринишларидан иш чиқмаётир. Устига устак, заводини тафтишчи босган. Авваллари ҳар кўрганда илтифотни қуюқ қиладиган директор ҳам нимагадир аччиқ-тизиқ гапларга ўтиб олди.

— Ишласангиз ишланг, йўқса бизни тинч қўйинг! Бундай таҳқиरोмуз гаплардан қайнотасига шикоят қилиш ўринсиз. Нима деб ҳам шикоят қиларди? Таҳдиду тазйиқлар суяк-суягига бориб қадалгач, аввал райкомга, кейин обкомга, ундан ўтиб Марказқўмнинг sanoat бўйича котибига арз қилди.

— Нима бу, заводимизда ихтирочиликка ўрин борми-йўқми?!— Аммо дангал саволига ҳеч ерда тайинли жавоб ололмади. Ҳаммаси — меҳрибонларча насиҳат қилишарди:

— Бошингизга ғалва орттириб нима қиласиз, азизим? Таъмир-механика заводининг вазифаси маълум. Шу ишни қотириб қўйинг-да, ялло қилиб юраверинг.

— Бундан чиқди, ранги ўчган сеялкани бўяб-бежаб юраверайлик экан-да.

— Ҳа, асосан шу!— дангалига кўчди Марказқўм котиби.— Масаланинг бошқа томонлари хусусида у ёқдагилар бош қотиришади. Сиз хотиржам бўлаверинг!

Ўзини оламдаги энг пачоқ бир кимса ҳис этиб, Туркистонга қайтди. Заводдаги «асосий иш»ни ўринбосарига бус-бутун топшириб, ўзи техникумдаги дарсларига зўр берди. Марказқўм котибининг олдида каловланган тили ўқувчиларнинг олдида ечилди. «Укалар!— деди у дилидагига эрк бериб.— Мен сизларга айтсам, дунё дунё бўлиб мустамлакачиликнинг бундай мак-корона турини ҳеч кўрмаган! Жаҳон тарихидаги жамики мустамлака, ярим мустамлака ва қарам ўлкаларнинг энг сўнгги нусхаси, энг антиқа кўринишини Туркистондан топасиз! Хўш, бутун Туркистонда тўлақонли битта завод борми? Ақалли ёғочни гуртга айлантирадиган битта завод ё пахтани кўйлакка айлантирадиган битта фабрика борми? Борлари анов таъмир-механика заводидек бўёқчилик ва ё Чкалов номидаги тайёрасозлик бирлашмасидек тайёр қисмларни йиғиш билан машғул! Ўз вақтида учар отни яратган бу қадимий халқ, нима, беш минг йилдан буён оловсиз, оч-яланғоч эдимми? Йўқ, нима бўлсаям шу кеча-кундузда бўлди. Туркистон ўзига дум қўяман деб, қанотсиз қолди!..»

Бу ўқувчилари қалбига етиб бордим-йўқми, қоронғу, буниси номаълум. Лекин аллақайлардаги аллақимларнинг қулоқларига етиб бориб, кунлардан бир куни қайнотасининг шахсан ўзи унга кўнғироқ қилди:

— Тез олдимга етиб келинг, куёв! Учиб келинг, учиб!.. Йўқ, болаларни қўя туриб, ўзингиз келинг!

Тошкентга етиб борса, қайнотаси нимагадир уни чақиришга чақириб қўйиб, ўзи Сирдарё бўйидаги дала ҳовлисига балиқ овига кетибди. Ўзини ҳам оёғини ерга тегизмай етказиб боришди. Йўлақай хуноби чиқиб ўйларди: «Мен билан бирга балиқ овлашгиси келганми, нима бало?!» Бекорга хуноб бўлибди. Таҳмини тўғри чиқди. Қайнота-куёв дарё соҳилида ёнма-ён ўтириб, қармоқнинг пўкагига унсизгина термилар эканлар, Петр Иванович, азбаройи балиқларни хуркитмаслик учун, овозини пастлатиб сўради:

— Ака-укаларинг борми, ўртоқ старшина?

— Бор,— деди Қодир нега бу саволни шу топда берганига тушунмай.— Бир акам, бир укам бор. Биласиз, шекилли?

Петр Иванович жавоб бермади — гапни бошқа томонга бурди.

— Бундан чиқди, «Великолепная тройка» экансизлар-да? Биздаям «тройка» деганлари анча бор! Кейин «Уч-пуч» деган баҳомиз бор. «Тройка» деган от-аравамиз бор. Биласанми-йўқми, ўттизинчи йилларда «тройка» деган яна бир баломиз бўлган. Ўзимиз кўпчиликмиз-у, бироқ, айтишларича, боболаримиз ҳам уч оға-ини бўлишган экан. Каттасини — Владикавказ, ўртанчасини — Владивосток, кенжасини — Владимир дейишар экан. Биз ана ўша Владимирнинг невараларимиз. «Туркистон» деганлари «Шарқ дарвозаси» эмас, жаҳоннинг дарвозаси. Биз бу дарвозанинг олдида дарвозабондек қаққайиб туравермай-миз, албатта. Ҳали ундан чиқиб, Афғонга, кейин — Покистон, Эрон, Ҳиндистонга, нарёғи — жаҳон уммонига ўтиб борамиз. Бу йўлда бизга қўшилганлар дўст-ўртоқ, биз билан бўлмаганлар — душман! Душманни эса, битта қўймай янчиб ташлаймиз!.. Тушундинг?

Қодир бу фавқулодда мулоҳазани унсизгина тинглар экан, ич-ичидан ғижинди: «Қойил-э! Акаларини билмадим-у, бироқ бобонгизнинг иштаҳаси зўр экан! Нақ Ҳазрати Султоннинг суягини ямламай ютмоқчи бўлган экан. Аммо Туркистон катта бир суяк бўлиб ҳалқумига тиқилибди-қолибди. Ҳазм қилиш учун эса, ютиб юбориш керак. Афсуски, ютиб ютолмайди, қайтариб ҳам ташлолмайди! Ҳа-а, сиз набираларга ҳам қийин экан! Туркистонни ютиб, ҳазм қилиб, кейин жаҳонни эгаллаш... осонми? Искандар Зулқарнайн билан Чингизхондек жаҳонгирлар ҳам удала-ёлмаган-ку, ахир, бу ишни! Ана, Адольф Гитлер ҳам... «Туркистон легиони»ни тузишдан нарига ўтолмади-ку!..» Она Сирдарёга кўз тиккан кўйи чуқур хаёлларга чўмган экан, Петр Ивановичнинг овозидан ўзига келди.

— Сиз менга куёвсиз-а, ўртоқ старшина?

Қодир бош силкиди.

— Шундай.

Петр Иванович энди панд-насихатга кўчди.

— Демак, бу сизга алоҳида масъулият юклайди, ўғлим! Владимирларга муносиб куёв бўлиш осон иш эмас! Ҳар бир қадамингизни билиб босишингиз, тилингизни тийиброқ юришингиз керак.

— Тилимни тиймай нима қилибман, Петр Иванович? Ҳалиям тилим қисик. Мана, шу топда шу ерда сизнинг тилингизда гапиряпман-ку?— деб ҳазилга бурди.

— Тилнинг ўзини қўя туриб, ундан чиққанини яхшироқ бир эслаб кўринг-чи?

— Нимани?

— Айтинг-чи, ўртоқ старшина, Советлар Иттифоқида ким кимга мустамлака, ким кимга ярим мустамлака, ким кимга қарам?!

— Мана, мен шу топда сизнинг қош-қабоғингизга қараб ўтирибманми? Демак, ким кимга қарамлиги тушунарли, Петр Иванович?— деди у қулиб.

Қодирнинг билса ҳазил, билмаса чин қабалида кулиб айтган гапига жавобан Петр Иванович кулмади. Аксинча, ўта жиддийлашди. Панд-насихати ниҳояти огоҳлантириш эмас, очиқ пўписа, яъни, сиёсат тусини олди:

— Майли, бу суҳбатимиз шу ерда қолсин! Уни Сирдарёнинг сувига солдик... Энди... билишимча, Узоқ Шарқнинг шимолий қисмларини кўрмагансиз-а? Демокчиманки, Сибир ўрмонларини?... Ё... шу ёқларда бирор йил дарахт кесиб, ақлингизни пешлаб қайтасизми? Петр Иванович Владимировнинг куёви учун бу иш уят бўлар? Нима дедингиз, куёв?

Бу тагдор таҳдид-тааддига жавобан нима десин? «Ўрмон ораламаган бўлсам ҳам, бир пайтлар Новосибирскка нок обориб сотганман. Жиққа пул бўлган!» дея анқовсираб қўя қолсинми? Ёки онасининг ўғлига йиғлаб айтган ҳасратларидан гап очсинми? Бобомиз билан тоғаларимиз Сибирни кўрганлари, наинки кўрганлари, суяклари ўша ўрмонларда қолиб кетгани етмасми десинми? Уша ўрмонларини кўриш бунинг ҳам пешонасида бўлса, ўша боболарининг ақалли бирор дарагини эшитарми эди? Ҳай, қайдам-ов! Қирқ йилдан буён чиқмаган дарак энди — қор ёғиб, излар босилгач, чиқадими?..

Ўйлай-ўйлай, ниҳоят, Петр Ивановичнинг олдида бош эгиб, қўл қовуштирди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, ота!— дея узрини билдирди.

Қайнотаси бирдан юмшади:

— Ҳа шундай бўлсин, куёв! Чарчасанг, мана шундай зўр дам олиш жойларимиз бор. Зериксанг, чет элларни айланиб кел. Бироқ тилингга маҳкам бўл!

Қодир хайрлаша туриб, тагин қўлини кўксига қўйди:

— Хўп, ота.

Петр Иванович қуюқ хайрлашди.

— Мендан Верочкага салом айт! Венерочкани ўпиб қўй! Бундан бўёғига яхши кўришиб турайлик.

Ўша куни тўппа-тўғри Туркистонга қайтди-да, ишхонасида ярим йиллик ҳордиқ учун ариза қолдирди. Мутолааю мушоҳадаю майхўрликка муқкасидан шўнғиди. Саккиз хонали уйда ёлғиз ўзи, худди Афанасий Никитинга ўхшаб, шу уч денгиз оша армонсиз «саёҳат» қилди. Орадан икки ойча ўтиб, хотинининг тоқати батамом тоқ бўлди. Кунлардан бир куни андак меҳр, андак ваҳима, андак пўписа билан сўради.

— Сенга қандай жин тега қолди, Колик?— деди ўрисчалаб.

Мастлик ростлик экан, ҳарчанд сир бой бермасликка уринмасин, дилининг туб-тубида йиғилган зардобнинг бир қисми беихтиёр тилига қалқиб чиқди:

— Худо хайрингни бергур, ақалли уйда ўзбекча гаплашайлик!

Вера кутилмаган дағдағадан эсанкираб қолди. Кейин йиғлам-сираб юмшоқ ўриндиққа чўкди:

— Сен мени хафа қилияпсан, азизим! Сан-Францискодай жойлардан воз кечиб, юртингга келганимда... шу яхшими?

— Нима яхшими?

— Анови арақ савил... манави дағдағанг.

Буни эшитиб мясига қон тепди. Тилига келганини аямай заҳарини сочди:

— Шу талабим-а? Нима, ноҳақ талабми? Сен ҳам инсофга кел-да, хотин, ўз уйимда ўз хотиним билан она тилимда гаплашишга ҳаққим борми-йўқми?! Ишхонада сенинг тилингда гаплашсам, уйда сенинг тилингда китоб ўқисам, техникумда сенинг тилингда дарс берсам! Барака топгур, мен сенинг тилингни ўзингдан ҳам яхшироқ билганимда сен ақалли уйда оз-моз бўл-саям менинг тилимда гаплаш. Ана, қизимизни қара! Отасининг тилида, ақалли ўз исмини айта оларми экан! Зўравонлик ҳам эви билан-да, азизим Верочка!

Хотини унинг елкасидан қучиб, сочларини силаб-эркалади:

— Уйда якка-ёлғиз... оламдан узилиб жудаям ёввойилашиб кетибсан, ўзимнинг тентаккинам! Бир ҳаво алмаштириб, кўнгилларнинг чигилини ёзиб келишимиз керак, шекилли?..

Орадан икки кун ўтиб, Вера тагин унинг сочларини силаб-эркалади.

— Америка қитъаси бўйлаб бир ойлик саёҳат учун йўлланма топдим, азизим! Қачонгача бошқа сайёҳларни кутиб-кузатиб ўтиравераман? Ўзимиз майли, манови Чўлпонойимиз ҳам ҳорижга чиқсин-да энди!

Қодирнинг алланечук музлаб-тунгиб бораётган кўнглига баҳорий бир илиқлик югурди. Икки карра жаҳон бўйлаб сарсари кезиб ортиргани — Чўлпони бўлди. Шундан буён, мана, беш йил ўтди. Ўзи — йигирма тўққизга, хотини йигирма тўртга кетяпти. Қизлари ёлғиз. На синглизис, на иниси бор. Ростдан ҳам ҳаво алмаштириш керак, шекилли.

Қайнотасининг шаҳар ҳовлисида бир кеча, қайнонасининг шаҳар ҳовлисида икки кеча қўниб, ниҳоят, бир ёнида — Вераси, бир ёнида Венерами-Чўлпони, ортида (ўзича тусмол қиладики)— бир-икки айғоқчиси, Москвадан тўғри Нью-Йоркка учдилар. Аввал АҚШ билан Канадани, кейин Лотин Америкаси мамлакатларини бирма-бир кезиб, оралиқ манзил Кубада тўхтадилар. Денгиз соҳилида икки ҳафта дам олиб, кўрған-боққанларини «ҳазм қилиб», хуллас, учинчи сафарларини ҳам қаритиб, келган йўлларида ортларига қайтдилар.

Буни қаранг! Нью-Йоркнинг осмонўпар биноларию Канаданинг осори атиқалари, Бразилия футболу Колумбия адабиёти!.. Колумб шу мўъжизалар кўзини очиб, Беруний шу кўзқароқни тасавурида яратганми экан?! Энди мўъжизалар Испания билан Туркистонга ҳеч қачон қайтмайдами?! «Куба» сўзининг «қува» сўзидан келиб чиққани ҳақидаги ривоятларда жон борми экан? Жон бўлса, бу жаҳон айвонида одам боласи бир-бирини тирқиратиб қува-қува етиб келган жойими бу «Озодлик

ороли»? Қувғин-қочқинлар устига қурилган озодлик... чинакам озодликми ё сандиқдаги Тоҳирлик?

У баҳри муҳит ортидаги қитъадан ҳовури босилиб, шаштидан тушиб қайтди. Модомики, айна шу қитъада нисбийлик назарияси яратилиб, бу оламда ҳамма нарсалар каби жаҳоний «озодлик» ва «қарамлик» тушунчалари ҳам ўта нисбий экан, энди ўзини жаҳоний муҳитнинг измига топширишдан бошқа не чораси бор? Асрнинг бошларидаёқ «Нима бизга Америка?» дея чиранган жаҳондаги энг улкан мамлакатки, амалда бу қитъанинг чангига ҳам етолмай, ҳали-ҳануз қолоқлик ва қарамлик ботқоғига ботиб ётган экан, улкан салтанатнинг оғзидаги энг мўмай луқма — Туркистон... қачон чинакамига озод бўладию бундай юксак тараққиётга эришади? Уддаласа бўладиган ишми бу? Учар от билан қулаб ҳам етиб бўлмас! Асрнинг бошларида Туркистоннинг равнақи йўлида от чоптирганлар зап ҳавойи бўлишган эканми?..

У Туркистонга қайтиб, тақдирга тан берди, оқимга қарши сузишни бас қилди. Кунлардан бир кунни бир ҳузурига ўн ҳузур қўшилди — Тоҳири туғилди. Уғил ўғил экан, унга исм қўйишнинг инон-ихтиёри ўзига тегди. Гувоҳномага ҳижжалаб туриб ёздирди: «Тоҳир Қо-дир-ов-ич Зо-ки-ров!» Ич-ичдан ғурурланиб тақрорлади: «Тоҳир Қодирович Зокиров! Туркистонда туғилган Тоҳир!..» Кунлардан бир кунни хотинининг чақалоқни суйиб-эркалаётгани қулоғига чалиниб қолди:— «Толик мой! Анатолик мой!» Миясида беҳос яшин қақнагандек бўлди ва у қулоғу бу қулоғинг билан эшитиб ол деб, хотинига қатъий уқтирди: «Майли, мен Колик бўлай, майли, қизим Венера бўлсин, майли, сен ҳам менинг тилимда гапирмасанг гапирмай қўя қол, лекин ўғлимиз Тоҳир бўлади, хотин, тушундингми, унинг исми — Тоҳир!»

Шу кундан эътиборан ўғлининг тарбияси билан шахсан ўзи шуғулланишга тушди. Ўзи-ку, Қодир бўлолмайдиганга ўхшаб қолди, зора шу ўғли Тоҳир бўлса! Зора шу ўғли ота-боболарининг ушалмаган армонларини ушатса! Шу ўй билан ўзини овутиди. Шу иш билан арвонди. Аммо бола нозик чиқди, касали касалга уланаверди. Ота-она ишни ўринбосарларига топшириб қўйиб, папалаганлари сари баттар нимжонлашаверди. Энди нима қилса бўлади? Ойисини ёрдамга чақирай деса, Қорачиқдан воз кечиб келолмайди. Қошига кўчиб чиқай деса, Собир акаси жўжабирдек жон — ўз болалари уйига сиғмайди. Энага ёллай деса, еру кўкка ишонмаган ёлғиз ўғилларини бегонага ишонадими?..

Вера йўл кўрсатди.

— Энди бўлди, Москвага қайтиб кетамиз. Ушанда ҳаммамизга яхши бўлади. Чекка жойда ишлаб бўлдик, энди ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида ишлаймиз! Ойим бўлса, нафақада — Тоҳирга қарайди. Нима дединг, Қодиржон, азизим?

«Қўй, аврама, овора бўласан! — ўйлади ич-ичдан ғижиниб у. — Энди мени у шаҳарга замбарак отиб ҳам оборолмайсан! Энди Москвангни елкаминг чуқури кўрсин!» Лекин сир бой бермади, ётиғи билан тушунтирди.

— Кўрдинг-ку, азизим, Зухрамизни шу ерга опкелиб базўр одам қилиб олдик! Дашт ҳавосини олган Тоҳиримиз... Москва-

нинг бўғиқ ҳавосига чидайдим! Яхшиси сўраб кўрсанг-чи, балки ойингнинг ўзлари кела қоларлар?

Сим қоқишган эди, қайнона лўндасини айта қолди.

— Менинг қолган умрим Арбатда, азизларим! Дадаларинг чақирганда бормаган, сенларга бораманми? Ўзларинг келинлар!— деди у.

Шунда қайнонасининг жавобига аччиқма-аччиқми, кўнглида қойилмақом бир фикр туғилди. Қорачиққа кўчиб чиқади! Хотинига эса батафсилроқ тушунтирди.

— Кўриб турибсан, азизим, Туркистон ҳам йилдан-йилга катталаниб, ҳавоси ифлосланиб кетяпти. Энди Қорачиқни ватан қилайлик. Баҳаво жой. Зилол сув. Тоҳирнинг парваришини ойим боплайди. Ўзимизга келсак, атиги ўн чақирим, қатнаб ишлайверамиз! Нима дединг, азизим?

Вера эътироз билдирди:

— Э-э, қўйсанг-чи, Колик! Ўша жулдурвақилар орасига суқилишиш кимга керак!

Энди Қодир аврашга тушди.

— Бу ёғидан хотиржам бўлавер, азизим. Қишлоқда шунақанги бир қаср қурайликки, Арбатдаги бобонгдан қолган қасрдан қолишмасин. Тоҳиримиз учун шундай қилсам, сенга маъқулми?

Вера ҳам рози бўлди:

— Тоҳир учун бўлса майли!

Ўша куніёқ қишлоққа чиқиб, ойисининг юрагига қўл солиб кўрди:

— Биз қошингизга кўчиб чиқмоқчимиз, ойи.

Ойиси орзиқди:

— Вой бўйгинангдан, қанақасига, қачон, қаерга?..

Қодир тушунтирди.

— Анави қишлоқнинг қоқ ўртасидаги дўнгликда бобомнинг жувози бўлган, дер эдингиз. Шу жувозининг ўрнида бир уй қурдирайми?

Ойиси баттар орзиқди.

— Вой, қанийди кўз олдимда юрсанг!..

Демак, энди иш бошласа бўлади.

У раиснинг олдига югурди: «Ана, энди, ниҳоят, шалди роқ аравасини эмас, ўзини сотиб олишга гал келди, чоғи?» Раис зоҳирий севинч, ботиний кўрқув билан ўрнидан туриб унга пешвоз чиқди:

— Э-э, келсинлар, келсинлар, азизим Қодир Зокирович! Айтганингизда, кутиб олардик?!

У кўз олдида илондек эшилиб-буралаётган раисга беписанд қўл чўзиб тўппа-тўғри ўтди-да, бир қўли билан ҳозиргина бўшаган курсини қимирлатди:

— Бу дейман, курсингизнинг оёғи шиқирлаб, сизни кўтаролмайдиган бўп қолибди-ку! Янгиламайсизми? Ё эгаси янгилангани маъқулми? Эртага шу жойга ўзим ўтирсам нима дейсиз?

Шу «ҳазил»и билан раисни буткул довдиратди. Беихтиёр жойига ўтириб, суянчиқни жон-жаҳди билан чангаллади. Ҳара-

катларининг ўтакетган аҳмоқоналиги ўзига ҳам нашъа қилди, шекилли, тагин ўрнидан туриб, тагин унинг кўз олдида ялпизла-нишга тушди:

— «Колхозимиздан чиққан» деб фахрланиб юрганимиз... катта бир заводнинг бош инженери... шу кичкинагина курсига кўз тикиб қолмагандир, ахир. Бир қўли Олма-Отага, бир қўли Москвага етадиган одам...

Бу гаплардан Қодирнинг иззат-нафси мисли кўрилмаган бир ором туйди. Хона бурчидаги оромкурсига ўтириб, оёғини чалиш-тирди:

— У ҳолда... бир маслаҳатли иш бор, раис ака!

— Маслаҳатингиз бош устига, иним, қулоғим сизда?

— Шу-у, келинингизнинг кўнгли... қишлоқда яшашни тусаб-роқ турибди. Қўрқманг, ишламоқчимасмиз, яшамоқчимиз!

Раиснинг рангига қон югуриб, курсига жойлашиброқ ўтирди:

— Яхши-да, иним! От айланиб қозигини топади, деганлар. Оғайнилар орасида ўз қишлоғингда яшашга не етсин! Қаерни хоҳлайсиз?

— Анови эски обжувознинг ўрни маъқулми, деб ўйлаяпман. Ташландиқ жой. Отамнинг уйига яқин?..

— Бир оғиз гапингиз, иним! Худди ўша жойда кўнглингиз туса-гандек уй қуриб бериш биздан, қабул қилиб олиш сиздан! Маъ-қулми?

— Мендан қандай ёрдам керак?

— Ёрдамингиз нимаси, Қодир Зокирович! Сиздек одамга ўз юртида ҳайкал қўйсақ арзийди-ку, битта уй қуриб бериш нима деган гап!.. Дарвоқе, ўзингиз сўраганингиз учун айтаяпман, кич-кина ўғлимиз... эрта-бурскун ҳарбий хизматга қақириладиган?..

— Бу иш менга тан!.. Тўғрилаймиз! Хотиржам бўлаверинг!..

...Қодир мук тушиб ётган кўйи аччиқ истеҳзо билан кулди. Раис-ку, ўшандан буён ўғлидан хотиржам! Лекин ўзи-чи? Қани ўша хотиржамлик? Ҳузур-ҳаловатлар уммонида кўнглинг туса-гунча сузсанг-у... хотиржам бўлолмасанг! Бу қандай азоб, бу қандай қийноқ?! Жаҳонни сарсари кезиниб тополмасанг, Тоҳирга ота бўлиб тополмасанг, Қорачиққа кўчиб чиқибми-қочиб чиқиб тополмасанг!.. Анқонинг тухумими бу «хотиржамлик» деган-лари? Айниқса, ҳозир — кураги синиб, юраги ўртаниб, жисми-жони бир тутам бўлиб ётганида... қани ўша муттасил қидирган хотиржамлиги? Энди қачон топади? Улгандами?..

ЕТТИНЧИ БОБ

Қорачиққа кўчиб чиққанларидан бирор ой ўтиб, қайнотаси кўнғироқ қилди. Гапни қизғин табрикдан бошлади.

— Уй қутлуғ бўлсин, куёв! Энди... ўзим анави Афғонга боғ-лиқ ишлар билан чалғиб боролмаяпман. Табригимни телефонда қабул қиласиз, ўртоқ старшина!

— Қуллуқ, ота, куллук!— ўзида ажиб бир қанот туйди Қодир. Лекин бу қаноти... бир зарб билан чиппака чиқди:

— Уй қутлуғ бўлсин деймиз, бироқ сиз... ишончимизни оқ-

лаёлмайроқ турибсиз-да, куёв! Мен сизни вақти келиб камида ташқи ишлар вазири бўладими десам, сиз... кўтараман деган сайин ўзингизни пастга тортяпсиз-а! Шу ёввойилигингиз яхши эмас-да, куёв!

Бу иддаога жавобан нима десин? «Ота-боболаримиз «Ўзга юртда султон бўлгунча ўз юртингда ултон бўл» деганлар. Сиз айтган ташқи ишлар вазирлиги тугул, бош котиблигидан ҳам ўз қишлоғимнинг темирчилигини афзалроқ билсам, шу ёввойиликми?— десинмикин. Нима дейишни билмай сукут сақлаб турган эди, қайнотасининг иддаоси қизиқ бўлди.

— Ўзингиз-ку, шунга истасангиз, майли, бироқ икки ўртада ёлғиз қизимни йўлдан уришингиз нимаси? Ё ажратиб олайинми?

Бу совуқдан-совуқ маломатга нима десин? «Қизингиз бошингизда қолсин!»— десинми? Лекин у бечорада нима гуноҳ? Гуноҳи — уни деб икки боласи билан бунинг отамаконига келин бўлиб келганими? «Келин»нинг ўзаги «кел»ми, «кет»ми?.. «Майли, эрни хотиндан, этни тирноқдан ажратарсиз, бироқ анави икки неварангизни қандай қилиб тўртга бўлсак экан? Балки бунинг йўлини Афғонистонда топгандирсизлар», десинми? Аммо андиша кучлилик қилди: ночор-ноилож ўзини оқлади:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, ота! Ҳарқалай, сизнинг ишончингизни оқлашим учун набирангизга атаб бобосининг юртида тикланган битта уй монелик қилолмас?..

Мантиғи ҳам, ҳурмат-эҳтироми ҳам, эга-кесими ҳам жой-жойида бу гапдан бир нави таскин топди, шекилли, қайнотаси невараларини ўпиб қўйишини сўраб, хайрлашди.

Шундай қилиб десангиз, энг ёмон ҳужумга чап бера олди ва бобокалонининг кўҳна обжувози устида мустаҳкам қўним топди! Энди ўзи ҳам замонавий бир обжувоз қуриб, уни бир маромда хотиржам айлантира олса эди.

Ишлари туппа-тузук ўнгланиб келаётган, Тоҳири оёққа туриб, Венераси ўзбекча ўқий бошлаган эди, шу орада Собир акаси онасининг пайғамбар ёшига тўлганини нишонладию ҳаётларидаги бир кемтикни сезиб қолди. Маросим эса, худди раҳматли отасининг жанозасидек ғарибгина ўтганига, ўзининг унда ниҳояттир бир томошабин бўлиб қолганига ачинди. Ва шу асно... кўнглида наинки Қорачиқ, бутун Туркистон аҳли ўйлашга ҳам қўрқадиган антиқа бир фикр бош кўтарди. Онасини ҳажга олиб борса-чи? Жамики гуноҳларини Собир акаси етти ухлаб тушида ҳам кўрмайдиган йўсинда қойилмақом қилиб ювса-чи! Баҳонада ўзи ҳам муқаддас тупроқни яна бир карра тавоф этиб Туркистонга рўшноли-ку, ўз ишларига ривож тиласа-чи? Балки йўл-йўлакай Туркиядан замонавий жувозу бошқа майда корхоналар ускуналарини олиб қайтса-чи! Уларни Туркистон ҳудудидаги жамики каттакич қишлоқларга баайни мағзи тўқ донлардек бир сидра сепиб ташласа-чи! Оламшумул ҳосил бермасми эди?..

Маросим ниҳоясида шу ниятларининг бир учини чиқарган эди, ойиси астойдил орзиқди:

— Қанийди, болам, ҳажга борсам. Ўзим тугул, ота-боболаримнинг ҳам ушалмас армони-ку бу! Кейин маъюс тортиб қў-

шиб қўйди.— Иложи бўлгандаям... Маккага бориб келиш озмунча пул турмас?..

— Миллион кетмайдими? Сиз бораман, дейсиз, биз пулни аядикми!— деди у.

Аммо ойиси надомат билан бош чайқади.

— Менга ҳалол пул керак-да, болам! Ҳаромга ҳаж қилиб... икки дунёмни бараварига куйдирайми?

— Бундан чиқди, менинг топганларим... ҳаром экан-да?

— Уз қорақўзларингни бегона тилда ўқитиб топганларинг... ҳалол деб бўладими, ўғлим?

Қодир онасининг олдида лол-мустар бўлди-қолди. Топган гапларини-чи! «Майли!— деди ич-ичидан ғижиниб.— Агар ҳаммаси шунга қараб қолган бўлса буням йўлини топади. Ун йил у жадал қилиб миллий саноатга асос сололмаган экан, ақалли мавжуд саноатни миллий тил ўзагига пайванд қилса-чи?»

Лекин бу айтишгагина осон экан! Техникумдаги дарсларини она тилга кўчиришга кўчирди-ку, лекин ҳар қадамда тутилиб-қоқилаверди. Масалан, мана ўша «техникум» дегани нима? «Индустрия»чи? «Машина»чи? «Аккумулятор»ни қўятуринг. Боши ачиблар кетган.

«Волга»сига ўтириб тўғри Тошкентга йўл тортди. Олти қаватли муҳташам бинода ўзларича ғимирсиниб юрган «ожиз бандлар»га истеҳзоли қарай-қарай, тўртинчи қаватга — Кенжа укасининг олдига кўтарилди. Гувранганича унинг ёнига кириб борди.

— Нима қилиб ўтирибсан, ука?!

— Ёзиб...— Кутилмаган ташрифдан эсанкираб қолган укаси ҳеч шаҳарликка ўхшамас эди. Унга қараб баттар энсаси қотди.

— Жарроҳликдан воз кечиб топган ишинг шу бўлдими?— деди унга раҳми келиб.— Сен-ку писарлигингдан қолма! Бироқ анави муллақуруқларинг тилимизнинг тақдири ҳақида ўйлаяптими-йўқми?! Ёётган нонларини ҳалоллаб есин-да, бу олифта акаларинг.

— Нима гап ўзи, ака, тинчликми?

У мақсадини тушунтирди. Укаси сал хотиржам тортиб кулимсиради.

— Бу Нутқ маданияти бўлими, ака! Сиз Атамашунослик бўлимига учрашингиз керак.

Укаси андак тараддулланиб турди-да, уни бошлаб тушишга чоғланди:

— Юринг, кўрсатай!

У укаси билан бошлашиб юришни ўзига муносиб кўрмай, Кенжани қайтарди.

— Ҳа, майли, сен ёзув-чизувингни қилавер! Ўзим кириб кўрай-чи!— деди-да, зина томон юрди. Айтилган бўлимга кирса, олтмишларни қоралаб қолган норғул бир одам савлат тўкиб ўтирибди. У тўғри борганча, салом-аликсиз муддаога кўчиб қўя қолди:

— «Мотор»ни нима деймиз, домла?

Хона эгаси унга истеҳзоли боқиб, қош учирди.

— Нима дерди, «мотор» дейди-да, ука! Шуниям билмай-сизми!

— Ие, она тилимизда бу сўзнинг атамаси йўқми?!

Хона эгаси энсаси қотиб қўл силтади:

— Ким билади дейсиз, ҳе...

Қодирнинг тепа сочи тикка бўлди:

— Ия?!— ҳайқирди тилига бирйўла эрк бериб.— Билмайсизми ҳали? Билмасангиз нима қилиб ўтирибсиз бу ерда?!

Кейин қандай шиддат билан кирган бўлса, шундай хонани тарк этди.

Уйга қайтгач, шу «суҳбат»ни кула-кула укасига айтиб берди. Кенжа шайтонлаб қолаёзди.

— Вой сизни қарангу! Ким билан гаплашганингизни биласизми ўзи? Қодир «Волга» калитини ўйнаб бепарво қўл силтади:

— Афлотун бўлмайдами? Афлотун эмаслигиям аниқ — «мотор»ни билмайди-ку!..

— «Мотор»ингизни билмаса билмас! Бироқ у одам... юртимизда дostonшуносликнинг энг усталаридан-ку, ака! Атамашунослик бўлимида ноиложликдан ўтирибди-да! Ҳали сизни таниб қолган бўлса денг...

Қодир кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай эшикка суяган ҳолда донг қотиб қолди. Энг усталаринг шу бўлса, бу ёғи бўлган экан. Кейин хайр-хўшни ҳам калта қилиб, Туркистонга суриб юбора қолди. Шу-шу, ўзи қора тортиб борган тил-адабиёт илмгоҳидан ҳам, укасидан ҳам ҳафсаласи пир. Лекин гоҳида укасини соғиниб, гоҳида ойисининг қистови билан ишхонасига сим қоқиб туради. Ҳар гал кўнғироқ қилганида алланечук истехзо билан сўрайди:

— Ўтирибсанми, ука?

— Ўтирибман!— жавоб қилади Кенжа.

— Ҳа, майли, ўтиравер!— рухсат беради Қодир ва хахолаб кулади.

Укаси ҳам ўлганининг кунидан унга қўшилиб кулган бўлади. Ана шундан кейингина рисоладаги ҳол-аҳвол сўрашувларга ўтадилар...

Ўйлаб қараса, кейинги беш-олти йил бадалига ўша илмгоҳга тағин икки марта борибди. Ҳар гал унинг олдига бостириб кирар ва сўрар эди:

— Ўтирибсанми, ука?

— Ўтирибман!— одатдагидек маънолими, ўлганининг куниданми кулиб жавоб қилади Кенжа. Бу гал «Ҳа, майли, ўтиравер!» деб кулмади. Укасининг ёқасидан олгудек бўлди.

— Инг қил қўйган боладек қачонгача ўтираверасан?! Номзод бўлиш шу-унчалик қийинми? Йўлингни тўсиб ётган наҳанглар бўлса айт, оғзига сиққанча урай! Ё ўзинг ландовурмисан?!

Укаси юз ўгирди:

— Сиз аралашманг, менинг ўз ҳисоб-китобларим бор!

Жавобдан кўнгли тўлган бўлса-да, укасининг «қитиқ пати»га теккиси келди.

— Математик бўп кет-э! Ҳалиям битмадими ҳисоб-китобинг?!.

Кенжа энди ёлборди:

— Қўйинг, сиз ҳам юрагимга ўт ёқманг, ака!..

Ушандан беш ой ўтиб, хайрият, укаси номзодлигини ёқлади. Номзод-ку, бўлди. Бироқ мана, қирқни қоралаб қолса ҳам косаси оқарганича йўқ.

Уч ой аввал, Тоҳирни ўқишга гаплашиб қўйиб тағин укасининг олдига кириб борди:

— Ўтирибсанми, ука?

— Ўтирибман...

— Майли, ишқилиб, ётиб олмасанг бўлгани!— юмшоқ ўриндиққа ястаниб, калитлар шодасини ёнига ташлади.— Мана, мен ҳам Тоҳир жиянингни Политехника билимгоҳининг тайёрасозлик куллиётига жойлаб келяпман!

— Мақтанмасангиз туролмайсиз-а, ака! Имтиҳонлар ҳали бошланмади-ку?!

Укасига малолланиб қаради:

— Бошланмаса Собир аканг билан сенга бошланмагандир, бироқ бизларга тугаб бўлди, ука!

— Йўғ-э!

— Ишонмасанг, Тоҳирнинг ўзидан сўра! Пастда — машинада ўтирибди!

Пастга тушишгач, очиғини айтиб қўяқолди.

— Танийсанми-йўқми, билимгоҳнинг ректори туркистонлик экан. Тўппа-тўғри олдига кириб бордим-да, йўлбарс терисини портфелимдан чиқариб елкасига ташладим. «Мен ҳам туркистонликман, ака, манави — мазорбости Австралия сафаримдан хотира,— дедим. Акам ҳанг-манг! Гаранг қилиш усулини баттар кучайтирдим, олдига манови калитни қўйдим:— Буям сизга. «Мерседес»ники! Ўзи пастда гижинглаб турибди. Ана энди менга айтинг-чи, тайёрасозлик саноатимизнинг ривожини истейсизми-йўқми? Акамизга жон битди: «Ие, нега энди истамас эканман?» Ана шундан кейин масалани ўртага кўндаланг қўйдим: «Агар ростдан ҳам истасангиз, менинг ёлғиз ўғлимни ўқишга оласиз! Ўзи қабулхонада ўтирибди. Мусобақада уч марта ғолиб чиққан. Ҳар қандай тайёрангизни ипидан игнасиғача билади. Агар шу соҳани осмони-фалакка кўтармаса отимни бошқа қўяман!» Акамиз ҳаяжонланиб ўрнидан туриб кетди: «Қани, ўғлингизни чақиринг-чи!» Иккитагина савол берди. Ана энди бу ёғини Тоҳирнинг ўзидан сўрайвер.

Кенжа орқа ўриндиқда ўтирган Тоҳирга қараб қўйди. Ундан садо чиқавермагач, ота гапни ўзи келган жойидан давом эттирақолди.

— ...жавобидан кўнгли тўлди, чамаси, акамиз баттар ҳаяжонланди: «Қани, ҳужжатларини беринг-чи!» Ҳужжатларни кўриб, «Яхши!— деди.— Уч ойдан кейин ўқишга бемалол кира олар экан, сиз нега подадан олдин чанг чиқариб юрибсиз?» «Кечирасиз, акам!— дедим.— Одатда туянинг каттаси кўприқда таёқ еб, энг зўр болалар ўқишга киролмай қолади. Шунга... Қаҳҳор

деган биттаси «Бир йилдан кейин қичийдиган жойимни ҳозирдан қашиб қўяман» деган экан. Мен бор-йўғи уч ой аввал қашимоқчиман. «Султон суягини хўрламас» деганлар. Бола бечора эртага хўрлик кўрмасин деб келдим, акам!» Акамизнинг ҳиммати қўзиди: «Майли, сиз ҳужжатларни қолдириб, манови ёпинчиқ-сопинчиқ, калит-палитларингизни олиб Туркистонга хотиржам қайтаверинг. Ўғлингиз биринчи сентябрдан тўппа-тўғри ўқишга келаверсин!» деди. Шундай қилиб, қайтәпмиз. Ҳам Тоҳиржон ўқишга кирди, ҳам манови «Мерседес» фойдага қолди. Йўлбарснинг терисиниям қўлимга тутқазаётган эди, елкасига ташладим. «Илойим йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон бўп юринг! Бахтимизга омон бўлинг!» дедим. Аммо-лекин мард одам экан, ўғил бола экан, ҳақиқий туркистонлик экан!..

Қодир тўшакда мук тушиб ётган кўйи боши янчилган илондек қаттиқ тўлғонди.

Уш, шумиди мурод-мақсади? Ўзидан кетишмиди ё ўзига келиш? Ўзининг энг катта мурод-мақсади ўғлини ўқишга жойлаш, укасини ҳимояга ундаш, ойисини ҳажга олиб бориш, шу каби хонаки ишлар эканми? Шунча йил нақ юлдузни бенарвон ургудек юлқиниб чопганида... «Қодир учарман» деб, учиб осмонга чиқиб кетдими ё ер билан битта бўлиб ётибдими? Учса ҳам йигирма уч йил аввал бир карра учди, бу ёғига судралиб юрибди. Ҳозирку, судралишга ҳам ҳоли келмай сулайиб ётибди! Мана, у етиб борган манзил...

Ушанда «мотор»нинг ўзбекчасини билолмай Туркистонга қайтар экан, ўзича ўйлади: менга нима зарил? Бутун умр тилнинг нонини еб, атамашунос, луғатшунос, мақолашунос, қўшиқшунос, дostonшунос бўлиб юрганларнинг аҳволи шундай экан, ўзи нима қила олади? Тағин битта учар от яратолмасаям, ҳарқалай, тағин битта уй қуриши, битта хорижий сафарга чиқиши, тағин битта ўғилга ота бўлиши мумкин. Шунга ўхшаш ишларни эплар, бироқ бу ишни эплаёлмас! Начора, ойисини ҳажга олиб боролмайдиганга ўхшаб турибди. Таълим соҳасида ишлаб ўрта ҳисобда юз минг сўм ҳалол пулни қаёқдан олади? Бу тузумда шунча пулни ҳалол йўл билан топиб бўлардимми?!

Азбаройи ўзини нохуш ўйлардан алаҳситиш учун, икки тарафидан гўё чирпирак бўлиб айланаётган ясси даштга кўз тикиб ҳуштак чалди. Гўё оламда ўзидан беғам-беташвишроқ, хотиржамроқ одам йўқ. Бунга ҳам кўнгли тўлмай, оҳиста хиргойи қилди:

Ложувард гумбазли осмон остида

На чин мусулмонмиз, на кофир тамом...

Аҳвол шундай экан, руҳий фароғатдан мосуво экан, ўзини тағин жисмоний фароғатлар уммонига отади. Бошқа нима қила оларди. Бошламасига оромижон парқу тўшакда ҳузур қилиб «генералча уйқу»ни уради. Ўзи генерал бўлмасаям қайнотаси генерал! Генерал бўлгандаям унча-мунча эмас, жаҳонга ҳукмронлик қилиш иштиёқидаги Владимирларнинг невараси!..

Кунботарда ҳузур қилиб керишганча ўрнидан турса, тошойна

олдида Вера ўтирибди. Унга қия қараб ҳол сўради:

— Чарчабсан-да, Колик? Роса ухладинг-ку!

— Ҳа, рост, чарчадим!— Гарчи ўзини боқувдаги буқадек ҳис қилиб турган бўлса-да, хотинининг гапини л.аъқуллаб, исботига чуқур уф тортди.— Отанг «биздаям дам оладиган жойлар кўп» деб мақтанган эди. Уша овлоқларга иккимиз би-ир чиқиб кетмай-мизми, Вера?

— Зур бўларди-ю... болаларни нима қиламиз?

— Узинг кўрдинг, Тоҳир ойимга қаттиқ ўрганиб қолди. Уни ойимнинг олдида қолдирамиз. Венерани эса ойингга топширамиз. Яна уч ойдан кейин мактабга бориши керак. Майли, Москвада русча ўқий қолсин?..

Кутилмаган таклифдан Вера қувониб кетди. Бирор ҳафталик тайёргарчиликдан сўнг дам олиш сафарига отландилар. Йўл-йўлакай ишхонасига кириб чиқди. Таъмир-механика заводида ўринбосари унга қизғин оқ йўл тилади: «Истаганингизча дам олиб келаверинг, ўзим йўқлигингизни билантирмай тураман...» Техникумнинг директори ҳам бақани авраётган илондек роса эшилиб-буралди: «Сиз педагогикамиз эмас, индустриямизнинг келажаги учун ҳам кераксиз, ака! Бизга эса, сизнинг соғлигингиз керак! Дарсларингизни, мана, ўзим ўтиб тураман!..» Демак, ишлари жойида. Иззат-нафси алланечук фароғат туйди. Туркистонни тарк этди. Тўрт соатдан кейин улар ўзларини Тошкентда, тагин тўрт соатдан кейин Москвада, тагин тўрт кундан кейин эса, Амударё ичидаги бир кимсасиз оролда кўрдилар. Ушанга қадар нақд ўттиз йил яшаб, ер юзининг ярмидан кўпроғини кўриб улгурганига мағрурланиб, аслида шундоққина бурнининг тагидаги афсонавий оролни кўрмай-билмай юраверган экан! Оролда олиймақом дам олиш уйи борлигини эса, тасаввур ҳам қилмаган эди. Ана сизга — қоқ иккига бўлиниб, икки томонингиздан оқаётган азим дарё! Ана сизга бир томонингиз Ўзбекистон, бир томонингиз Афғонистон! Мана сизга мўъжизалар ороли! Умрингизда кўрмаган дов-дарахтлару ёввойи ҳайвонлар: жайронлар, охулар, товуслар!.. «Пайғамбар ороли» деганларича бор экан!

Йўк, фақат пайғамбар эмас, жаҳонгирларнинг ҳам ороли экан бу! Қодир моторли қайиқда оролга ўтиб қўним топгунига қадар Термизда Мингзиё деган ёзувчи йигит билан ҳамсуҳбат бўлиб қолди. Узи оролдаги қўриқхонада ишлаган, кўп билимдон йигит экан-у, билими ҳам дарёга ўхшаб иккига бўлиниб қолибди: бири — пайғамбарлар тарихи, иккинчиси — жаҳонгирлар тарихи. Начора, бешга, ўнга, мингга бўлинган бу юртда иккига бўлинмаган ким бор! Гапнинг қисқаси, иккинчи оқимдан олинган бир ҳовуч чашна Қодирни жуда-жуда ҳайратга солди. Эмишки, ўз вақтида бу оролда ер юзини зир титратган уч жаҳонгир — Искандар Зулқарнайн, Чингизхон ва Соҳибқирон Темурлар узоқ муддат нафас ростлаб, дам олишган эмиш. Наҳотки, шу рост бўлса? Рост эса, нега «Жаҳонгир ороли» эмас?

Уни қаранг-а! Мўъжизалар оролида туриб, ҳар қандай мўъжизага паққос ишона бошлайсан, киши! Чинданам асрнинг ўрта-

ларида не-не учар арғумоқларимиз бор эди, бисёр эди. Лекин ҳозир... оролнинг эгаси ким?!

Модомики ҳозир — шу топда оролда ўзию Верасидан бўлак зоғ йўқ экан, демак, унинг эгаси — ўзи! Бас шундай экан, ортиқча ўйлар билан бош қотирмай, эгалик гаштини сурмайдимиз?!

Ҳа, ўшанда чинакам роппа-росса уч ой «Пайғамбар ороли»га эгалик гаштини сурди. Шундай сурдики, ҳузур-ҳаловатлар уммонида тинчиқиб қолаёзди. Кунига уч маҳал моторли қайиқда етиб келадиган ноз-неъматлар ҳам меъдаларига тегди ахийри. Узини неча кун — авлиё, неча кун жаҳонгир деб хаёл қилди. — Буниси Яратгангагина аён! Балки қайнотасига ҳам аёндыр?

Лекин Қодир ҳам анойи эмас. Истаса — Амударё ичидаги оролда, истаса — Сирдарё ичидаги оролда балиқ овлайди. Истаса йўл-йўлакай Москвада ўқиётган қизи — Венерани кўриб ўтадида, Подмосковьё ўрмонларида кўзиқорин теради. Истаса — хорижий мамлакатларга сафарга чиқиб кетади.

Эсида, бундан етти йилча аввал Вера иккиси Гавай оролларида кезинар эканлар, иттифоқо... бир ҳамюртларини учратиб қолдилар. Тоғ-тоғ билан учрашмаса ҳам одам одам билан учрашар экан. Тағин қаерда денг, нақ бир тупканинг тагида. Ушанда эллик ёшлардаги тикмачоқдеккина одамнинг тим қора кўзларини кўриб қувонди, бироқ афт-ангорига қараб иккиланди: иши ўнгидан келган япон бизнесмени эмасми мабодо? Бу одамнинг ёнидаги атлас кўйлак кийган сарвқомат дилбарга кўзи тушдию шубҳага ўрин қолмади. Югургилаб бориб қўл чўзди:

— Ассалому алайкум, акажон! Учрашган жойимизни қаранг! Туркистоннинг қаеридансиз?..

Ҳалиги одам узатилган қўлини олмади. Атлас кўйлакли қизни қўлтиқлаганча йўлида давом этар экан, пашша кўригандек қўл силкиди:

— Боринг, ҳамроҳингиз кутиб қолди!

Қодирнинг қайсарлиги тутди. Хира пашша бўлса хира пашшада! Ҳамюртининг ортидан бориб билагидан ушлади:

— Бу гадой топмас оролда қай ҳамюртимни учратдим экан, деб севиниб кетибман.

Ҳамюрти жавоб бермади. Ўрнига атлас кўйлакли танноз, «Шу балодан қутулайлик» дедими, ё азбаройи соддадиллик қилибми, жавоб берди:

— Оромов бу киши, Фароғат Оромов!

— Касби-корингиз?

Ҳамюрти «қутулмас балога қолдим-ку» деб ўйлади шекилли, тилга кирди:

— Сиёсатчман! Сиз... терговчимисиз дейман?..

Сафардан қайтишда укасининг уйида кўниб ўтди. Гап орасида «Фароғат Оромов деган сиёсатчи»ни сўради. Укаси жавонидаги маржондек тизилишган китобларни кўрсатди: «Ана, нутқлари!» Олиб бир-бир варақлади: «Ассалом, жаҳон!», «Ҳаста Америка иллатлари», «Сафардаги саргузаштлар», «Минтақалардаги дийдорлашувлар» ва ҳоказолар! «Минтақалардаги дийдорлашувлар»ни бир сидра варақлади. Калькуттада тиктирилган шим, Ка-

надада олдирилган соқол, шу ва шунга ўхшаш тафсилотлар бор, бироқ... Гавай оролларидаги дийдорлашув қачон ёзилар экан?! Ё бунисини ўша... аспиранткази ёзарми экан?..

Ўшанда илк бор ўзича «Э қойил!» дед и. «Мен ҳам ўзимни учарман деб, юрган эканман!— деган хаёлга борди.— Ҳолбуки, Туркистоннинг тупроғи эпчилу уддабуррою учарларни етиштириш бобида ҳам беазир экан!»

Ўша кундан эътиборан хорижий сафарлардан ҳам, ороллари соҳиллардан ҳам, ором-фароғатнинг бошқа минг бир жилваларидан ҳам қўлини ювиб, қўлтиғига урди: «Бўлди! Тўйдим!» Уйга қайтиб, хонанишинликка берилди. Ишхоналарига ҳафтада бир кўриниш берса беради, бўлмаса йўқ, уззуқун мутолаа билан банд, Венерасини кўриб келишга ҳам хотинини юбориб ўзи уйда ёлғиз қоладиган бўлди. Яхшиямки, катта бир хонани китобга лиқ тўлдириб қўйгани! Ҳаммаси отлиққа топилмайдиган ноёб китоблар! Вақтида улфатларига мақтанишни хуш кўрар эди: «Мана, менинг бойлигим! Қирқ йилдан бери йиғиб-тераман. Нафақага чиқсам ҳаммасини бир чеккадан ўқиб тушираман!..» дерди. Битар ишнинг эртароқ битгани яхши. Модомики имконияту ҳафсала бор экан, нафақага чиқишни кутиб ўтирадим! Бирини ўқиб ҳузур қилди, бирини ўқиб тушунмади, бирини ўқиб ҳафсаласи пир бўлди.

Ўзбекча бадий адабиётлардан ҳам кўнгли қолиб, энг сўнги овунчоғи, энг сўнги суянчиғи, энг сўнги умиди — Тоҳирга берилди. Унинг яхши ўқиши учун неки керак, ҳаммасини муҳайё қилди. Варрак учирини ўргатишдан бошланган машғулоти ерда туриб бошқариладиган энг сўнги учоқларни кураштиришни ўргатиш билан якунланди. Дедар билан Икар ҳақидаги ривоятлардан бошланган дарслари жаҳон ва Туркистон тайёрасозлик санотининг ҳозирги аҳволини шарҳлаш билан якунланди. Амалий машғулотларию назарий дарсларига изҳори дили ўз-ўзидан уланиб кетди: «Мен ҳам осмоннинг тешигини кўзлаб учмоқчи эдим, болам, нима қилай, аввалига темир қанотларимдан айрилдим. Кейин ўзим ерда қолиб, балойи нафсим ҳакалак отиб кўкка ўрлади. Ҳозирга келиб, худога шукр, нафсим бир қадар тийилгандек, лекин энди, кўрмайсанми, дарди бору дармон йўқ! Бу ёғига энди дард мендан, дармон сендан, Тоҳиржон!..»

У ўғлининг зеҳни ўткир, ақли учқур, кўнгли тоза, руҳи ҳурлигига маҳдиё бўлиб юганида... «қайта қуриш» деган бир талотўп бошланиб қолди. Талотўпнинг бир, эҳтимол бирдан-бир шарофати шу бўлдики, Ҳайратон кўпригидан дам Афғон, дам Турон тарафга бўзчининг моксидек қатнаб Баҳри муҳитга кўз тиккан қайнотаси — Петр Иванович Владимиров деганлари кўприкнинг бу томонига қайтмас бўлиб ўтди. Ўтибгина қолмади, Москвага қайтди. Қайтибгина қолмади нафақага чиқди. Нафақага чиқибгина қолмади. ...Якка-ёлғиз хотинининг ёнида якка-ёлғиз эр бўлиб қаровсиз яшашга юраги чидамадими, ўқишни Москвадан Рио де Жонейрога кўчирган якка-ёлғиз неварасига ичкибми, «Владимир» деган бобосининг кўрсатган манзилига тескари юра бошлаганидан ўртанибми, ишқилиб, бир кечада ўлди-кетди!

«Жойинг жаннатда бўлгур!» дей деса, аниқ-таниқ биладики, дўзахи. «Итга ит ўлими!» дей деса, рўй-рост иқрорки, қайнотаси. Ҳарқалай, алланечук енгил тортди. Шундай енгил тортдики, бош устида осилиб турган қилични бир қудратли қўл юлиб олиб, қўз олдида синдириб ташлади гўё! Шундай енгил тортдики, осмон-фалакда қабутардек ўйнаб-қувнаб учгиси келди.

«Ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнади» деганлари рост экан. «Қайта қуриш» довули фақат қайнотасининг боши устида эмас, улкан мамлакатнинг ҳамма жойида, одам қўрққулик шиддат билан эсишга тушди. Завод аҳли қоқ иккига — «консерваторлар» ва «радикаллар»га бўлиниб кетди. Унинг ўрнига кўпдан буён кўз тикиб юрган бир «радикал» айтдики, «Агар ихтиёр менда бўлса, Гавай оролларида бирида бир резервуар қурди-рардим-да, қирқдан ошган жами раҳбарларни ўша ерга жўнатардим, токи улар биз бошлаган қайта қуришга халақит беришмасин!» Ҳарчанд учар бўлмасин, бунақанги гапни Қодир айта олмаган бўлур эди. Ҳайратдан ёқа ушлади. Ё фалак! Нақ эллик йил муттасил бировни ўпоқ, бировни сўпоққа чиқариб, не-не тилло бошларни бадарға, қувғин, тумтарақай, бадному қатлиом қила-қила хуморинг тарқамадим? Хуморинг тарқаганда гўр бўлдингми? Бошсиз чавандоздек тентиб юра-юра етиб келган жойинг шугинами экан?

Қараса, «радикаллар»нинг оёқ олишидан қўрққулик! «Қўй, Гавай ороллари яна бир марта кўришга ҳушим йўқ, кўради-ганимни кўриб бўлдим» деб ўз ихтиёри билан бўшади. Ҳали гап чувалашмай туриб техникумдаги дарсларидан ҳам воз кечди. Туркистондаги ғиштин уйига қулф уриб, қишлоқдаги уйига чиқди. Мустаҳкам бошпанасига ўз ихтиёри билан қамалди. «Менинг Гавай оролим ҳам, энг сўнгги суянар тоғим ҳам, ўлсам мазорим ҳам шу Қорачигим! Ишлари бошларида қолсин! Ишламай ётиб еса ҳам топган-тутгани қайта қуриш мавсумидан омон-эсон ўтиб олишига етади. Қайта қуришлари ҳам ўзларига сийлов!»

Бало-қазодан қочиб ишдан батамом озод бўлишга бўлди-ю, бироқ бири иккинчисидан мудҳишроқ ўйлардан қутулолмади. Юмшоққина пар тўшакда узала туриб — илондек тўлғаниб ётар экан, ўйлаб ўйининг тагига етолмади. Ё тавба! Замоннинг оқими қаёққа кетяпти тағин? Замоннинг оқими қаерга опкелиб, қаерга опкетяпти уни?! Чорак аср муттасил интила-интила етиб келган манзили шуми! «Бош устимдаги балодан, ниҳоят, қутулдим, ана энди шояд Туркистонга рўшнолик, унинг оғир ва енгил саноатига раванк, заводига миллий руҳ, цехига учар от кириб келса!» дея ширин орзиқиб юрганида... «қайта қуриш душмани», «консерватор», бало-баттар гурзилар зарбидан қочиб оқимдан четга чиқди-қолди-я! Ўргилдим бундай Қодир ботирдан! Тағин денг, бу Қодир ботирни четга суриб мурод-мақсадларига етганлар кимлар? Агар ниятларинг чинакамига қайта қуриш бўлса, агар ўз ҳўзур-ҳаловатларингни эмас, юрт тақдирини ўйласаларинг, Қодир ботирлар тўплаган аччиқ таржибаларга таяниш ўрнига ўз туёқларингга ўзларинг болта уриб, уларни Гавай оролларига бадарға қилиш пайига тушасанларми, пандавақилар?!.

Азбаройи аламли ўйлардан ўзини чалғитиш умидида тагин мутолаага шўнғиди. Кунни кеча Кенжа укаси «Шуни бир чеккадан эзиб ичинг, ака!» дея берган китобнинг бошидан тушди. Бир жумлани ичида ўқиди, ташида ўқиди, қайта ўқиди, йиғлаб ўқиди, кўзлари чақнаб ўқиди... «Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шухратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тагимизга сув қуядиған бўлсақ, яқиндирки... ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрис бўйиндириғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғувчи биз кўр ва ақлсиз оталарга Худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим!.. Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек, Абу Али ибн Сино каби олимлар ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағувчи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилғувчи зўлимлар — қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..» Шу аср бошларида қоғозга битилган бу гаплар асрнинг охирларига келиб Қодирнинг кўнглида илоҳий каломдек мисли кўрилмаган бир акс-садо уйғотди. Шундай аск-садо уйғотдики, уни ўн уч яшар ёлғиз ўғли Тоҳирга йиғлай-йиғлай ўқиб берди. Ўзининг ночорлигидан юраги ўртаниб, ўғлига илтижо қилди: «Эрта бириси кун улғайганинда, майли, онангни де, майли, отангни, бироқ сен мени тўғри тушун, ўғлим! Манави ўқиб берган жумлани ҳам тўғри тушун! Нима қилай, шу топда мен ўзимнинг аҳвол-руҳиятимни тушунтиролмайман, сен тушунолмайсан!.. Тагин айтаман: мен ҳам осмоннинг тешигини кўзлаб учмоқчи эдим. Начора, еру осмон ўртасида муаллақ қолдим... Энди бор-йўқ умидим сендан, Тоҳиржон, ўғлим!..»

Ўғли ақалли шу жўнгина гапларни ҳам кўнгилдагидек тушуниб етмаганидан юраги баттар ўртаниб ҳовлига чиқди. Иссиқдан нафаси қайтиб ертўлага тушди. Саройдек кенг ертўланинг махсус қисмига ўтиб, парқу тўшакка чўзилди. «Ота — камон, бола ўқ деганлари тўғри экан, — ўйлади ўзича. — Отаси Зокир муаллимнинг Қорачиқда туриб ўз вақтида отган уч ўқидан бири — Чўчқакўлга, бири — Туркистонга, яна бири Тошкентга бориб тушган эди. Энди ўзининг Туркистонда — Ҳазрати Султоннинг қошида туриб отган яккаю ягона ўқи... узокроққа уча оларми экан? Кайгача етиб борар экан? Балхгами? Хиротгами? Боғдодгами? Ё от айланиб қозиғини топар, деганларидек ўзига ўхшаб, Қорачиққа келиб тўхтайдими?

Парқу тўшак ёнбошига тошдек ботиб ўрнидан турди. Ертўлада ўзини кўйгани жой топа олмай тагин ташқарига чиқди. «Биби-сига дастёр» Тоҳирдан хабар олгани Собир акасининг уйига кирди. Тоҳири ўзи тенги болалар билан сойда чўмилгани кетган,

Шоҳсанам кеннойиси қизлари билан кечки овқатга уннаяпти. Ишком тағидаги сўрида бир чойнак чойни майдалар экан, ойисини аста гапга солди:

— Кўпдан буён сиздан бир нарсани сўрай дейман, ойи. Очигини айтинг, бизнинг Ботир бобомиз... асли қорачиқликми?

Ойиси унга «Энди эсингга келдимиз?» дегандек маъноли бир қараш қилиб, истеҳзоли кулимсиради:

— Йўқ.

— Туркистонликми?

— Йўқ...

— У ҳолда... биз қаерликмиз?

— Сең, масалан, Қорачиқда туғилгансан.

— Собир акам-чи?

— Собир аканг... Чипонда.

— Отамиз-чи?

— Югнакда.

— Ана энди тағин Ботир бобомизга қайтайлик. Ботир бобомиз-чи? Қаерда туғилган?

— Ботир бобонг... Бир пайтлар Туркистонда Қорачиққа чиқаверишда «Боғи жаҳон» деган жой бўлган. Бу жойда етти оға-ини авлиёнинг қабри бўлган. Улар Ҳазрати Султоннинг ворислари бўлган. Шунинг учун ҳам Боғи жаҳон кўпинча «Етти ота», «Ясса-вийнинг етти чироғи» деб аталган. Бу атрофдаги Авлиё ота, Олма ота, Чўлпон ота, Чўпон ота, Занги ота, Нур ота, Қалдирғоч ота, қўй-чи, вақтида юрт бойлаган қирқ отанинг ҳаммаси ана ўша етти отадан ўсиб-унган. Туркистонни «ота юрт» дейишларининг сабабини энди тушундингми, чироғим? Унда ким кўп — биз унутиб қўйган оталар кўп, азиз-авлиёлар кўп! Шулардан еттитаси Боғи жаҳонда эди, ҳозир у қадамжолар текисланиб, ўрнига пахта экилган... Ботир бобонг яна ўша «Боғи жаҳон»да туғилиб ўсган, болам!

— У ҳолда... Қорачиққа қандай келиб қолган?

— Бунинг тарихи узоқ, болам. Ўрис қўшинлари Туркистонни қамал қилганларида бобонг етти ёшда бўлган экан. Етти ёшида ота-онасио қариндош-уруғидан ажраб, етим қолган бобонг жонини асраш умидида Қоратовга қараб қочган. Югнактепага борганда Арслон деган бир чўпонга учраган. Чўпон бобонгни асраб олган, боқиб катта қилган. Чўпоннинг қудуққа кўмган китоблари кўп экан, ўзи бобонгнинг хат-саводини чиқарган, яширинча муллаликка ўқитиб, полвонликка ўргатган. Вақти келиб китобларни ҳам, чўпонлик таёғини ҳам мерос қилиб қолдирган. Бобонг икки марта уйланиб, Ойша деган аввалги хотинидан икки қиз, уч ўғил, Майса деган иккинчи хотинидан етти ўғил, бир қиз кўрган. Шулардан учовигина турган. Омон-эсон ўсиб-улғайиб, вақти келиб ота бўлган. Каттаси — Маман бобонг, ўртанчаси — Ўринбой бобонг, кичиги — отанг. Шу уч оға-инининг онаси, Ботир бобонгнинг иккинчи хотини Майса опангга келсак, у қорачиқлик Фармонқулбойнинг синглиси бўлган. Фармонқулбойни аввал ҳам кўп айтганман. Менинг отам — урушда дом-дараксиз кетган Абду-жаббор бобонгнинг отаси...

«Шажараи тарокима» Қодирни қаттиқ ҳайратга солди. Шунча йил оёғи остидаги тупроқ кимларнинг хоки пойи эканлигини билмай, осмони-фалакка кўз тикиб юраверган экан-да!

— Бу гапларни сиздан бошқалар ҳам биладими, ойи?

— Бўлса бордир. Кўпдан кўп гап чиқади, болам. Кўпчилик билса ҳам ҳеч кимга тиш ёриб айтмайди. Юрак олдириб қўйган-да! Худого шукр, энди менинг қўрқадиган жойим қолмади. Тўримдан гўрим яқин. Сўраган эди, Собир аканга айтганман. Сўраган эдинг, мана, сенга ҳам айтдим.

— Кенжа-чи? Билмайдими?

— У бола сенга ўхшаб эс-ҳушини тўхтатмади, ҳалиям осмонда учиб юрибди, чамаси,— ойиси шундай дея маъноли кулди. Қодир энди сал ийманиб сўради.

— Отам сизни қаерда топган?

— Чипонда. Раҳматлик отанг Чипондаги мактабда ўқитувчи бўлиб ишларди. Мен бўлсам Қорачиқдан борган ҳашарчиларнинг табелчисиман. Отанг Югнакдан, мен Қорачиқдан қатнаб ишлаймиз. Уй қуриб, икковимиз ҳам қатнашдан қутулдик. Собир аканг туғилди. Шу орада Ботир бобонг «Ҳарна Туркистонга яқинроқ» деб қўйчивонлигини Югнакдан Қорачиққа алиштирди. Биз ҳам кўчиб келдик. Уч йилча ўтиб сен туғилдинг. У пайтларда ҳали Боғи жаҳон текисланиб кетмаган эди. Бироқ харобазор, ташландиқ эди. Раҳматли Ботир бобонг то умрининг охиригача шу харобазорни сурувига яйлов тутиб яшади... Шунақа гапла-ар, болам!..

Уша кун Собир акасининг уйига ҳам, ўз уйига ҳам, бу ёғини сўрасангиз, Қорачиққа ҳам сиғмай қолди. Туркистондаги уйдан бирров хабар олиш учун шаҳарга тушди. Йўл-йўлакай машинасини тўхтатиб, узоқ-узоқ кенгликларга тикилди. Қаерда бўлди экан «Боғи жаҳон» деганлари? Бу чексиз пахтазорнинг қай бир қартасида?!

Уйга қайтиб яна ертўладан ўзига паноҳ топди. Ёз чилласини шу «чиллаҳона»да ўтказди. Бекор ўтирмади. Учар от ясамади. Ёзди! Ёзганда ҳам Кенжа укасига ўхшаб анов-манов нарса эмас, ҳикмат ёзди! Бир катта дафтар лиқ тўла «Ҳикматлар»ини олиб «Волга» сига ўтирди-да, тўппа-тўғри Тошкентга йўл тортди. Укасини уйдан топди. Одатдагидек истеҳзо билан «ўтирибсанми, ука?» дея ҳол сўрамади. Укасига меҳри товланиб бағрига босди:

— Яхши юрибсанми, ишларинг яхшими? Шеър баҳона, дийдор ғанимат экан бу дунёда, иним!— деди.

Истеҳзо навбати укасига келди:

— Ие, ҳали сиз ҳам шеър ёзиб юрибсизми, ака?

Укасининг олдида паст кетишни истамади:

— Оддийгина шеър эмас, ҳикмат де, иним, ҳикмат!

Келин ишда, болалар таътилда, ўзи хонанишинликда экан, укаси билан кун бўйи ёзилиб отамлашди. «Ҳикматлар»ини ўзи бир сидра ўқиб берди.

— Қалай? Лаб-лунжи дурустми?

Табиати ланжроқ укаси баттар ланжлик билан:

— Дурустликка дуруст-ку, бироқ... Нима десам экан...— деди.

Юмшаган дийдалари бир зумда қотиб, жунбушга келди.

— Нима десанг де, фақат одамни хуноб қилма!

— Биласизми, ака, бу ёзганларингизда фикр яхши, лаб-лунж яхши, лекин... туйғу йўқ, қалб йўқ, руҳ йўқ! Рухсиз шеър ҳеч қачон ҳикмат бўлолмайди!

Кўнгли оғриди, деб ўйлади шекилли, укаси хайрлаша туриб узоқ ялпизланди:

— Мени тўғри тушунинг, ака, ёзганларингиз шу туришда ҳам «мана-ман» деган шоирларнинг тизмаларидан қолишмайди. Бироқ уларни чинакам ҳикматга айлантириш учун тағин нима-лардир керакка ўхшаб турибди. Сиз аввал хонтахтанинг устига манови дастурхонни ёзиб, кейин она тилимиздаги ўнта сўз туркумидан ақалли биттасининг мағзини дурустроқ чақиб кўринг, ана ундан кейин шояд!..

Қараса, укаси кўлига икки тахлам қўлёзма тутқазяпти. Сарлавҳаларига хушламайроқ кўз ташлади: «Дастурхон», «От сўз туркуми». Қўлёзмаларни ёнидаги ўриндиққа отиб, укаси билан хайрлашди.

Туркистонга қайтиб, тағин ўша чиллахонасига ўз ихтиёри билан қамалди. «Қани, кўрайлик-чи, нима демоқчи экан!» дея мийғида кулганича «Дастурхон»ни кўлига олди...

САККИЗИНЧИ БОБ

Бу оламда ишчан одамнинг бекор қолишидан ортиқроқ азоб борми?

Данғиллама уйда ёлғиз пашша кўришдан зериккан пайтда шогирдларидан бири уйига кириб келди. Оёқларига бош ургудек ёлворди.

— Қайтиб бормасангиз бўлмаяпти, ака! Заводнинг қоқ ярми ишдан чиқди, тузатгулик ҳолимиз қолмади. Яхши мутахассисларимиз кетиб қоляпти... Майли, кўлингизни совуқ сувга урманг, фақат маслаҳат бериб турсангиз бас, ака!

Қодир ўзини бепарво-лоқайд тутиб қизиқсинди:

— Бу ўзингизнинг гапингизми ё янги раҳбарларнинг?..

— Очиғини айтсам, янги раҳбарлар юборишди.

Демак, ишни хуржун қилиб, энди ундан нажот қидирмоқдалар! Лекин ўзлари майдондан чиқмоқчи эмас, уни айиқдек ўйнатмоқчилар, холос.

— Маслаҳатгўйлик қилиш менинг кўлимдан келмас,— деди овозига имкон қадар майинроқ оҳанг бериб.— Қорароқ ишларга бўлса, бўйин ёр бермайдиган бўлиб қолган...

— Раҳбарларга нима дей?

— Нима, дердинг, шуни айтавурасан-да.

Рад жавоби бериб нотўғри қилган эканми, ишонган кўрғони ҳам қимирлаб қолди. Худди шуни кутгандек, орадан бир кун ўтиб, колхознинг янги раиси қабулига чақиртирди. Борса раис осмонда.

— Бу дейман, ўртоқ, уйингиз колхоз ҳисобидан қурилган экан. Қачон ҳисоб-китоб қилиб қўясиз?— дейди.

— Нима, чаласи қолган эканми?— деб баланд келмоқчи бўлган эди; раис баттар тундлашди.

— Чаласими-ўзимни, қамоққа бориб, ўша раисингиз билан суришаверарсиз! Лекин бу ёғига... уйнинг ҳақини тўлаб қўйинг, йўқса... жамоа боғчага муҳтож...

— Хўп бўлади, ука, тўлаш бўлса тўлаш-да, деб қўлини кўксига қовуштира қолди.

Эртасига ҳисобхонага кириб, уй пулини қуртдеккина қилиб тўлади.

Уйга келса, хотини янги гап топиб ўтирибди.

— Бирор йилдан буён на ойимнинг, на Венерочканинг ҳолидан хабар ололмаямиз. Бегона юртва қизимизнинг ҳоли не кечяпти экан? Бориб келайлик, азизим?

Қаёқдаги Рио де Жонейрони айтасан, хотин! Ўзим шу Қорачиққа базўр сиғиб турибман-ку! Йиққан-терганларимнинг қоқ ярмини ўпириб, бир балодан энди қутулдим-ку!— дегиси келди, аммо бу гапларни хотинига қандай айтсин. Шу боис сир бой бермай гапни айлантирди.

— Майли, бориш қочмас. Ҳозирча ойингга айт, таътилга чиқса аввал қизимизнинг ўзи буёқларга келсин!

Тўғри, битта уй ҳақини икки карра тўлагани билан кафангадо бўлиб қолгани йўқ! Ҳазрати Султоннинг ёнида мухташам фиштин уйи, уйда кўммаси, ҳовлисида «Мерседес» и бор. Лекин булар бу учаласи Тоҳирига, қолаверса, қора кунларига аталган. Тоҳирини ўқишга жойлашга ҳали бирор йил бор. Аммо наҳот энди ўша қора кунлар бошланаётган бўлса.

Парку тўшакда ётиб тўлғанди: жуда ёмон яшабди. Яшаб яшамабди. Яшасаям қимор ўйнагандек ўзини гаровга қўйиб яшабди!

Уйлаб қараса, у бутун умр ҳамма жойда Биринчи бўлишга, аввало Собир акасидан ўзишга уриниб яшабди. Лекин, не ажабки, акасидан ўзмоқ тугул, унинг чангига ҳам етолмабди. Ана, Собир акасининг нақд ўн иккита азаматию тўртта қизи қаторида тизилишиб турибди. Иккитасига уй қуриб, тўрттасини уйлаб, олтитасининг тўйини кўриб улгурди. Болаларининг ҳар бири тоғни урса талқон қилгудек. Еган-ичганлари ҳаминқадар, булар қўғирмочдан қад ростлаб, сувдан семирадимми, қайдам! Ўзи-чи? Шунча юлқиниб, чопачопа орттирган ёлғиз қизи, ёлғиз ўғлими! Қизини кимга узатадими кимга қуда тутинади?! Тоҳирига келса... Тўғри, шу ўғлидан умиди катта. Аммо-лекин бирам нимжон, бирам қилтириқчи, ўғил болаям шунақа бўладими?!.

Узиям роса учиб-қўниб яшабди! Учса қўнолмай, қўнолса учолмай дегандай. Одатда енгил одамни ҳаёт шунақа учуриб ўйнайверар эканми? Акаси-чи? Шу киндик қони томган ерга ажриқдек ёпишиб, чирмовиқдек чирмашиб, бойчечакдек бойланиб, ишқомдек ўралиб яшаяпти.

Ҳатто ўша ўзи ландовурлигидан кулиб юрган Кенжа укаси ҳам, аслини олганда, ундан пухтароқ экан. Мана, Тошкентдек

шаҳри азимда яшаяпти. Беш боланинг отаси. Фан номзоди. Эртаиндин доктор бўлиши ҳам муқаррар. Узи эса... на ерга сиғади, на кўкка! Бангига ўхшаб, нақ Амударёдан бир сакрашда ўтмоқчи бўлади. Зеҳн солиб қарайдики, аслида, бир жойда депсиниб турибди, холос!..

Ўйлаш ҳам жонига тегди. Йўқ, ўйлаш эмас, ишлаш керак, ишлаш! Афандига ўхшаб, каллани ишлатиш керак, каллани! Уни босиб-янчаман деганларнинг ўзини тавбасига таянтириш керак! Анови тирранча раис... ҳали унинг совунига кир ювмабди! Кимсан Қодир учарнинг тенги шу жипириқ бўлдимиз энди?!

Хўш, нима қилиш керак? Уйга борса она-бола чой ичиб ўтиришган экан. Улар билан ҳам кўришиб, тўрга ўтди. Омонлашувдан сўнг орага ноқулай бир жимлик чўкди. Чой хўплай туриб она-бола бир-бирларига зимдан қарашди. Қарашларнинг маъноси ҳар бир туркистонликка тушунарлик! «Камнамо эдинг, бу кулбага қандай шамол учирди?»— сўради онанинг кўзлари. «Нима қилай, отамнинг уйдан бошқа бош урар жойим йўқ экан!»— арзи ҳол айтди Қодирнинг кўзлари.

Шу асно эшикдан Давлату Шуҳрат кириб келди-да, ўтирганлар билан кўришар-кўришмас ҳасрат бошлади: янги раис ўзлаштирган еримизга пахта эктирмоқчи!

Фикри дафъатан тиниқлашиб, миясида антиқа бир режа туғилди.

— Шошмаларинг! Ҳозир пудрат, ширкат, яна алламбалолар авж олган. Фурсатдан фойдаланиб, биз ҳам бир оилавий пудрат тузмаймизми? Нима дейсиз, ака? Чўчқакўлдаги ерингизни қайта ўзлаштириб, қовун эксак-чи? Деҳқончилик сиздан, ерни шартлашиб, маблағ билан техника топиш мандан.

Акаси иккиланди:

— Қандай бўларкин?

Қодир отни қамчилади:

— Зўр бўлади! Мана, мени айтди дейсиз. Эсингиздами, бир пайтлар қанақанги қовунлар битар эди. Ушанда-ку, қовун кепакдан арзон эди. Ҳозир нақ тиллога тенг-ку!

Акасининг розилиги билан эртасигаёқ раиснинг олдига борди. Шундай-шундай, бизга ташландиқ ер, битта ташландиқ «ДТ», битта «Влдимирец» битта юк машинасини ижарага берасиз. Ерни эпақага келтиришу, техниканинг жонини киритиш — биздан. Кузда фалон тонна ҳосил қабул қилиб олавериш сиздан.

Раис билан шартлашувни жойига қўйиб, ҳаммасини бошидан бошлади: қадрдон гаражига кириб, аввалига савил ётган тракторлар орасидан битта «ДТ»га тўхтади. Ишдан чиққан қисмларини омборхонадан териб олиб, икки кунда гижинглаган отдай қилди. Ортига сўқани тиркаб, ёнига Собир акасининг Ҳикмати-ни олиб, Чўчқакўлга йўл тортди. Ҳам ўттиз гектарча ерни шудгорлади, ҳам жиянига «минг бир хунари»дан бирини ўргатди.

Кўкламдан Собир акаси бошқа болалари билан ёнларига кирди...

Ҳаммаси хаширдан қил суғургандек силлиқ, кўнгилдагидек баравж, рисоладагидек гўзал кетаётган эди, қаёқданами ўша кўз

кўриб-қулоқ эшитмаган касаллик палакларига чиппа ёпишди-қолди-да, ака-укани қаттиқ шоширди. «Мен қиламан ўттиз, эгам қилади тўққиз» деганларидек, наҳот ўттиз гектар полизлари — яйдоқ, барча елиб-югуришлари тўққиз пул бўлиб қолаверса?! Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди. Бирон чора топиш керак! Агар ўша чора дунёнинг нариги чеккасида бўлса ҳам, топиш керак!

Фиштин уйдаги «кўмма»ни очиб, аввал Чимкентда, сўнг Олма Отада, ниҳоят, Тошкентда изиллаб йўл қидиришлардан ҳам натижа чиқмади. Ахийри Тошкент тупроқшунослик илмгоҳида ишлайдиган бир ҳамюртининг уйига борди. Уша ерда кўнглида сал умид уйғотувчи бир гапнинг учини эшитди: эмишки, ВАСХНИЛнинг тажриба майдонларидан бирида антиқа дори синалаётганмиш. Шунақанги мўъжизамишки, қуриб-қовжираб бо-раётган ўсимликка қайта жон бағишлар эмиш. Тўппа-тўғри Москвага учди. Электиричкада шаҳар ташқарисига чиқди. Айтилган илмий даргоҳни қидириб топди. Илмгоҳни суяб турган устунлар ўша гапларни тасдиқлашди:

— Тўғри, шундай бир дорини ростдан ҳам ишлаб чиққанмиз. Уни Украинанинг Чернобиль вилоятида, Болтиқбўйи ва Кавказор-ти ўлкаларида синовдан ўтказдик ҳам! Лекин...

— Нима лекин! Натижаси яхшими, ахир? — олимларнинг ланжлигидан хуноби ошиб сўради Қодир.

— Натижаси, масалан, биз учун кутганимиздан ҳам аъло, лекин...

— Тагин нима лекин? Қуруғи керакми? Керак бўлса, очиғини айтингизлар?!— унинг тоқати тоқ бўлди.

— Қуруғи-ку, ўз йўлига, гап унда эмас! Лекин... бу дори ёзи жазирама қуёш ўлкасида қандай натижалар беради, шунисини билолмаймиз.

— Нега энди билмайсизлар?! Улканинг ер-суви, ҳайвонат ва наботатини дабдала қилиб, энди билмай қолдингизларми?! Қил-ғилиқни қилиб қўйиб, «ана энди ўзингга хон, ўзингга бексан, билганингни қил»ми?!

Улар худди Африка жирафасини кўргандек анграйиб қолдилар. Жанжалнинг йириклашиб кетишидан ҳадиксирадиларми, қайдам, Қодир нечоғли баланддан келган сари, улар шунчалик паст тушиб, ўзларини оқлай бошладилар:

— Бизнинг билмаймиз деганимиз, истамаймиз деганимиз эмас-ку. Нима қилайлик, шу топда қўлимиз қисқароқ. Аввал Гуржистон ва Озарбайжондаги синовларни ниҳоясига етказайлик, майли, кейин навбат сизларга.

Қодир бўш келмади.

— Ушангача биз нима қилайлик?! Экинларимиз қуриб-қов-жирайверсинми? Йў-ўқ, ўртоқлар...

— Нима қил дейсиз, ахир?!

Шу топда Қодир ўзининг узоқни кўра олишидан яна бир карра суюниб кетди. Тупроғи билан кўчирилиб, сувқоғозга ўралган қовунпалакни олимларнинг олдига қўйди:

— Марҳамат! Мана аҳволимиз...

...Кўз олдида ғаройиб мўъжиза рўй берди, куриб-қовжираган туп яшнади-кетди!

— Энди менга айтинглари-чи, азиз оғажонлар, бу синовларда бирор кўнгилисиз ҳол кузатилдими-йўқми?— деди ҳар эҳтимолга қарши.

— Йўқ, бири биридан кўнгилли ўтпти.

— Ҳосил-чи? Ҳосили қандай бўляпти?!

— Масалан, Чернобилда қўзиқоринга сепдик. Битта қўзиқорин болалайвериб-болалайвериб, нақ мингта бўлди-ёв!

Қодирнинг қони жўшди.

— Олиб кетганим бўлсин дорингизни.

— Лекин айтиб қўяйлик, Ҳиндиқуш тоғларида тошга сепган эдик, тошда гул унмади.

— Хотиржам бўлинг, бу дорини тошга эмас, даштга сепамиз!— деди Қодир.

— Шу билан кўнглингиз тўлса майли, биродари азиз!..

— Кузда қовун сайлига марҳамат, оғажонлар!

Ўттиз гектарлик майдонга етиб ортадиган дорини олиб, ортига учди.

Ўзбекнинггина эмас, умуман, туркнинг энг учар-удда-бурронини ҳам гоҳо жуда оппа-осон алдаб-лақиллатиш мумкин. Чунки, у табиатан жуда-жуда содда, ишонувчандир.

Қодир ҳам, ҳарчанд учар бўлмасин, соддадил ўзбек. Тўғри, анойи эмас, лекин содда! Йўқса ўшандаёқ гап тагида гап борлигини етарли даражада фаҳмлаб олмасмиди?! Бунинг фаҳмига етиши учун ўз акаси болта кўтариши шартми эди?!

Начора, қилмиш-қидирмиш экан. Ушанда у одам боласининг нияти холислигига, табиати ғараздан холилигига нафақат ўзи қаттиқ ишонди, акасини ҳам ишонтирди. Кўзларига на касаллик, на болта, на курак ҳеч нима кўринмади. Тўғрироғи, селитрани бир чўқишда қочирадиган мўъжизавий доридан кутилажак «соф фойда»гина кўринди. Қовунларнинг гуркираб ривожланиши, туп қўйиб-палак ёзиши, шиғил ҳосил тугиши, ҳосилнинг кун сайин эмас, соат сайин катталашишини акаси билан бирга қувона-қувона кузатар экан, кечалари уйда узоқ-узоқ хомчўт қилди: нақд ўттиз гектарда ғарқ пишган қовун... Туркистон бозорларида килоси бир сўмдан пешма-пеш сотилса! Ҳар гектаридан, боринги, қирқ тоннадан ҳосил олинса!.. Жами бир минг икки юз тонна деган сўз! Агар чиқитга чиқарилмай, сотиш кўнгилдагидек ташкил этилса, тоннасини минг сўмдан ҳисоблаганда, бир миллион икки юз минг сўм бўлади. Шундан, хўп, ана, икки юз минги нари-бери бўлсин. Юз минги кетган харажатларини қопласа, юз мингини раисга, юз мингини Собир акасига берса!.. Қарабсизки, улар ҳам хурсанд, табиийки, етти юз минг нақд даромад соф фойда... Бу соф фойданинг юз мингига ойисини ҳажга обориб келса (Ҳажга ҳалол пул керак экан, «соф фойда» — «ҳалол пул» дегани эмасми?), тагин юз мингига Саудияданми, Туркиядан кичик корхона ускуналарини, ақалли уларнинг лойиҳаларини олиб келса!.. Қолган ярим миллион эса, ана ўша «жувоз»ни бамайлихотир айлантиса...

Галвирни сувдан кўтариш мавсумининг дастлабки кунлари-даёқ бу хомчўтининг хомхаёл эмас, ҳақиқатга анча-мунча яқинлигига амин бўла бошлади.

Тўғри, дастлабки бир машина қовунни тиббий синовдан ўтказган ёшгина йигитча юрагига андак гўлгула солди:

— Бунингизни сотишга рухсат беролмайман, ака!— деди унга мўлт-мўлт қараб.— Таркибида заҳарловчи модда бор!

— Заҳарловчи модда? Ие, ҳозир селитра деганларининг уруғи қуриб кетди-ку... қовунга қаёқдан келади, ука! Дардингиз бўлса, очигини айтаверинг!

Йигитча Қодирнинг пичингларини англаб етмадимми, эътибор бермади.

— Очигини айтсам, ўзим ҳам ҳайронман, ака.

Синовчининг гапни айлантиришидан тушундики, дарди пул! Бир тахлам ўнталикни йигитнинг чўнтагига суқа туриб шу топда айтилиши лозим бўлган гапларни айтди:

— Энди, ука, оз миқдорда экан, жин ҳам урмайди! Ана, Ўзбекистонда одамлар бус-бутун заҳри қотилни еб, ичиб ҳам ўлмай юришибди. Заҳарни заҳар кесади деганлари рост экан ўзи. Асалнинг ози ширин бўлганидек, заҳарнинг ози ҳам дори.

Чўнтакка келиб тушган бир боғлам ўнталик кўнгилни юмшатадими, йигит рози бўлди.

Шундай қйиб, роса уч кун жадал ишладилар. Тўртинчи кун юз мингинчи сўмни туфлаб турган экан, ўша сотишга рухсат берган йигит ҳовлиқиб келиб бир чеккага етаклади:

— Қовунларингиздан одамлар заҳарланаётганмиш. Милицияга шикоят тушибди. Мен сизга айтган эдим-ку, ахир?

Йигитнинг йиғлагудек аҳволини кўриб, унга раҳми келди. «Мўмай пул топиш шунақа қийин!— ўйлади ўзича.— Жонингни гаровга қўйишинг керак бўлади!» Лекин сир бой бермай, йигитни овутди:

— Милициядагиларнинг ҳам томоғи тақиллайди-да, ука! У ёғини ўзим тинчитаман — сиз хотиржам бўлаверинг! Жаззаси пул-да.

Йигитча баттар шайтонлади:

— Тинчиса майли-ку, ака, тағин бир ишқал чиқиб... қамаб қўйишса-чи?

Бошловчи синовчининг ҳушини ўзига келтирди:

— Намунча ваҳима қиласан! Юракдан ҳам бор экан-ку! Милицияга аталгани ўзимдан дедим-ку, ахир!

Ортига қйиб, юкдан бўшаган навбатдаги машинани Чўч-қакўлга жўнатди. Жиянларининг савдосига барака тилаб, ўзи енгил машинасига ўтирди. Катта йўлга чиқар экан, бир муддат ўйланиб қолди. Қаерга боради? Милиция бўлимигами? Оворагарчилик кимга керак? Пул зарур бўлса, ўзлари келади! Ушанга қадар, яхшиси, Қорачиққа чиқади. Юзинчи мингни саранжомлайди. Эрталаб хотинига тайинлагани, қази палов билан қоринни тўқлайди. Жиянларига паловни, йўл-йўлакай ойисидан суюнчини олиб, ортига қайтади. Келгунингга қадар тағин анча-мунча пул йиғилиб туради. Анави йигитчанинг гапи рост бўлса, милиция ҳам

келиб, «Қани атаганингизни чўзинг!» дея йўлига илҳақ турган бўлади. Ана ўшанда у қўлда тўпланган пулни олиб, бунисига беради. Худди бировнинг дўпписини бировга кийдиргандек! Қарабсизки, олам гулистон, туя кўрдингми, йўқ!..

Асли дилхиралик уйдаёқ бошланди. Вера олиб келган бир лаган паловга кўзи тушди-ю... иштаҳаси бўғилди. Бир чўқим ея туриб, беихтиёр пўнғиллади:

— Нима бу паловми ё... бўтқами?

Хотини ўзини оқлади:

— Ахир, нима қилай, азизим, қўлимдан келганича дамладим...

— Ош дамлашни ҳеч ўрганолмадинг-ўрганолмадинг-да! Эсиз масаллиғ!..

Ёёлганича ёб, ўрнидан оғир қўзғалар экан, хотини сўради:

— Ойимга ҳам бир лаган соберайми?

Бошқа пайт бўлганида камдан-кам эшитадиган «ойим» кўнглини ёғдек эритган бўлар эди. Бироқ бу сўз ҳозир алланечук масхараомуз эшитилди. Кўнгли баттар хуфтон бўлди:

— Буни нима деб олиб бораман? Эрта-индин қиз чиқариб, ўғил уйлайдиган аёл ош дамлашни билмайди, дебми?

Тоғорадаги жиянларига аталган «бўтқа»ни орқа ўриндиққа қўйиб, ўзи рулга ўтирди. Хотини тарафга қиё боқмади. Лекин сездики, Вера ҳар бир хатти-ҳаракатини синчковлик билан кузатиб, бир оғиз илиқ сўз кутиб турибди. Шу топда хотинининг уқувсизлигидан эмас, ўзининг кўрслигидан хафа бўлиб кетди. Ҳаммаси ўзининг билиб-билмай пиширган оши бўлгач... кўрсликка бало борми?! У бечорада не гуноҳ, ахир?! Бир «феодал»ни деб ўзга юртларга келса, бутун умр бегона муҳитда унинг қошқабоғига қараб яшаса... Асли ҳамма айб ўзида! Вера аллақайси Иванми-Петкаси билан, ўзи эса, қандайдир Ойхонми-Гулнор билан яшаганларида иккалалари ҳам бу қадар қийналмасликлари мумкин эди. Ҳа, ўтовдан айрилса ҳам, ҳеч ким ўз отовидан — ўз муҳити, ўзи туғилиб-ўсган юртидан айрилмасин экан! Майли, ихтиёрий бўлмасин, майли, мажбурий бир умрли муҳожирлик... азоб экан. Қаранг-а, шу оддийгина ҳақиқатни англаб етиш учун Вера билан йигирма бир йил бир ёстиққа бош қўйиб яшаши керак бўлибдими? Ўзидан ҳам хотинига, хотинидан ҳам болаларига қийин қилибди. Бир пайтлар ойиси айтганидек, «қирқ йил ёшт билан ишқаб кетказолмайдиган» гуноҳга ботибдию бу ишни гуноҳ эмас, аксинча, савоб, байналмилаллик деб билиб, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам алдаб яшабди. Энди насиб қилса шу гуноҳини ювиш учун тағин бир ўқ билан уч қушни уради: бир ёнига — онаси, бир ёнига — хотинини олиб, тўппа-тўғри Москвага учади. Онасини Маккага — ҳажга, хотини билан қайнонасини Доруссаломга — зиёратга олиб боради. Тағин Москвага қайтиб, «минг йиллик қудалар»ни холи қолдиради-да, эр-хотин тўппа-тўғри Рио де Жонерога учади. Москвада жамоат жам бўлгач, масала кўндаланг қўйилади: майли, ҳар ким ўзининг кўнгли тусаган жойда яшасин!.. Ҳа, манови ишлари бир ёқли бўлсин, худди шундай

қилади! Ҳозирча ойисига хушxabарни тезроқ етказади. Ҳажга аталган юз минг нақд.

Машинасини дарвоза олдида қолдириб, уйга кирди. Ойиси, кўзида кўзойнак, айвонда кўрпа қавиб ўтирибди. Ёнида эса, Шоҳсанам кеннойиси. Ҳойнаҳой навбатдаги тўй тараддуди. Айланиб ўтиб эшикдан ичкари киришга вақти зиқ, айвоннинг очиқ деразасидан бош суқиб, салом бердию хушxabарни тезроқ етказа қолди:

— Тайёргарлигингизни кўраверинг, ойи, яқинда сизни ҳажга олиб бораман!

— Ростданми? Қачон?— ойиси эсанкираб ўрнидан турди.

— Тагин узоғи билан уч ҳафтадан кейин. Йўлқирага аталган пул бўлса, тахт!

Ойиси ишонқирамади:

— Пулинг тахт бўлгани билан... рухсат-чи, йўлланма-чи? «Буёғини менга қўйиб бераверинг! Пул бўлса, чангалда шўрва, ойи!..» Кўнглидан кечганларни тилга кўчириб улгурмади. Акаси осмондан тушгандек пайдо бўлди-ю, уни ҳам осмондан ерга туширди-қўйди...

Мана, уч кечаю уч кундуздан буён ертубан ётибди.

Мана, уч кечаю уч кундуздан буён қимирлаёлмайди. Қимирласа, кураги симиллаб оғрийди.

Мана, уч кечаю уч кундуздан буён қимирламаса ҳам юраги зирқирайди. Уйлаб ўйининг тагига етолмайди: нима қилиб қўйди у? Нима қилиб қўйди Собир акаси?

Мана, уч кечаю уч кундуздан буён хотини, ўғли, жиянлари ҳамма-ҳамма кунда-шунда. Фақатгина ойиси билан Собир акасидан дом-дарак йўқ! Нега? Ойиси-ку, майли, лекин нега Собир акаси, қилгуликни қилган жоҳил акаси... қорасини кўрсатмаяпти? Кута-кута тоқати тоқ бўлиб, ниҳоят, хотинидан сўради:

— Собир акам... қани? Нега... кўринмаяпти?

Хотини худди шу саволни кутиб тургандек жаҳлга минди:

— Мен у ваҳшийни қаматаман. Колик, қаматмай қўймайман! Ўз укасига болта кўтариш, вандализм какою-то!..

— Қўй, Вера, мени баттар куйдирма!— курагию юрагида баравар хуруж қилган оғриқдан ингранган кўйи хотинига илтижо қилди Қодир.— Акам билан ҳисоб-китобни ўзим қиламан. Сен бу ишларга аралашма!..

Ҳиёл бош кўтариб, деразага кўз тикди. Кўнгли бир нави ёришди. Хайрият, ана, тонг ҳам отяпти — касалхонадаги тўртинчи тонг! Андак ёришган кўнглини тагин бир гумон чулғади: субҳи содиқми бу ё субҳи козиб?!

ТУҲҚИЗИНЧИ БОБ

Собир ботир — қамоқхонада, Қодир ботир — шифохонада ётиб турсин, энди гапни Кенжа ботирдан эшитинг!

У бир сесканиб кўзини очиб, бош устида онасини кўрди. У қўлида коса донг қотиб турарди. Кўз очганини кўриб, ёнига чўнкайди. Кўзларига, кўзларининг қорачиқларига жимгина тикилар

экан: «Нима қилди, болагинам? Қирққа кирмай, сочларингга оқ оралабди-ку?.. Ўзинг бир аҳвол»,— дея унсиз бўзлар эди.

Қорачиқдан унсизгина жавоб қайтди.

— Кўп қатори-да, ойи! Ҳозир кимга осон.

— Қўй, болам, ношукр бўлма. Бундан баттарига ҳам чидаган-миз. Ишқилиб, уруш-жанжал қўпмасин. Қўпса... ёмон бўлади.

— Табиатан уришқоқларни муросага келтириб бўлмайди, ойижон!

— Урушқоқлик қурсин, болам! Мана, ака-укани уриштириб нима топдилар?

— Қизиқ. Отасидан қолган молни талашадими? Нимани талашади?

— Сен сўрама, мен айтмай, болам! Урталарига тушавериб чарчадим. Уч оға-ини бир бўлиб, тил топишсаларинг, оламда сенлардан кучли йўқ эди-я! Сенлар бўлса...

— Чиндан биз нимамиз? Бизни қандай жин чалган?!

Шаҳд билан ўрнидан турди.

— Очиғини айтинг, ойи, ростдан ҳам гапиролмаяпсизми ё гапиришни истамаяпсизми?

Ойиси лабларини қимирлатиб, ниманидир уқтирмоқчи бўлди, лекин овози чиқмади. Демак, шубҳага ўрин йўқ, гапиролмаяпти! Энди бу тилни даволамоқ учун тагин кучли бир ҳаяжон керак! Ҳаяжон бўлганда ҳам, хафалик эмас, хурсандлик керак! Қувонч керак, қувонч! Лекин... қайдасан, эй ўша қувонч?

Ойиси ўрнидан туриб, уни нариги хонага имлади. Тушундики, нонуштага таклиф қияпти. Афтидан, Шоҳсанам кеннойиси билан жиянлари она-боланинг дийдорлашувига халақит бермаслик учун олдларига киришмаяпти. Ойисига эргашиб даҳлизга чиқди. Каттакон хонтахта атрофи гавжум, Собир акасининг ўғил-қизларию келин-куёвлари даврага базўр сиғиб ўтиришибди. Нонушта асноси Шоҳсанам кеннойиси айтган гаплардан англаб етгани шу бўлдики, «акасини жин чалган. Ҳе йўқ-бе йўқ, ўз укасига болта кўтарган. Буниси етмагандек, болаларининг ўрнига қамоқхонада ётиб олган. Энди ҳеч ким билан гаплашишни истамаётганига ўласанми-куясанми!..» Қодир акасининг уйига чиқиб, Вера кеннойисидан эшитгани бундан ҳам ошиб тушди: «Мен у маданиятсиз ёввойининг суягини қамоқда чиритаман! Энди мендан кўрадиганини кўради — у газанда!..» Жиянларидан билиб олгани шу бўлдики, ака-уканинг қовунларидан заҳарланган туркистонликлар касалхоналарга сиғмай кетибди. Телеграммани эса, Шоҳсанам кеннойиси жўнатибди...

Хуллас, бир олам гап. Энди тезроқ акаларини кўрса эди. Жияни Тоҳирнинг «Жигули»сига ўтирди-да, аввалига тўппа-тўғри қамоқхонага борди. Узоқ тушунтиришу уқтиришлар ниҳоясида навбатчидан «уч минутга» базўр рухсат олиб, назоратчи ортидан Собир акасининг бўлмасига кириб борди. Ака-ука кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишгач, хаёлида неча бор такрорланган саволни, ниҳоят, тилга кўчирди:

— Нима бўлди, Собир ака?!

Акаси саволни эшитмагандек совуқ бир қараш қилиб, сўради:

— Қодир қани?!

— Уриб курагини синдирганмишсиз. Тахтакачда ётганмиш!
Шу гап ростми, ака?!

Акаси саволни тағин жавобсиз қолдириб, ўрнидан сапчиб турди:

— Кураги синган бўлса... ўзи-чи?

— Нима ўзи?

— Тирикми, ахир?!

— Тирик бўлмай нима?

Акаси тағин миқ этмади. Бўлди бошқа гапирмайман, дегандек, яйдоқ сўрига тескари чўзилди. Кенжа ҳарчанд уринмасин, бошқа бир оғиз ҳам гап ололмади. Акасининг феъли унга беш кўлдек маълум. Орқаси бир тиришдими, тамом, осонликча ёзилмайди. Гапиришни истамаса уриб гапиртирадимми? .

Ноилож ўрнидан туриб, «Мен ҳали тағин келаман» деди-да, ташқарига юрди. Амаки-жиян тўппа-тўғри Қодир акаси ётган туман шифохонасига йўл тортди. Навбатчи шифокорга ялиниб-ёлбориб, бу ерда ҳам бир неча сонияга рухсат олди. Сўнг беморнинг бош устига энгашиб:

— Ассалому алайкум, ака! Тузукмисиз?— деди.

Қодир базўр шивирлади:

— Собир акам... қани?!

— Қамоқда экан. Ҳозир олдиларидан келяпман. Нима, беҳабармидингиз?

Қодир акаси қаттиқ инграб, алланечук тушунарсиз ғудранди: «Об-бо, ярамас-эй... ахийри айтганини қилибди-да!» Кенжа безовталаниб сўради:

— Нима дедингиз, ака? Бирон нарса керакми ё?

Ундан садо чиқмади. Буниси камдек, юзини ёстиққа босди. Ҳамшира қистади:

— Беморга ҳаяжонланиш мумкин эмас! Илтимос, хонани бўшатсангиз.

Ноилож ўрнидан туриб, йўлакка чиқди. Эшик олдида иккила-ниб тўхтади. Бироқ ҳамшира йўлига кўндаланг бўлди. Беихтиёр асаби қайнади.

«Менга ҳам ҳаяжонланиш мумкин эмас, лекин нима қилай, синглим?!»— демоқчи бўлди-ю, ичига ютди. Чор-ночор ташқарига чиқиб соатига кўз ташлади; етти. Шифокорлар ўнда ишга келишади. Милиция бўлимининг бошлиғи ҳам... Уйларига қидириб борса, нима деб боради? «Акамнинг айбини айтинг?» дебми? Ё акасига ўхшаб, «ўрнига мени қаманг!» дебми? Бош шифокордан-чи! «Синган курак қачон тузалади?» деб сўрайдимми? Йўқ, кутишдан ўзга чора йўқ! Тоҳирга «Сен уйга қайтавер!» деди-да, боши оққан томонга оҳиста одимлади. Туркистоннинг қадрдон кўчалари юрагидек ҳувиллаб ётибди! Уйлаб ўйининг тагига етолмади. «Нималар бўляпти ўзи?— такрор-такрор сўради ўзидан.— Бало келса ҳаммиша кўшалок келади деб... бошлари балодан чиқмай қолди-ку! Уларга балогардон борми ўзи?!» Кўзлари билан ер чизиб борар экан, бир пайт аллақандай тўсиққа урилди. Бош кўтариб қарадию кўзлари қамашиб кетди. Нақ рўпарасида

тонг нурида камалакдек жилваланиб... Яссавий мақбараси турар эди. Зимистон кўнгли ёришди. Пастақина тўсиқдан бир сакрашда ошиб ўтди-да, муҳташам бино томон юрди. Мақбаранинг нақшин деворига пешонасини босди. Юрагининг туб-тубидан бир нола булоқдек сизиб чиқди: «Пири комил! Жондан ортиқ кўрган Туркистонингиз тағин не кунларга қолди, Ҳазратим?! Наҳот бу балолардан қутулишнинг ягона чораси сиздек ер остига қочиб кириш бўлса?!»

У мақбаранинг кунчиқар томонига ўтиб, маҳобатли пештоққа, нақшин дарвозага, дарвозага осилган каттакон қулфга узоқ-узоқ тикилди. Атрофга аланглади. Узунчоқ йўлак бўйлаб, қоровул шекилли, жиккаккина бир чол ўзи томонга пилдираб келаётганини кўрди. Пешвоз чиқди. Салом бериб, сўради:

— Хилват очиқ эмасми, ота?

Чол унга зеҳн солиб қаради.

— Ҳаммаси соат ўндан очилади, меҳмон. Унгача шаҳар айланиб келасиз-да энди...

Кенжа беш-олти қадамча наридаги ўриндиққа ишора қилди.

— Шу ерда кута қолсам майлими, ота? Бошқа борар жойим йўқ эди-да?

— Майлингиз, меҳмон.

Чол хотиржам бўлиб икки юз қадамча наридаги ҳужрасига қайтди. Кенжа ўриндиққа чўкиб кулди. Ана, Туркистонга ҳам мезбон эмас, меҳмон бўлиб қолди! Асабини тиниқтириб нохуш ўйлардан чалғиш умидида мақбара пештоқига унинг тепасига ложувард осмонга кўз тикди. Хаёл энг катта вақт ўғриси. Бир вақт ўзига келиб қараса, соат борар жойига борибди. Одамлар мақбара томон ўтяпти. У ҳам ўрнидан турди. Паттани йўлак бошидаги қизчанинг қўлига унсиз тутқазди-да, тўғри маҳобатли сағана қошига борди. Оёқ учида ўтириб, сағанани ҳимоялаб турган панжарага бошини босди. Тағин юраги тўлиқди. Дил қаърида бир нидо туйди: «...пири комил! Яна сиздан мадад сўраб келдим, пирим! Ўзингиз қўлланг. Бизнинг ҳолимиз-ку, шу, эртага Собир акамнинг ўн олти, Қодир акамнинг икки, менинг беш зуредим жами йигирма уч қорақўзнинг ҳоли не кечади! Қачон бу ота юртининг зурёдлари бир-бирларини суяди, ардоқлайди?!»

Тиловатдан сўнг дили равшан тортиб ташқарига чиқди.

Ана энди шифохонага бориб, Қодир акасининг ҳолидан хабар олади! Аввало шу акасининг кўнглини кўтариш лозим. Унинг кўнгли синиқ! Кураги майибгина эмас, юраги ҳам мажруҳ.

Тўғри, унинг ҳали ҳам дасти узун — мададга кўпам муҳтож эмас! Лекин кўнгил-да! Шифохонанинг бош шифокори акасининг энг яқин қадрдони! Қадимда Туркистон аҳли ўзининг бобосини «Ботир сариқ», у кишининг бобосини «Ботир писмиқ» дейишган экан! Уша қадрдони, уни хотиржам қилди:

— Дўстимнинг курагини мўмиёлаб-тахтакачлаб, ҳар кунни ўзим қараб турибман! Хотирингиз жам бўлсин, узоғи билан бир ҳафтада отдек бўлиб кетади.

Сўнг туман миршабхонасига бориб, тўппа-тўғри бошлиқнинг ҳузурига кирди. Миршаббоши уни совуққина қарши олди. Қа-

рашларида «Энди сен етмай турувдинг!» қабилдаги беписандлими-истеҳзо «манаман» деб турибди. Чиқмаган жондан умид, шунда ҳам сир бой бермай, ўзини танитди, келишдан мақсадни айтди. Миршаббсшнинг авзойи ўзгармади. Аксинча, баттар совуқ жавоб қилди:

— Сиз аралашиб нима қиласиз? Ҳаммаси аниқланыпти, ҳали яна аниқланади! Лекин акангиз жиноят қилгани аниқ. Шунга яраша жазосини олади. Бўлдими ё бошқа гапингиз борми?

Кенжа қўлини кўксига қўйиб ёлворди:

— Сиздан адолат сўраб келдим, оға! Акамда зигирча гуноҳ йўқ. Ёлғиз гуноҳи — ўз ҳақ-ҳуқуқини билмагани!..

Миршаббоши гапларининг давомини эшитмади:

— Бу ёғини энди суд кўрсатади, иничак! Қолаверса, очиқ-ойдин кўриниб турган жиноятни... Сиз қандай қилиб оқлайсиз!

Кенжа гапини аниқлаштиришга уринди:

— Мен аслида оқ одамни ҳимоя қилмоқчиман. Сиздан ҳам шуни сўраб турибман!

Миршаббоши уни қувлаб чиқаргудек бўлди:

— Бор, билганингни қилавер! Мени аралаштирма. Терговчи Москвадан келган, отасиниям танимайди.

Терговчининг олдидан хуноби ошиб чиқди. Шуларга қолган кунинг курсин, шўрлик Кенжа! Бу темир кўрғонни қайта қуриш эмас, таг-туғи билан кўпориш керак. Бир томонда ўз соясидан ҳам кўрқиб-ҳадиксирайдиган қуёнюраклар, иккинчи томонда ўз отасини ҳам ғажиб-мужийдиган бўримижозлар! На униси, на буниси «Одаммисан-итмисан?» демайди! Худди халқ душманини қидирувчиларга ўхшайди булар.

Зинадан пастга тушар экан, нақ бурнининг тагида бир енгил машина келиб тўхтади. Ундан миршаб кийимидаги алпқомат йигит тушди. Кўзига иссиқ кўринди. Қаерда кўрган экан?

— Э-э, келинг, адаш! Сизни бу ёқларга қандай шамол учирди?

Йигитни миршаб кийимида танимаса-да, сўзларию кўзларидан дарров таниди. Тунги ҳамроҳи, Ирисбека бибисининг ўғли.

Адаши уни қучоқлаб кўришаркан, завқ-шавқ билан гап бошлади:

— Ойим тонг-сахардан Қорачиққа чиқамиз; деб тиқилинч қилдилар. «Майли, сиз тайёрланиб туринг, мен ишхонага бирров бориб ўтаётгандим... Ўзингиз нима қилиб юрибсиз?

Кенжа ғайришуурий жавоб қайтарди:»

— Тинчлик...

— Ойингиз тузук эканларми?

— Тузук...

— Бу ерда юрибсиз?

— Шунчаки бир иш билан...

— Битдими? Қорачиққа қайтасизми?

— Ҳа-да.

— У ҳолда юринг, бирров хонамга кириб, кейин кетамиз!

— Мен шу ерда кута қолай, сиз бемалол...

— Унда сиз машинада ўтира туринг, мен кираману чиқаман.

— Майли.

Ҳайдовчи ўтирган жойида чўзилиб орқа эшикни очди.

— Келинг, ака!

Тамакини чуқур бир тортиб, қолдиғини четга отди. Машинага ўтирди. Кутилмаганда рўй берган ғаройиботдан ҳайратга тушди. Секин сўради:

— Ким бўлиб ишлайди бу одам?

Ҳайдовчи унга, ажабланиб қаради. Кейин алланечук мақтанганнамо оҳангда деди:

— Ие, танимайсизми ҳали? Шаҳарнинг янги қозикалони шу киши-да, ака!

Кенжанинг завқи келди. Ё фалак! Хизрни йўқласа бўларкан!

Ишлари ўнгидан келганига ич-ичдан суюнди. Лекин ҳарчанд сўраб-суриштирмасинлар, на адашига, на холасига сир бой бермади. Подадан олдин чанг чиқаргиси келмади. «Ойим яхши ўтирган эканлар. Азбаройи соғинганларидан телеграмма жўнатирибдилар-да!»— деб қўя қолди. Холаси енгил тортиб, завқ билан қарсак урди. «Ана, сенга айтиб эдим-ку! Ойингни менчалик ҳам билмас экансан! «Шаҳодат» деб кўйибди уни! Вақтида мени ҳам кўп шоширган!.. Холасининг ёлғонни чиппа-чин деб қабул қилаётганидан ўзини ноқулай сезса-да, барибир, ўз «кишмиш» ини маъқул топди. Ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрганлари яхши. Шояд ўшанда ойиси тилга кириб кетса.

Ирисбек холаси пешвоз чиққан Собир акасининг болаларини йўл-йўлакай қучиб-эркалаб, эркалаб-қучиб, ниҳоят, бўсағада бўй кўрсатган ойисига қучоғини ёзди:

— Бормисан бу оламда, қизалоқ?! Ўзиям кўришмаганимизга қанча бўлди?

Ойиси Ирисбек холасининг елкасига иягини тираганча сим-сим йиғлаётганини кўриб, Кенжа нима қилишни, кўзларини қаёққа яширишни билмай қолди. Адашига «қани, уйга киринг!» дея такаллуф қилган бўлди. Йўл-йўлакай жияни Давлатга «Анови бўлангга қара!» дея шивирлади-да, ўзини четга олди. Боғ оралаб оғилхона томонга илдам одимлади. Шу топда ўзга чораси йўқ! Ҳар қандай кўргиликка чидаш мумкин дир, фақат айна лаҳзаларда жимгина томошабин бўлиб туришга асаби бардош беролмайди. Ўзлари истаганларича кўришиб-сўрашаверсинлар! Уртага дард дастурхони ёзилиб бўлсин, ана ундан кейин кириб боради.

Оҳиста юриб, азбаройи ўзини алаҳситиш умидида ўтинхона, оғилхона, қўй қўра, товуҳ катак, бостирма, сомонхонани бирмабир кўздан кечирар экан, дарҳақиқат, хаёли чалғиди. Собир акасининг саранжом-саришталигига яна бир карра амин бўлди. Ҳа, бу акаси бир ишни секин қилади, бамайлихотир қилади, шошилмасдан қилади. Лекин шундай маромига етказиб қиладики, қани уни қайта қуриб кўринг-чи! Қайта қуриш тугул, бузишни ҳам эплаёлмайсиз! «Эртанги кунни эси кетган ўйлайди» дейдилар. Йўқ, бу — бугунини бир амаллаб ўтказишга ёмон ўрганган қувсизларнинг гапи! Эртанги кунини ўйламаган одам одамми? Собир акаси бўлса, эртани эмас, узоқни ҳам ўйлайди! Бир

қарашда бечораҳолдек кўринади. Аслида пиёда юриб қирқ йиллик олисни кўзлайди! Ана, отасининг кўзини кўрган уйнинг чироғини ёқиб, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлаб ўтирибди. Енига икки данғиллама уйни бошлаб қуриб қўйибди. Отработда яна икки ўғлини бараварига уйли-жойли қилган. Ҳойнаҳой бир ўғлини Чўчқакўлда кўним топтириб улгургандир ҳам. Манави бостирмада бўлса, тагин уч уйга етиб ортулик ёғоч-тахта ўраб-чирмаб қўйилган! Ҳаммаси терак-тол. Демак, сотиб олмаган. Ҳа-а, ишнинг кўзини билади Собир акаси! Аравада туриб ҳумоюн овлайди! Бундай ўз ишига пишиқ одамни ким енголади!

У алланечук орзиқиб уй томон юрди. Сўнг кенг «танобий хона»га кириб борди. Ўзини имкон қадар лоқайд тутиб, хонага бир сидра кўз югуртирди. Тўрдаги узунчоқ хонтахтанинг нариги томонида холаси, ойиси, Шоҳсанам кеннойиси, бу ёнида Давлат жияни, бериги томонда тагин икки жияни, икки келини тизилиб ўтиришибди. Афтидан, ўтлар ёниб, сувлар сепилиб, юраклар ҳовури босилган. Ўзига аталган бўш жойга — адашининг ёнига ўтирди. Дуойи фотиҳадан сўнг холаси унга синовчан тикилди:

— Мунча ҳаялладинг, болам? Сенинг ишинг куттириш эканда!— Сўнг ёнида ўтирган ойисига қиялаб қаради:— Бўлди-да энди, ҳей қиз! Одам деган ҳадеб йиғлайверадими! Юракларни қон қилиб юбординг-ку! Ўзинг жилли қақажон эдинг, ҳа, ана, тўрт кун тилдан қолибсан, шунга шунчами! Ўзим тилингни бураб чиқараман, булбулдек сайратиб юбораман дедим-ку, бўлди-да!

Ойиси кўз ёшларини енига артиб, «Майли, мана, йиғлаб бўлдим!» демоқчидек, қад ростлади. Ҳатто холасига алланечук илжайиб қаради. Холаси ойисининг қўлидан ушлаб ҳалимлик билан уқтирди:

— Худога шукр қил, сабр қил, Шаҳодат! Қўй ҳам бир терида минг озиб, минг семиради. Худога шукр, иккала болангнинг бош-кўзи омон экан. Мана, Кенжатоинг ҳам ёнингда, кўзинг ойдин! Шу Қорачиқнинг қоқ ўртасида яйраб ўтирибсан. Атрофинг тўла неваралар! Худо хоҳласа бу ёғига эрта-индин яна кўрмагандек бўлиб кетасан!..

Бу муомала кўнглини баттар эритдими, ойиси тагин йиғига зўр берди. Холаси эса, аслига қайтиб, шўх-шодон қиёфада даврадагиларга қараб маъноли кулди:

Бу ўзи шунақа, са-ал йиғроқироқ! Вақтида қаёқданам яна бўлиб қолган эканман, никоҳ кечаси йиғлайвериб роса хунобимни оширган. Ҳатто ҳушдан кетиб капалагимни учирган! «Нима, Зокир тажанг сенга олабўжимми! Ўзинг кўнгил қўйиб тегяпсан. Намунча титраб-қақшамасанг? Ҳали тажанг билан тил топишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетганингда мени танимай қоларсан!»— деб, зўрға бошларини қовуштирганман. Кейинчалик айтганим тўғри чиқди! Орадан бир ой ўтиб кўргани келсам, куппа-кундуз эшикни очмайди. «Ҳой, Шаҳодат, оч, бу мен, Ирисбека янганман!» десам, «Сизни қаерда кўрганман!» деб турибди. Холаси ойисига қиялаб қаради.— Нима, гапим ёлғонми? Қани, анови невараларингнинг олдида «Худо урсин, ёлғон!» де-чи!

Ойиси дувва қизариб, жон ҳолатда бўғилиб ҳирқиради:

— ...ҳ — ғон!

Кенжа кулишини ҳам, йиғлашини ҳам билмай, ойисига термулди.

Даврага оғир сукунат чўкди. Хола алланечук ҳазин тортиб, оҳиста гап бошлади:

— Энди-и, муддаога ўтсак, сен билан бир нарсани кенгашгани келдим, Шаҳодат! Ўзинг биласан, ўттиз йилни Самарқандда, тўнғичимнинг қўлида, ўн беш йилни Тошкентда, ўртанчамнинг қўлида ўтказдим. Энди мен ҳам қаридим. От айланиб қозигини топар экан, Худога шукр, мана, Кенжатоим уч ойдан буён Туркистонда ишляпти. Энди киндик қоним томган жойга қайтиб, ота-бобомнинг чироғини ёқиб, шу боламнинг қўлида ўлсам дейман. Хуллас, Қорачиққа кўчиб келиб, сен билан ола-сингил бўлиб ўтириш ниятим бор. Шунга нима дейсан? Қўясанми қишлоғингга?

— ...он ...он!

Кенжа ўзича тусмол қилди: Жон-жон бўлса керак!

Чалароқ бўлса-да, ҳар қалай, дилдаги сўз тилга кўча бошлади! Фақат тағин бир туртки, ҳал қилувчи бир туртки керак!

Бу ҳал қилувчи турткини ҳам ўйлаб топди шекилли, холаси кутилмаганда хонадон соҳибларига фавқулудда ўктамлик билан қараб деди:

— Нима бу?! Ҳамманг азага келган хотиндек бир-бирингга қараб мунғайишасан! Бу уйдан ўлик чиқмаган-ку, ахир! Ким айтади сенларни Ботир полвоннинг неварачеваралари деб?! Қани, ҳой бола, кўп анқаявермай, анави матоҳингни қўй! Куйми-кўшиқ бўлса, Шаҳодат икковимиз би-ир ўйнайлик! Бу қизнинг ўйинини ҳеч кўрмагансанлар ўзи?!

Ҳикмат ўрнидан сапчиб туриб, хона этагидаги радиоланинг мурватини буради. Сухандон қизнинг қўнғироқдек жарангдор овози хона бўйлаб таралишга тушди:

— Ҳурматли радиотингловчилар! Мана, бир неча ойдан буён Ўзбекистон давлат тили хусусидаги қонун лойиҳаси кенг жамоатчилик орасида қизғин муҳокама этилмоқда. Бугун биз ҳузурингизга тил-адабиёт фанлари номзоди, нутқ маданияти бўйича мутахассис Ботир Зокировни тақлиф этганмиз.

Кенжа қулоқларига ишонмай қолди. Наҳотки?! Уни қара, ҳақиқат бор экан-ку!

Секин даврадагиларга зимдан кўз югуртирди. Назарида фақат ўзининг эмас, ҳамманинг жисми-жони қулоққа айлангандек эди. Қўлларида беихтиёр ёғимлаб ўйнаётгани дастурхон попуқларига кўз тиккан қўйи тек қотиб ўтирди-ўтираверди. Нутқи ҳам тугади. Каттакон хонани тағин ўша сукут ўз оғушига олди. Кутилмаганда бу сукунатни онасининг овози бузди:

— Ҳаммасини ичингдан тўқиб чиқарганмисан, болам? Шунча гапни қаёқдан олсан ўзи?..

Ойисига ялт этиб қаради. Назарида юрагининг туб-тубидан бир жавоб отилиб чиқди: «Сиздан-да, ойижон! Ахир мен... сизнинг тилингизман-ку!..»

РУҲИМДА ЯШАР БИР МУСАФФО ОСМОН

Туроб Юсуф

Жар ёқасида ўсган гул

*Кўрдиму юрагим орқага тортди,
Ваҳима чулғади руҳимни буткул.
Қай куч сени қулдай хатарга отди,
Эй ўпқон лабида ўсган, гўзал гул?*

*Эҳтиёт айлагай балодан бошин,
Қошингда сайрамас биронта булбул.
Самолар ачиниб тўқмоқда ёшин,
Тубсиз жар устида унган, гўзал гул.*

ИСТЕЪДОДЛАР РАВНАҚИНИ КЎЗЛАБ

Мустақиллик мафқурасига, унинг асосий негизи, таянчи бўлмиш адабиёт ва санъат кишиларига эътибор бериш, истеъдодларни қувватлаб, вояга етказиш истиқлолга юзланган ҳар бир юртнинг ўзлигини сезиш, қадриятини англаш йўлидаги муҳим вазифасидир.

Президентимиз Ислоҳ Каримов ташаббуси билан тузилган ижодкор ёшларнинг «Истеъдод» республика жамғармаси ана шундай олий ниятни кўзда тутди. Ишонч ила айтиш мумкинки, ҳали бу хайрия ташкилоти халқимизга, келажагимизга ўз фаолияти давомида кўплаб истеъдод эгаларини намоён этади.

Жиззах вилоятининг Пахтакор туманида ҳам бу борада бир талай савобли ишлар амалга оширилди. Жумладан, шу йилнинг май ойи бошларида «Истеъдод» республика жамғармаси ва унинг вилоят бўлими асоси ҳамда таркибида туман ижодкор ёшларининг шу номдаги хайрия жамғармаси тузилди.

Жамғарма ташкил этилганидан буён ўтган вақт ичида, иқтидорли ёшларнинг адабиёт ва санъат соҳасига доир асарларини чоп эттириш, уларни элга таништиришдек хайрли юмушлар йўлга қўйилди. Чунончи, истеъдодли шоир Туроб Юсуфнинг «Ғаройиб орзу», «Тўқнашув» китоблари нашр этилди. Умидли шоира Саидабону Қурбонованинг «Руҳимдаги мусаффо осмон» шеърий тўплами босмага тайёрлаб қўйилди. Асли касби қурувчи бўлган Абдурасул Муродовнинг ҳикоялар тўплами ҳам Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг вилоят бўлими бадий кенгаши муҳокамасига қўйилиш арафасида турибди. Шоир Ғайбулла Бўроний

Бошингда бойқушлар... ўзни ёқурман,
Мурдам гулханидан сочмоқ учун кул.
Ғаминг ёбонида қумдай оқурман,
Жаҳаннам кифтида турган, гўзал гул.

Нечун қийнагайсан саботларингни,
Неучун учмайсан мисоли дулдул?
Қай ёвуз куч қирқмиш қанотларингни,
Умри таҳликада кечган, гўзал гул?

Умид қил, жисмингда бўлса магар жон,
Шум тақдир корига ҳозирча кўнгил.
Ҳали кўмилур бу даҳшатли ўпқон,
Нурга қурбон бўлур чоҳлар, гўзал гул.

Сен — заминнинг таянч нуқтасидирсан,
Сеники эҳтиром, сеники кўнгул.
Ҳаёт барбод бўлур магар йиқилсанг,
Илдизи қалбимда бўлган, гўзал гул.

[Қуронов]нинг номи туман адабиёт ихлосмандларига яхши таниш. Унинг шеърларида ҳаётга муҳаббат, одамларга эзгулик тарқатиш, юртни ардоқлаш тасниф этилади. Бу жиҳат шоирнинг «Чўл таровати», «Бу сирли дунё» шеърӣ китобларида ва чоп этилиш арафасида турган «Рубойлар» тўпламида яққол сезилади. Каминанинг қадим аруз йўлида битилган янги — «Тугён» мажмуаси ҳам яқин кунларда адабиёт ихлосмандлари кўлига бориб етади. Яна шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги пайтда, бошқа ёш қаламкашларнинг наср ва назмда битилган ижод намуналаридан жамоа тўплами тайёрлаш устида ҳам жиддий иш олиб борилмоқда.

Мустақиллигини мустаҳкамлаётган ҳар бир юртнинг, энг аввало, маънавият ва адабиётни қадрлаши, асраб-авайлаши ва унинг равнақи учун жон кўйдириши лозимлиги, фақат шу йўл билангина кўзлаган мақсадига эришиши мумкинлиги исбот талаб қилмайдиган тарихий ҳақиқатдир. Бинобарин, туман ҳокимлиги ҳам бу борада астойдил саъй-ҳаракат кўрсатади, ўз фаолияти давомида халқ мулки ҳисобланмиш истеъдодларни қўллаб-қувватлайди. Бу эса, табиийки, туманимиз нуфузини оширади, энг асосийси, халқимизнинг янги-янги истеъдодли ўғил-қизлари адабиётимиз ва маданиятимиз майдонига йўл оладилар. Халқ иши эса, аввалдан маълумки, ҳамиша ҳақ бўлиб келган. Эътиборингизга ҳавола этилаётган намуналарни туман ижодкорлари асарларидан тузилган кичик гулдаста деб билгайсиз.

Уктам Олим,
Пахтакор тумани ҳокими.

Жангдан кейинги жанггоҳ

Плутарх асаридаги жанг манзарасидан
таъсирланиб...

Бунда зоғлар эмас, руҳлар чағиллар,
Тонг эмас, тоғдайин армон ёришган.
Нимта танлар — жондан айро сағирлар,
Шаъни қон симирган хокка қоришган.

Қисмат вакиллари — нуроний зоғлар,
Ишга солиб дуркун шиддат, шитобин,
Олазарак боқиб, олур бу чоғлар,
Ҳадсиз руҳ мулкининг ҳисоб-китобин.

Тиғлар ўтаб бўлган ўз шонли бурчин,
Битган улар садо таратган жанглар.
Титратиб куёшнинг ўн икки буржин,
Энди бунда фақат қонлар жаранглар.

Ой қани? Кун қани? Бормикин осмон?
Янграрми самовий қаҳқаҳу оҳлар?
Эшитмас, кўрмагай уларни асло
Чопилган каллалар, сўнган нигоҳлар!

Тўфондай бу икки асов оқимни
Қонли тўқнашувга бошлаган кимлар?
Айрилмас жигардай бу ерда энди
Қучмиш бир-бирларин дўсту ғанимлар.

Ётарлар ёнма-ён. Ким энди? Қай куч,
Бу мангу дўстликка раҳна сололгай?
Олиб ё хор қадр заволидан ўч,
Майдонга тенг қилиб даҳма сололгай?

Банда — ғофил, билар ёлғиз худойим:
Бу буюк шўришнинг нимадир оти.
Бундан сўнг, айнан, шу нуқтада доим
Синиб тушаверар ҳурлар қаноти.

Не-вужуд зорлиги тупроқ қаърига;
Қандай қиёматга олиб борар роҳ?
Не — қисмат дегани? Бунинг барига
Жавоб бўлар жангдан кейинги жанггоҳ!

Руҳимдаги мусаффо осмон

Афсус, чарх — бенаво, қисмат — бешафқат,
Мушкулдир уларда сақламоғим жон.
Тангри раво кўрган толедай фақат
Руҳимда яшар бир мусаффо осмон.

Ғубордан холидир бағри батамом,
Заҳар қуйган қора булутлари йўқ.
Ҳар бир ой, юлдузи ёддадир мудом,
Отилган ё қабри унутлари йўқ.

Чарх аро кечиккан эъзоз, шарафдан
Куннинг нур ўрнида қуйилса ёши,
Фақат бир жойдамас, минглаб тарафда
Барк урар бу кўкнинг сонсиз қуёши.

Елғизликдан дили чекканида оҳ,
Қутлуғ сиймосини кўрганча раво,
Заминимга ташриф қилиб турар гоҳ
Аршу аълосида зериккан Худо.

У пайтлар зор этиб Тангри висоли,
Шуълавор манзилга меҳри бойланиб,
Бу маъво теграсин соқчи мисоли
Беғубор малаклар учар айланиб.

У борки, тунларим тонгдай мўнаввар,
Чекмайман алдамчи бу дунё ғамин.
Ғуноҳсиз бир жаҳон ўлгач муқаррар,
Нечун керак менга ғуноҳкор замин?!

Чин комим «Қачон бахт ҳаёти барҳақ —
Бўларкин?!» деб қилган армонимдадир.
Бу хароб дунёда умрим муаллақ,
Бор таянчим ўша осмонимдадир.

Арзир, ҳозир қалтис замонлигини
Бу ғофил кимсалар дилга қилиб жо,
Бу фалак тинчлигин, омонлигини —
Сўраб, айласалар Ҳаққа илтижо!

Улар айби билан бағри бўлиб хун —
Очун «қалт-қалт» титраб турар бесабот.
Қанот пайдо қилиб, келар у бир кун,
Менинг осмонимдан топгали нажот.

Муҳаббатни йўқ де,

Кумуш...

Бир тун бўлди, тонглар сира отмади-ей,
Кумушлар ҳам ўз қабрида ётмади-ей.
Бошим сари ёғду қўлин ҳорғин чўзиб,
Сочим силаб турди, ой ҳам ботмади-ей.

Кокилларим кўзёшимдан ҳўл бўлди-ей,
Армонларим орзулардан мўл бўлди-ей.
Умидларга тўлиб юрган юраккинам,
Бу кун хароб, қақраган бир чўл бўлди-ей.

Моҳнинг зиё нарвонидан бағри тугун,
Кумуш келар беҳол юриб ёнима-ей.
Муҳаббатни йўқ де, Кумуш, кўнглум учун,
Бу тун ўзим ташнаман ўз қонима-ей.

Сонсиз алам, ҳасрат эрур қалбимга жо,
На бахтга ёр, на толега арзандаман.
Ишқ нелигин билар-билмас каслар аро,
Мен нақадар пешонаси шўр бандаман.

Найлай, ахир, шан муҳаббат офтобига,
Боққан эдим, чашмим тамом кўрланди-ку.
Қилган эдим сажда вафо меҳробига,
Садоқатим бад кимсадин хўрланди-ку.

Билдим, неки дил соғ эса, бемор экан,
Инграмагай, соғдир мудом аҳли авом.
То хиёнат умри абад пойдор экан,
Бу дунёнинг даҳшатлари бўлмас тамом.

Менга бу дам ўтса қани сабринг сенинг,
Шум рақиба оғусидан сўлган Кумуш.
Афзалми ё бу жаҳондан қабринг сенинг,
Муҳаббатнинг андозаси бўлган Кумуш?!

Ғайбулла Бўроний

РУБОИЙЛАР

Ҳақиқат қўлингда бўлмаса аён,
Югурма, лоф урма у ёндан-бу ён.
Яхшилик қилишни бой берма қўлдан,
Югуриб, лоф уриб, борурсан қаён?

* * *

Олам ичра фитна, дилимизда ғам,
Бирор кимса йўқдир кўнглу хотиржам.
Яхши яшаш керак деймизу бироқ,
Меҳнатсиз роҳатни ўйлаймиз ҳар дам.

* * *

Айримлар ўзликдан тониб сўзлайди,
Ўзгалар юртидан қониб сўзлайди.
Мусофир элларда яшаганлар-чи,
Ўз юртин соғиниб, ёниб сўзлайди.

* * *

Билгилки, ақлдан бирор чимдим бор,
У одам фурсатни ўтказмас бекор.
Кимда-ким берилиб риёзат чекар —
Ҳаётда яхшилик уруғин экар.

* * *

Бозорда бир даллол кўрсатиб ҳунар,
Битта бечорани қийноққа солар.
Эй даллол, бунчалар бўлмагин хумпар,
Инсофу виждонинг қаерда қолар?

* * *

Мард бўлсанг, раҳм қил ранги зардларга,
Оҳингни айтолгин фақат мардларга.
Мард инсон армонга рой топар мудом,
Ҳамда тушунади ғаму дардларга.

* * *

Боболар демишлар ажиб бир масал,
Текин ош иймонни қилади касал.
Қотган нон, қайноқ сув, билгин, ҳар маҳал
Нокаснинг асалу қандидан афзал.

* * *

Инсонлар дунёни кетар тарк этиб,
Яхши-ёмонликнинг бирини тутиб.
Дунёнинг ишлари битмас ҳеч қачон,
Барчаси ўшал кун «кетади битиб».

* * *

Гоҳида пишиқман, гоҳ баёв-бўшман,
Оламга яхшилик истаган қушман.
Қимки ноинсофлик йўлига кирса,
Билинги, мен унга ашаддий душман.

Умарали Норматов

«ОРТТИРМАЙ ВА КАМИТМАЙ»...

Узоқ давр Абдулла Қодирий ижоди хусусидаги баҳс-мунозаралар асосан «Ўтган кунлар» теварагида борди. Сўнги йилларга келиб адибнинг иккинчи буюк романи «Меҳробдан чаён» ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазаларда кўп йиллардан буён шаклланган, «хрестоматик» тусга кирган қарашлар бир қадар ўзгарди, романга, ундаги образлар, бадий талқинларга янгича ёндашишга уринишлар бўлди.

Ойбек 1936 йили ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» тадқиқотида илк бор «Меҳробдан чаён» ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаши жиҳатидан бир босқич баландга кўтарилганини кўрсатади, деб ёзган эди. И. Султонов «Абдулла Қодирий» асарида (1962 йил) бу фикрни давом эттириб, «Меҳробдан чаён» романи «Абдулла Қодирий дунёқараши ва ижодида сезиларли эволюция майдонга келганлиги»нинг самараси эканини таъкидлайди ва бу фикрни кенг шарҳлайди. Тадқиқот муаллифи «Меҳробдан чаён»ни ҳар жиҳатдан «Ўтган кунлар»дан устун қўйишга тиришади: «Анвар Отабекдаги синфий чекланганлик иллатидан холи»; Қодирий «Ўтган кунлар»да жамият ҳаётида руҳонийлар ўйнаган ролга тўхтамай ўтган; «Меҳробдан чаён»да эса феодал тузумнинг идеологлари ва тиргаклари бўлган руҳонийлар шафқатсиз фош этилади; романнинг «Меҳробдан чаён» деб аталишида ҳам бу асарнинг асосий ғоявий вазифаларидан бири мусулмон руҳонийларининг реакцион ролини фош этиш экани кўриниб туради — олим даъво қилган «Меҳробдан чаён»нинг «Ўтган кунлар»дан устунлигини тасдиқлайдиган айрим омиллар ана шулар.

Сир эмас, «Меҳробдан чаён» романида «Ўтган кунлар»га нисбатан тасвир принциплари жиҳатидан бир талай ўзгаришлар бор, бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси ижобийми? «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаш жиҳатидан ҳақиқатан ҳам бир босқич «баландга кўтарилган»ми? Адибдаги масалаларга марксча-ленинча ёндашишга интилиш унинг дунёқарашидаги «ижобий эволюция»ми? Бир вақтлар қувонч билан қайд этилган бундай «ижобий ўзгаришлар»нинг кўпи эндиликда бошқача талқин этилмоқда, булар буюк санъаткор шахси ва қарашига 20-йиллар иккинчи ярмидаги муҳит, шароит — тоталитар тузум мафкураси, адабиёт соҳасида юргизилаётган бирёқлама сиёсатнинг салбий таъсири-оқибати сифатида баҳоланмоқда. Ёзувчи галдаги романида «Ўтган кунлар»даги реалистик принциплардан муайян даражада чекинганлиги, ҳолис, объектив тасвир ўрнига гоҳо тарафкашлик йўлини тутганлиги, «Ўтган кунлар» романида Қодирий бадий эстетик концепциясида эркинлик устун бўлган-

лиги, «Меҳробдан чаён»да эса совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги талабларига маълум даражада мосланиш, тасвирда қисилган ҳолатлар учраши очиқ айтиляпти. Шунингдек, «Яна Солиҳ маҳдум ҳақида?» (Ю. Шоназаров), «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?» (А. Раҳимов) мақолалари муаллифлари «Меҳробдан чаён»даги айрим ҳолатларни, чунончи, адибнинг роман сўз бошисидаги ўз ғоявий позициясига оид сўзларини, айрим ҳодисалар, персонажлар талқинидаги бирёқламалик, тарафкашлик унсурларини эҳтиёт чораси, ўзига турли хуржлар бўлиши мумкинлигининг олдини олиш деб тахмин этмоқдалар.

Бундай тахмин, мулоҳазаларда муайян асос бор. Бироқ «Меҳробдан чаён»нинг янгича талқинларида, романга оид баҳс-мунозараларда қатор чалкашлик, бирёқламаликлар ҳам кўзга ташланмоқда. Ҳамкасабаларимиз бир вақтлар йўл қўйилган хатоларни тузатмоқчи, асарга соф ғоявий-мафкуравий мақсадлардан келиб чиқиб ёндашиш принципларини инкор этмоқчи бўладилар-у ўзлари ҳам беихтиёр, бошқачароқ кўринишда яна ўша эски андазаларга тушиб қолаётганликларини сезмайдилар. Чунончи, «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?» мақоласи муаллифи «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ маҳдум образи талқинида «қайта қуриш»; «демократия» талабларида келиб чиқиб, ҳар боб билан уни «реабилитация қилиш», «ижобий образ» тарзида кўрсатиши тиришади. «Солиҳ маҳдум фариштами?» (М. Қаршибоев) мақоласи муаллифи эса, ислом ақидалари, ахлоқи, шарият қондаларига таяниб уни қоралаш, «салбий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш пайида бўлади. Кўриниб турибдики, адабий танқид ҳали соф мафкуравий тарафкашлик майлларидан бутунлай халос бўлолгани йўқ.

Гарчи «Меҳробдан чаён»да давр зуғуми, таъсири муайян даражада сезилса-да, гоҳо адибда тарафкашлик майллари кўринса-да, боринги, ёзувчи эҳтиёт чоралари сифатида баъзи тадбирларни кўрган, замонага мос гапларни айтган бўлса-да, аслида амалда моҳият-эътибори билан реализм позициясида турган, тарихий ҳақиқатни мумкин қадар ҳаққоний ифодалашга тиришган. Эҳтиёт чораси сифатида айтилган айрим гаплар, талқинлар билан баробар адиб ўзининг бош эстетик принципини қайта-қайта таъкидлайди, асар қаҳрамонларини «ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича» олишга тиришганлигини, чунончи, маҳдум образи талқинида «унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни орттирмай ва камитмай ўқувчига тақдим» этишга интиланлигини эслатади. «Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдик, эҳтимолки, домланинг ғийбатини ҳам қилдик ва қилармиз,— дейди адиб ва ўзига таскин бериш мақсадида давом этади:— Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни йўндирмадик, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздик ва ёзамиз» («Меҳробдан чаён» 1974, 15-бет).

Улкан адибларнинг галдаги асарини таҳлил ва тадқиқ этаётганда унга аввалги шоҳ асари мезонлари билан ёндашиш ҳам ўринли эмас, ҳаққонийлик даражаси, бадий таъсир кучи қандай бўлишдан қатъи назар ҳар бир истеъдодли асар ўзича бир мустақил дунё, у ўз ички қонуниятларига, ўзининг кучли ва ожиз жиҳатларига эга. Буни асло назардан соқит этмаслик даркор. Агар биз «Ўтган кунлар» мезонларидан келиб чиқиб «Меҳробдан чаён»га баҳо берадиган бўлсак, табиийки, бу асар йўққа чиқishi, аксинча «Меҳробдан чаён»да мавжуд хусусиятларни «Ўтган кунлардан қидирадиган бўлсак, бу шоҳ асар чип-пакка чиқиб қолиши мумкин.

«Меҳробдан чаён»да Худоевхон «феодал иерархиянинг чўққисидан турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс» сифатида тасвир этилган, фош қилинган экан, «Ўтган кунлар»-

да Худоёрхонни ҳукмрон сифатида қоралаш йўқ, деб койиниш асоссиз экани ўз-ўзидан равшан. «Ўтган кунлар»да биз Худоёрни эпизодик тарзда биринчи бор тахтга келган болалик пайтида учратамиз. У ҳали ҳукмдор сифатида ўзини тўла намоён этгани йўқ. «Меҳробдан чаён»да эса у ўз ҳукмронлигининг чўққисида, қолаверса, асардаги тўқнашувларнинг марказида намоён бўлади. Бинобарин, бу ерда Худоёрхонни ҳукмрон сифатида тўлароқ кўрсатиш имконияти очилади. Энг муҳими, кескин қоралаш, фоз этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд.

Модомики сўз Худоёрхон устида бораётган экан, гапни шу образ талқинида бошлай қолайлик. Асарда талқин қилинишича, Худоёр ўзи ҳукмронлик қилган жамиятнинг жамики касалликлари билан оғриган маънавий хаста шахс. Аммо у нуқул касаллигу иллатлар қура-масидан иборат эмас. Ушандай одамнинг табиатида, фаолиятида ҳам гоҳо мусбат жиҳатлар учрайди. Аммо унинг ҳар бир адолатли тadbирлари, хайрли ишлари ўзи бошқарган мудҳиш муҳит қаршилигига дуч келиб, хайрли тadbирлар ташвишу мусибатлар ичида кечади ёки улар тескари оқибатларга олиб келади.

Романда келтирилган Худоёр ҳақидаги илк маълумотни эсланг: бир вақтлар Худоёр «одил подшоҳ бўлмоқ ниятида» учта диёнатли мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга «Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюради. Мирзоларнинг аниқлашича, маъмурларнинг қарийб тўқсон фоизи золим, порахўр бўлиб чиқади. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадаги яқин одамларига бу сирни очади. Улар бояги мирзоларнинг рақиблари бўлиб, хонга иғво қиладилар. «Одил подшоҳ бу иғвога лаққа учиб, мазкур уч мирзонинг қулоқ ва бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашга ва улар кўрсатган ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюради... Адолатсиз жамиятда «адолатли сиёсат»нинг, адолат қиламан деган кишиларнинг ҳоли, қисмати шу!

Роман муаллифи Худоёрнинг учинчи мартаба тахтга чиқиб, саккиз йил эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатган ва зулм тиғини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгги даврини қаламга олар экан, беихтиёр у амалга оширган хайрли ишларни, тadbирларни ҳам санаб ўтади. Адиб хон амалга оширган бу тadbирларни қаламга олар экан, хонни гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариқларига таҳсин қилувчи — «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан!» дегувчи баъзи бировлар топилиб қолишини назарда тутиб, бир чеккаси танқидчилар айтгандай, эҳтиёт чораси тарзида, иккинчи томондан, бу тadbирларнинг асл моҳиятига урғу бериш мақсадида хонни маъмуриятпарвар қилган омиллар устида тўхталиб ёзади:

«Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба орттирган, учинчи мартаба тахтга ўтириши маданиятлик рус истибдодининг Тошкентни олиб Ҳўжандга қўл узатган онларига тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибали хонни бошқача сиёсат ушлашга мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиққўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, атрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариқлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди».

Менингча, шу кичик бадий шарҳ-талқинда Худоёр шахсининг, фаолиятининг туб моҳияти жуда равшан, ҳаққоний очилган. Хон тахтни идора қилишда катта тажриба орттирган, даврига, шароитга мос сиёсат

юргизишга қодир, замонасини ҳис этишга қобил ҳукмдор. У имкон қадар эл-юрт тақдири учун энг даҳшатли хавф — «тахтга аждаҳо каби офиз очиб келмоқда бўлган рус подшоҳига қарши» туради.

Ёзувчи масаланинг шу томонига алоҳида ургу беради. Аммо гуманист адиб бу мақсад йўлида хоннинг «меҳнаткашни раҳмсиз ишлатишини», шафқатсизликларини асло кечиролмайди, «бунда самимий ҳеч нарса йўқ», дейди. Айни пайтда реалист, ҳақиқатгўй адиб, барибир, Худоёр фаолиятига адолатли баҳо беради, унинг маъмуриятпарварлигини Туркистон хонларида сийрак кўрилган ҳол, деб атайди.

Буюк реалист кўп ўринда нафрат, қаҳр-ғазаб билан қаламга олган золим хоннинг бағри кенглигини, тантилигини ҳам мардона тан олади. Романдаги «Хон кўнгил очмоқчи», «Қизиқлар» деган бобларида Худоёр характерининг шу кирралари жуда ёрқин кўринади.

Ўрда боғига хон кириши билан дастлаб унга ҳамду санолар бошланади, сўнг қизиқчилар ўз ҳунарларини кўрсатишга тушадилар. Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиқчиси Зокир-гов бошдаёқ кулги билан хон ва ўрда аҳлининг фақир у ҳақиқатга адолатсизлигини, зулмини кескин танқид қила бошлайди; хонни «хоним» деб шахсиятига тегадиган гап қилади, хонга арз қилишда янглишиб бегуноҳ осилиб кетилиши мумкинлигини эслатади. Хон ҳузурига келаётиб йўлда нимани ўйладинг, деган саволга ҳам ҳазил, ҳам чин аралаш «Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим; етим қолтурган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегатурган янгангизни ўйладим!» дея ҳаммани кулдиради. Раиятни маҳтал қилмай тезроқ арзингни айт, деган гапга: «Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйганларингизда мен бир нафас маътал қўйсам, хи, хи, хи...» дея фош этишни давом эттиради. Ниҳоят, қизиқчи шериги дағдағага ўтганида хонга қарата ошкора: «Бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиган кўринади!» дейди.

Қизиқлар сафи кенгаяди, қизиқчилик авжига чиқади, хонни, ўрда аъёнларини шу тариқа ҳазил аралаш савалаш давом этади. Қалтис ҳазиллар пайти хон ҳам ўрда аъёнларига қўшилиб қаҳ-қаҳ отиб кулади, ўзига, у бош бўлган ўрда аҳли шаънига айтилган истеҳзо, кескин, танқид, танбеҳ, истеҳзоларни сираям кўнглига қаттиқ олмайди... Беихтиёр ўйлаб қоласан киши. Золим Худоёрхон замонида хон ва унинг аъёнларини шу тариқа кескин танқид қилиш, масхаралаш, кўпчилик олдида дангал фош этиш, хато-камчиликларини юзига солиш мумкин экан, «адолатли», «эркин» совет замонида-чи?! Қодирийдек санъаткорнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясида ўша кезлардаги жумҳурият масъул раҳбарлари ҳақида персонажлар тилидан айтилган беозоргина танқид, ҳазил-мутойиба учун қанақа машашалар, шов-шувлар, кўнгилсиз воқеалар юз берганини эсланг: Қодирийдек буюк сиймо масъул раҳбарларнинг обрўини тўкканликда айбланиб ҳибсга олинди, шармандаларча тергов ўтказилиб, суд қилиниб, адиб шаъни, оддий инсоний ҳуқуқлари поймол этилди. Эҳтимол, қизиқчилар саҳнасини қаламга олганида муаллиф яқингинада ўз бошидан кечган ўша мудҳиш воқеаларни эслагандир, ўша золим, хон дид-фаросатда, адолатда, бағри кенгликда, ҳазил кўтаришда «адолатли» совет тузуми арбобларидан кўра устунроқ, инсофлироқ эканини писанда, ибрат қилиб кўрсатгандир.

Худоёрхон фақат танқидга чидаш, ҳазил кўтариш бобида эмас, одамларга, истеъдодли шахсларга баҳо беришда ҳам гоҳо одиллик қилади. Ўрдадаги мирзолар орасида Анварни ўзгача истеъдодли йигит эканини англайди.

Хоннинг шу хил хислатларини тасдиқлайдиган яна баъзи далилларни келтириш мумкин: Анвар яшириниб юрган кезлари унинг яқин дўсти Султонали гаровга олинади, агар Анвар белгиланган муддатда

ўрдага келмаса, Султонали қатл этилиши овоза этилади. Табиийки, Анвар ўз боши учун чин дўстининг дорга осилишини асло истамайди, ўрдага келади. Бу можароларда Султоналининг қўли борлиги хонга аён. У Анвар ва Султоналини биргаликда ўлимга маҳкум этиши мумкин эди. Шунда Анвар хонга Султоналининг гуноҳсизлигини айтади, қатъий тарзда ундан дўстини қутқаришини сўрайди, «сизда адолат борми, жаноб?!» дея ҳайқиради. Қўрқинч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофга келтиради, Султоналига қараб: «Сиз озод бўлдингиз!.. Девонга чиқиб ўз ишингизга қаранг!» деб буюради. Асар хотимасида Қўқондан қочиб Тошкентда паноҳ топган Анвар Худоёрдан бир авфнома олиб Раъно билан Қўқонга қайтгани айтилади. Анварнинг Қўқонда ўлдирилганлиги ҳақидаги тахминлар ҳам инкор этилади, унинг ўлдирилмаганлиги, Худоёрдан сўнг анча йил яшаб ўз ажали билан ўлгани тўғрисида тахмин-маълумот келтирилади.

Романда Худоёрхон образининг шу хил мусбат томонларини, хайрли ишларини эслатишдан мақсад асло уни «реабилитация қилиш», «ижобий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш эмас, бу ўта сунъий, бачкана, ғайриилмий иш бўлар эди. Аслида, бу билан биз ёзувчининг бош ижодий принципа, реализмга хос хусусиятларни — тарихни, тарихий шахсларни, ижтимоий кучларни орттирмай ва камитмай «ўз ҳолича» олиш, «бор гапларни» ёзиш санъатини таъкидламоқчимиз, холос. Қодирий реализмининг, умуман реализмнинг бебаҳо фазилати, куч-қудрати ана шунда, адиб ҳақиқатни ўз шахсий майли, хоҳиш-истагидан баланд қўя билганида!

«Меҳробдан чаён»даги, танқидчиликда айтилган, «феодал тузумнинг идеологлари ва тиргаклари» бўлган мусулмон руҳонийларининг «реакцион ролини фош этиш» масаласига келайлик. Қодирий асар сўзбошисида Худоёрхоннинг олиб борган сиёсати йўлидаги биринчи истинодгоҳи уламолар бўлганини айтади, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлигини роман мундарижаси сиғдирган қадар баён қилиш ниятида эканини айтади. Дарҳақиқат, асардаги ҳукмдорлар, хон образи сингари қатор уламолар образлари ҳам жамият касали теккан кимсалар. Гарчи сўзбошида адиб уламолар ҳақида хийла кескин гап қилган бўлса-да, амалда уларнинг барчасини ёппасига қоралаш, фош этиш йўлидан бормайди. Улар орасида инсофли, диёнатли кишилар ҳам борлигини асло унутмайди. Аввало марҳум бош мирзо Муҳаммад Ражаббек инсофли, адолатпарвар шахс бўлган, Анварнинг тарбиясида, унинг ўрдага келишида, мартабаларга кўтарилишида бу одамнинг хизмати катта. Абдурахмон Бухоро мадрасасида ўқиб юганида уни ифлос муҳитдан, шалтоқ ишлардан асраб қолиш учун хон куйдирган мударрис домлани эсланг. Демак, мадрасада шундай хушёр, пок, инсофли уламолар бор! Ўрдадаги ғаламислар гуруҳининг вакили Муҳаммад Ниёз домла Анвар учун энг қалтис дамда, хон билан юзма-юз тўқнашув пайтида уни ҳимоя қилиб, юрак ютиб хондан: «Шу одобсизликнинг гуноҳини менинг учун кечсинлар», — дейди. Руҳоний домлалар тоифасига мансуб Солиҳ махдум образи ўзгача бир олам. У ёғини суриштирсангиз, уламолар орасидан чиққан ғаламис, мунофиқ, тубан кимсаларга қарши турувчи Анвар билан Султонали аслида маърифатли, зиёли кишилардир.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, хоннинг биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар қитмирлик, ғаламислик, тамагибрик касалига мубтало бўлсалар-да, ўз нафси, манфаати, мансаб-мартаба йўлида қабиҳ ишларга қўл урсалар-да, ҳеч қаерда давлат, сиёсат ишларига аралашмайдилар, дин, исломни қурол қилиб гуноҳ ишларга фатво бермайдилар. Аксинча Солиҳ махдумнинг отаси бир вақтлар хонга ношаръий фатво беришда

иштирок этгани учун оғир кўргиликларга мубтало бўлганлиги эслатиб ўтилади. Бинобарин асарда уламоларнинг, муслмон руҳонийларининг, умуман ислом динининг «реакцион роли»ни фош этиш йўқ. Уламолар, руҳонийлар орасидаги тубан кимсаларни ёки уламолар характериға хос ожиз, зиддиятли жиҳатларни қаламға олиш — бу ёппасиға динни қоралаш эмас-ку ахир!

Ойбекнинг роман камчилиги сифатида айтган «Хонлик феодал тузилиши системасида диннинг реакцион роли, камбағал халқ оммасини эзиш учун ҳоким синфлар кўлида қуроллиги анча ёпиқ қолади. Абдулла Қодирий сатира тиғини динға қарши эмас, фақат динни нотўғри англаган, динни ўз шахсий манфаати учун ишлатган, «ҳийлаш шаръий» ясамачиларига қарши қаратади» деган сўзлари аслида романнинг камчиликлари эмас, балки асар муаллифининг уламоларға, руҳонийларға муносабатда тутган йўлининг ўзига хослиғига тегишлидир. Дарҳақиқат, Қодирий романда танқид, сатира тиғини динға қарши эмас, диний ақидаларни, шариат қоидаларини оёқ ости қилган ҳасадгўй, мунофиқ, беқарор кимсаларға қарши қаратган. Асар фабуласидаги асосий зиддият — Анварнинг бош муншийликка кўтарилиши, ҳасадгўй кимсаларнинг уни орадан кўтариш мақсадидаги ҳийла-найранглири, ғаламисликлари, пинҳона олиб борган жанглари аслида шариатға хилоф ишлардир. Аламзада мирзолар Анвардан ўч олиш учун унинг севгилис Раънони хонға рўпара қилган, Анвар билан Султонанини хонға тутиб беришда иштирок этган эканлар, бунақа қабих ишларни қилиш учун ислом руҳонийси, уламо бўлиш шарт эмас. Бунақа ғаламислар ҳамма даврада, соҳада истаганча топилади. Ёзувчи 1926 йилги ўз бошидан ўтган оғир кўргиликлар асносида бунга ишонч ҳосил қилган.

Реалистик асарда ҳам тарафкашлик руҳида битилган, фақат оқ ёки қора бўёқ билан чизилган лавҳалар, персонажлар бўлиши мумкин. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Азизбек, Ҳомид, Жаннатлар каби «Меҳробдан чаён»даги Абдураҳмон домла ҳам нуқул қора бўёқлар орқали гавдалантирилган персонаждир. Ёзувчи бу кимсаға нисбатан қаҳр-ғазабини ошқора тўкиб солади, унинг ифлос кечмишини, тубан, шалтоқ ишларини аёвсиз фош этади, уни «чаён», «калтакесак», «чувалчанг» деб ҳақоратлайди, бу одамға бағишланган саҳифалар памфлет тусини олади. Йирик, кўптармоқли, ифода жиҳатдан сержило асарда шундай тасвир йўналиши, ошқора қаҳру ғазабға дучор персонажлар ҳам бўлавериши мумкин эканини инкор этмаган ҳолда, реалист адибнинг санъати, тасвир маҳорати аввало, инсон шахсини, ҳатто у ўта салбий моҳиятға эға бўлса ҳам, хилма-хил томондан холис ёндашишда, характерларни мураккаблиги, зиддиятлари, манфий ва мусбат томонлари билан кўрсатишда эканини уқтирмақчимиз.

Бу жиҳатдан, айниқса, романдаги Солиҳ маҳдум образи таҳсинға сазовор. Ҳатто «Меҳробдан чаён» ҳақида кўп танқидий фикрлар айтган Ойбек бу образ тасвирига келганда адибнинг маҳоратига тан беради, маҳдумни «тўла-тўқис характер, типиклик билан индивидуалликни энг муваффақиятли бириктирган одам образи», «Маҳдум белгили бир гуруҳнинг «хислатлари»ни ўзида порлоқ қабариқ гавдалантирган йиғинди реалистик образдир», у «асардаги ҳамма персонажлар орасида энг жонли, энг ёрқин, энг типик фигура» деб атайди. Танқидчи А. Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ?» мақоласида бу баҳони яна ҳам ошириб: «Абдулла Қодирий прозасидаги ҳеч қайси қахрамон у билан тенглаша олмайди, ҳеч қайсиси Солиҳ маҳдум образи кўтарилган юксакликка чиқа олмаган. Бу маънода Солиҳ маҳдум образини ўзбек совет адабиётининг биринчи ва ҳақиқий кашфиётларидан деб айтиш мумкин», деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам Солиҳ маҳдум образи ўзининг реализми, характернинг серқирралиги жиҳатидан ёзувчининг жиддий ютуғи, аммо

уни Қодирий яратган барча қаҳрамонлардан, ҳатто «Ўтган кунлар» персонажларидан маҳорат жиҳатдан устун қўйиш, уни янги ўзбек адабиётининг «биринчи ва ҳақиқий кашфиёти» дейиш менингча ортиқча. «Ўтган кунлар»даги Юсуфбек ҳожи, Отабек образларини бир ёққа қўйиб турганда ҳам, шахсга хилма-хил томондан ёндашиш, уни мураккаблиги билан кўрсатиш бобида Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй образлари Солиҳ маҳдумдан камми? Улар янги ўзбек адабиётида илк ва ҳақиқий кашфиётлар бўлмаганмиди?! Аслида Солиҳ маҳдум образи тасвирида адиб «Ўтган кунлар»да кашф этган тажрибаларини давом эттирди, уни қатор янги хусусиятлар билан бойитди.

Романда муаллиф энгил ҳазил-мутойиба, кулги-юмор, пичинг, киноя-кесатиқ, ҳажв орқали маҳдум табиатига хос «мақтаб бўлмайдиган» хусусиятларни жонли гадалантиради. Бундай хусусиятларнинг ботиний ва ташқи-ижтимоий илдиэларини ҳам тушунтиради. Айни пайтда маҳдумнинг «ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик» фазилатини ҳам кўрсатади: «нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етиштириб берувчи нодир муаллимлардан» эканини алоҳида таъкидлайди. Маҳдум образига хос ҳар икки жиҳатни тасдиқлаш учун асарда истаганча далил-исбот топиш мумкин. Адабий танқидчиликда авваллари нуқул маҳдум характерига хос салбий хусусиятлар тилга олинар, ундаги мусбат томонлар, гарчи шундоққина кўриниб турса-да, у ҳақда индамай ўтилар эди. Эҳтимолки, инсофли тадқиқотчилар Қодирийни аяш мақсадидан руҳоний, эски мактаб домласи бўлган бу одам характери, фаолиятига хос ижобий томонларни атайин кўриб-кўрмасликка олган, у ҳақда индамай ўтган бўлишлари ҳам мумкин.

Романнинг «Хайрулмури авсатҳо» бобида маҳдум оилавий даврасининг гўзал бир тасвири бор: дастурхон атрофида, ошхўрлик устида чиройли, самимий суҳбат давом этаётир, жиддият, ҳазил-мутойиба, кундалик ташвишлар — барчаси меъёрида; маҳдумнинг авсат, яъни ҳар ишда ўртамаёначиликнинг афзаллиги ҳақидаги «амри маъруфи», гарчи нимтабассум руҳ билан йўғрилган фалсафа талқинида маҳдум табиатига хос тежамкорлик майли сезилиб турса-да, бу ҳол ҳеч кимга малол келмайди. Шу орада мулла Абдурахмон, унинг кимлиги тўғрисида гап чиқади-ю, беихтиёр маҳдум андишасизлик қилиб унинг Раънога совчи юборганини қистириб ўтади. Даврада ноқулай вазият вужудга келади. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотгандай, сочиқни олиб қўлини артади. Анварда ҳам ғайирлик каби бир ҳис уйғониб ош олишдан тўхтайдди. Нигор ойим Анварни ош ейишга ҳар қанча қистамасин, бу пайт Анвар ош ейдирган ҳолатда эмас. Бироқ андишали йигит ўз ҳолатини ўзгаларга сездирмасликка тиришади. Юз берган ноқулайлиқни орадан кўтариш учун чақалоқча гап қотади. Хушёр маҳдум дарҳол бу ҳолатни англаб етади, «Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган... иккиси ҳам кам таом» деб нозик, даврадагиларга, хусусан Анвар билан Раънога хуш ёқадиган қочириқ қилади. Бирдан вазият ўнгланади: «Маҳдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандай бўлади. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам оғирликдан чиқади».

Бошқа бир ҳолатни эслайлик. Мўътабар беклар маҳдум хонадонига келиб Раънони хонга сўраганларида маҳдум дастлаб довдираб қолади, ўзида, ожизасида бир қанча гуноҳлар, нуқсонлар, узрлар борлигини, аввало қизи «улуғ марҳамат»га сазовор ва лойиқ эмаслигини, қолаверса ожизаси бир ваз билан мирзо Анварга ишонтириб қўйилганлигини, бу масала ўзига бир оз мушкул келишини айтади. Хон одамлари маҳдум арзига қулоқ тутмай апил-тапил Раънони хонга фотиҳа қилиб кетади-

лар. Ўн беш дақиқалик бу ҳодисадан махдумнинг мияси шишади. Мана унинг ўша топдаги ҳолати:

«Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхонага қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукроқ муҳокамага қобил эмас, қутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдаликми, зарарликми — имтиёз қилолмас эди. Анварни аяганликданми ёки ундан уялганликми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлик, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турли: тўйни илгарироқ қилиб қўймас бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонга падари аруслик» масаласи орага кўндаланг тушиб, яна фикр чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсин, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди».

Бошқа бир нўноқроқ ёзувчи бўлганида эҳтимол «хасис», «тамагир» отани ҳеч қанака иккиланишсиз, қийналишсиз дарҳол бу «улуғ марҳамат» олдида Анвардан юз ўгириб, хон томониغا ўтказиб қўя қолган бўлармиди...

Махдум руҳиятидаги зиддиятли жараёнлар ифодаси билан танишганда китобхон гарчи у тутган йўлни оқламаса ҳам бу одам ҳолатини, ўша топда унга ҳам осон эмаслигини сезиб туради, бу тамагир, соддадил қария хом хаёллар оғушида икки ёш бахтига зомин бўлаётганлигини, гулдай қизини аждаҳо комига тутиб бераётганлигини кўриб афсусланади. «Ўтган кунлар»даги Ўзбек ойм, Зайнаб, Хушрўй сингари махдум образи ҳам бизни гуноҳкор одамларни тушунишга ундайди. Зотан адабиётда гуноҳкор одамни қоралаш, фош этиш нисбатан осон, айбдор шахсни тушуниш, китобхонга тушунтириш эса қийин, жуда қийин иш. Қодирий ижодда ана шундай қийин ижодий вазифани қойил қилиб адо этолган мислсиз санъатқордир.

Бир қарашда Анвар билан Раъно фавқулодда романтик қаҳрамонлардай кўринади. Баркамоллик — ақл-заковат, дўстга, севига садоқат, эрк, адолат йўлидаги шижоат бобида улар афсона, дoston қаҳрамонларини эслатадилар. Ишқий мулоқотлар бобида бу икки ёш жуда эркин, ораларидаги гап-сўзлар бир қадар китобий, шоирона. Масалага синчилаб қаралса, Анвар ва Раънодаги фавқулодда, китобий туюлган хислатлар, уларнинг «ғайритабиий» хатти-ҳаракатлари мантиқан ва психологик жиҳатдан асосланган. Улар мактаб кўрган, яхши тарбия, чуқур билим олган, шарқнинг юксак маданияти, гуманистик ғояларини ўзлари учун чин эътиқод, бош мақсад қилиб олган одамлардир. Анвар билан Раънонинг шеъриятга ихлоси баланд экани, ҳар иккисида ҳам шеърий завқ ва шоирлик истеъдоди борлигини, хусусан Раъно яхшигина шоира эканини назарда тутадиган бўлсак, улар орасидаги китобий туюлган мулоқотларнинг ҳаётий ва табиийлиги ўз-ўзидан англашилинади. Бунинг устига ақл-заковат, истеъдод бобида зукко Раъно ҳали болаликни тўла тарқ этгани йўқ, уни биз кўпинча кичик укалари билан овулган, ўйнаб юрган ҳолда кўраимиз. Анварга дуч келганида у бирдан балоғот остонасига қадам қўйгандек бўлади, болаларча шўхлик билан зукколик қўшилиб унинг тимсолида ажиб бир нафосат намоён бўлади.

Анвар билан Раънонинг севги, висол фалсафасида анъанавий илоҳий ишқ ва тақдирга қарши исён тутатиб кетган. Раъно хонга унаштирилгач, икки ёш орасида севги ва висол хусусида муҳим суҳбат бўлиб ўтади; ўрдадаги ифлослар бирлашиб Анвар билан Раънони бир-биридан ажратиш пайида Раънони хонга рўпара қилганлиги айтилади. Анвар дейди: «Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ, мажозий ажралиш — ажралиш эмасдир, чунки, биз бир-биримизга мажозий боғланганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ этиш ифлослар уддасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икков нега хафа бўлайлик, Раъно?» Сўнг Анвар ишқ ҳақидаги асосий гапини айтади: «Ишқ даъвоси авом ўйлаганча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирувчи, ҳажр

эса камолотга эриштирувчидир». Анвар энг асосий саволни ўртага қўяди: «Сен шу иккисидан қайси берисини танлайсан, Раъно?

Бу саволга дарҳол жавоб бериш осон эмас. Раъно узоқ мушоҳададан сўнг, ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорлангач, ишонч-этиқод билан кейингисини танлашини айтади. Аммо бир шарт билан, у бу борада тақдирга тан беришга асло рози эмас — «хоннинг ифлос тўшагида ётмайман!» — дейди қатъий қилиб. Анвар ҳам ўз навбатида «Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман!» — дейди мардона туриб. Бу борада уни ўйлаб, ақл билан иш кўришга, тадбиркорликка чорлайди.

Гарчи Анвар билан Раъно ишқ, висол, ҳажр бобида анъанавий, китобий ақидалар руҳида тарбияланган бўлсалар-да, барибир бошқа бир давр ёшлари, ҳажр орқали камолотга эришувни оғизда эътироф этсалар-да, амалда бошқа йўл тутадилар, ҳажр эмас, висол учун талпинадилар, бу борада дадил курашадилар. Бу икки ёш ишқи васфини қаламга олган адиб ҳам янги давр ёзувчиси, ишқ масаласига кўпроқ янги давр мезонлари асосида ёндашади, ёшларнинг ота-она раъйига қарши бориб эркин севги, ўз эрки, тақдири, бахти йўлидаги дадил хатти-ҳаракатларини астойдил қўллаб-қувватлайди, уларни замондош ёшлар учун ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ёзувчи гоҳо ёшлар ёнини олишда ошириброқ юборади. Чунончи, адибнинг севимли қаҳрамони Раъно бир неча ўринда, хусусан Анвар олдида ўз отасини киноя-кесатиқлар билан масҳара қилади, унга бағишлаб ҳажвий шеър ёзади, ўринсиз бир гапи учун отасини «андишасиз» деб атайди. Булар холис тарзда ёшлар табиатига хос заифлик, зиддиятли ҳолатлар тарзида талқин этилганида бошқа гап эди. Бироқ бундай хатти-ҳаракатлар ифодаси чоғида адиб холисликни қисман бой бериб, бутунлай ёшлар томониغا ўтиб олади.

Эътиросли, шижоатли дамлар ўтиб, икки ёш орасида висол онлари бошланиши билан қаҳрамонлар замин одамига айланадилар, тасвир яна холис, изчил реалистик ўзанга тушиб олади. Бошда жасорати, кучли иродаси, хонга қарши исёни, ҳатто маънос қолган Анварни йўлга солиши билан эътиборимизни тортган Раънони оиладан бош олиб кетгач, орадан кўп ўтмай ҳиссиётларга мағлуб ҳолда кўрамиз — бола табиат бу қиз онасини соғиниб-талпинади, инжиқлик қилиб, кўзёши тўкиб Анварни хуноб этади. Жўмардлик ақидасини қабул қилган, ўз бошини хон жаллодларига тутиб бериб, дўстини қутқаришга қарор берган жасур Анвар Тошкентда нисбатан тинч, осойишта кундалик турмушнинг қийинчиликларига дош беролмай яна «зулм ўчоғи»га, Қўқонга қайтишга мажбур бўлади.

Дарвоқе, танқидчиликда роман воқеаларининг интиҳоси — мирзо Анварнинг Қўқондан бош олиб кетиши, кейинги ҳаёти талқини ғоявий жиҳатдан юксак баҳоланади.

«Меҳробдон чаён» романининг поэтикаси, бадиятига хос хусусиятлар ҳали яхши тадқиқ этилган эмас. Бу роман аввало ҳикоя тарзи, баён — ифода оҳанги томонидан ўзгача. «Ўтган кунлар» гарчи ифода жиҳатидан кўп оҳангли бўлса-да, унда вазмин-сокин бир оҳанг — таҳлилий-психологик тасвир етакчилик қилади. «Меҳробдон чаён»да манзара бутунлай бошқача: ҳам ҳужжатли проза, ҳам ҳажвий-юмористик, ҳам лиро-романтик услубий шахобчалар тутшиб, бир-бири билан алмашииб романнинг ўзига хос кўтаринки, жўшқин, сержило оҳангини ташкил этади.

Қисқаси, «Меҳробдон чаён» ҳаёт ҳақиқатини орттирмай ва камитмай, ўз ҳолича, жамики қирралари, товланишлари билан гавдалантирган, характерлар оламини ўзига хос оҳанглар, бўёқлар воситасида кашф этиб берган ўхшаши йўқ бадий обидадир.

Нуриддин Муҳитдинов

КРЕМЛДА ЎТГАН ЙИЛЛАРИМ

Н. С. Хрушчев — партия раҳнамоси

1955 йилга келиб, олий бўғиндаги кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйиш борасидаги ишларнинг биринчи босқичи, асосан, тугади, дейиш мумкин. Никита Сергеевич XX съездни муддатидан илгари чақириш ҳаракатига тушиб қолди. Мақсад — партия раҳнамоси сифатида ўз мавқеини мустаҳкамлаш, сўнгги икки-уч йил ичида қилинган ишларни, партия ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини маъқуллашиб олиш, Марказий Қўмита ва унинг Раёсатини сезиларли даражада янгилашдан иборат эди.

Марказий Қўмита Раёсатида бу борада ҳар тарафлама мулоҳаза юритилиб, съездни 1956 йил февралда чақиришга қарор қилинди. Тахминий кун тартиби аниқланди, кескин баҳс-мунозаралардан кейин қўшимча равишда Сталиннинг фаолиятига баҳо бериш, 30—40-йиллардаги қатағонлар ҳақида маълумотларни тўплаш, ўрганиш, улар билан танишиб чиқилгандан кейин бу ҳақда съездда ким ва қанча ҳажмда гапиришини аниқлаб олиш хусусида келишиб олинди.

Қайд этиш лозимки, съездни чақириш ғояси Никита Сергеевичдан чиққан эди. Тор доирада қулфи-дили очилган кезларда сал бўлмаса 1953 йилнинг 8 сентябрида, яъни Марказий Қўмитанинг Биринчи котиби этиб сайланган куннинг эртасигаёқ съездни чақириш масаласини ўртага қўймоқчи бўлганини айтарди. Шу қабилда у ҳеч кимга билдирмасдан, анжуманни тайёрлай бошлаганди.

Н. С. Хрушчев билан биринчи марта 1953 йил ноябрь охирларида Қозоғистоннинг Оқтуба шаҳрида сўзлашгандим. Албатта, бунгача ҳам мен уни пленумларда, сессияларда кўрган, унинг сўзларини эшитгандим: 1952 йил 7 март куни Марказий Қўмита Ташкилий Бюросида Ўзбекистоннинг муаммолари тўғрисида маъруза қилганимда, у савол берган, мен эса шу заҳотиёқ жавоб қайтарган эдим. Марказий Қўмитанинг 1953 йил сентябрь пленумида А. Э. Ниёзов, Р. Е. Мельников ва мен унинг Биринчи котиб этиб сайланишини ёқлаб овоз бергандик. Эртаси куни унинг янги хонасига кириб, табриклаган ва Ўзбекистонга таклиф этган эдик.

Бу гал Оқтубадаги суҳбат бевосита, кўламдор бўлди. Бунга қуйидаги воқеа сабаб бўлганди.

1953 йил охирида СССР Олий Кенгаши фин сейми раиси, жаноб Фагерхольмнинг таклифига мувофиқ, Финляндияга делегация юбормоқчи бўлди. Делегация таркибида Чет эллар билан дўстлик Совет жамияти раиси, депутат Н. В. Попова, Меҳнат ва иш ҳақи Давлат қўмитаси

раиси А. Н. Волков, Ленинград шаҳар кенгаши Ижроия қўмитаси раиси Н. Н. Смирнов, мен ва бошқа депутатлар бор эди.

Финлар биринчи совет парламент делегациясини қизғин кутиб олдилар.

Бизнинг сафаримиз ва сейм депутатлари билан учрашув пировардида Қўшма баёнот қабул қилинди. Фин парламентарийлари бизга меҳмондўстлик намуналарини кўрсатишди. Хельсинки ва бутун мамлакатнинг диққатга сазовор жойлари билан таништиришди ва қизғин кузатиб қолишди. Делегация яхши кайфият билан Москвага қайтиб келди.

Йўл-йўлакай КПСС Марказий Қўмитасига кирдим. У ерда Н. С. Хрущев бир гуруҳ масъул ходимлар билан Тошкентда эканлигини хабар қилишиб, менга тез учиб боришни маслаҳат беришди. Оқтубага тайёрада учиб келдим. Вилоят қўмитаси раиси қандайдир меҳмонларни кутиб олиш учун тайёра зинапоясига келаркан, мени кўриб қолди. Саломлаша туриб, у Н. С. Хрущев Тошкентдан Москвага учиб кетаётиб, шу ерга қўнганини айтди ва залга ўтишни маслаҳат берди. Бироқ мен ноқулай деб, унамадим ва умумий залга кирдим. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, ёнимга вилоят қўмитасининг биринчи котиби Ж. А. Ташенов ва Никита Сергеевичнинг ёрдамчиси Лебедев келишди. Салом-алиқдан кейин улар Никита Сергеевич таклиф қилаётганини айтишди. Биргаликда чоғроқ залга кирдик. Ноз-неъматга тўла дастурхон теграсида 10—12 киши ўтирарди. Ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин мени Никита Сергеевичнинг рўпарасига ўтқазишди. Шундан сўнг куйидаги суҳбат бўлиб ўтди.

Менга мурожаат қилиб, у шундай деди: «Ҳаммамиз ҳам пахтакор бўлиб қолдик. Ҳозиргина Сизнинг юртингиздан келдим. Бой таассурот олдим. Пахта етиштирувчи республикалар раҳбарларининг кенгаши яхши ўтди. Тожиклар пахтачилик билан жиддий шуғулланишмоқда. Ўзбекистонда эса агротехника, илғор тажрибанинг прогрессив, янги услубларига, жумладан, квадрат уялаб экишга ва икки томонлама ишлов беришга қарши кучли консерватизм мавжуд экан. Эскилик ақидаларига ёпишиб олганларнинг бошида Усмон Юсупов турипти. У пахтачиликда механизациянинг жорий этилишига тиш-тирноғи билан қарши. Бу ҳақда Ҳамрокул Турсунқуловнинг колхозида бўлганимизда ва кенгашда ўзбекларнинг ўзлари гапиришди. Мен уларни қўллаб-қувватладим, Юсуповнинг хато йўл тутганини кўрсатиб ўтдим».

Шундан сўнг у деди: «Ўтказилган тадбирлар, ўйлашимча, қўшимча тарзда кам деганда 500 минг тонна пахта беради». Унинг фикрларига ўз муносабатимни билдирдим.

Никита Сергеевич, афтидан, бу мавзуда суҳбатнинг давом этишини истамасди, шекилли, гапни бошқа ёққа буриб, бизни Финляндияда қандай кутиб олишганини сўради. Энди жавоб беришга киришгандим, унга тайёра учишга шай эканлигини айтишди. Зинапояга қараб йўл оларкан, мени ёнимга чақириб, деди: «Пахтачиликка бир қолипда ёндашиш мумкин эмаслигини тан оламан. Бироқ Юсуповни ҳаммадан кўп биламан. Мен ўз маърузамнинг матнини қолдирдим, у ерда кенгаш ҳақида ҳисобот тайёрлашди. Уни босиб чиқаришганига қадар кўриб чиқинг, агар Сизда бирон-бир эътироз бўлса, кўнғироқ қиларсиз». Н. С. Хрущев ўтирган тайёра Москвага учиб кетди.

Йўлда об-ҳавонинг бузилиши сабабли тайёрамиз ушланиб қолди, биз Тошкентга эртаси куни етиб келганимизда кенгаш ҳисоботи ва Н. С. Хрущев нутқи рўзномаларда эълон қилинган эди. Ҳисобот ва нутқ матни билан танишиб чиққач, Москвага, Лебедевга кўнғироқ қилдим, нутқ матнининг баъзи бир ўринларига ўз мулоҳазаларимни билдирдим.

1954 йилнинг дастлабки кунларида мени СССР Вазирлар Кенгашининг мажлисига таклиф қилишди. У ерда халқ хўжалиги режаси ва бюджет лойиҳалари муҳокама этилмоғи лозим эди. Биз, республика

вакиллари ўз эътирозларимиз, истакларимиз, етилган муаммоларни баён эта бошладик.

Давлат идораларининг, барча соҳаларнинг ва жами республикаларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти билан боғлиқ бунчалик муҳим ҳужжатларнинг муҳокамаси ҳамда ҳал этилиши учун бор-йўғи икки соатдан камроқ вақт сарфланди. Доимий ваколатхонага қайтиб, Лебедевга кўнғироқ қилиб, ҳозиргина Вазирлар Кенгашининг мажлиси тулаганини айтган: «Никита Сергеевич мени бир дақиқага қабул қила олмасмикин?» — деб сўрадим. У илтимосимни Н. С. Хрущевга етказишга ваъда берди. Кечқурун эртага соат 12—00 га унинг ҳузурига етиб келишим лозимлигини хабар қилишди.

Эртасига айтилган вақтга етиб бордим. Никита Сергеевич дарҳол пахта етиштирувчи республикалар раҳбарлари кенгаши қарорлари ва у берган тавсиялар қандай бажарилаётганини сўради. Ахборот бердим.

Шундан кейин у навбат билан ўз мулоҳазаларини билдириб, мамлакатда ҳамма соҳалардаги ишлар ўлда-жўлда эканлигини айтди. «Халқни тўйғазиш, кийинтириш керак,— деди у.— Турмуш даражамиз жуда паст. Маленков «Б» гуруҳидаги саноатни жадал ривожлантириш учун кўп эътибор ва маблағ ажратиш кераклиги ҳақидаги масалани кўтарди. Маъқулладик, кенг қўламли қарор қабул қилдик, аммо ўзингиз билиб турганингиздек, олға силжиш йўқ: қарор қоғозда қолиб кетди. Нима учун шундай бўлди? Чунки унинг нутқи халққа ялтоқланиш йўналишида эди, у арзонгаров обрў орттирмоқчи бўлди. Маленков нон, гўшт, сут, картошка, кийим-кечак, пойабзал, қанд ва бошқа нарсаларнинг мўл-кўл бўлиши учун қишлоқ хўжалигини тараққий эттириш лозимлигини тушунмасди, чунки хом ашёсиз на энгил, на озиқ-овқат, на тўқимачилик ва на бошқа соҳалардаги саноат ишлайолади.

Бизда турар жой масаласи ёмон. Ҳадемай урушнинг тамом бўлганига ўн йил тўлади, аммо миллионлаб аҳоли бошпанасиз. Мактаблар, шифохоналар етишмайди. Агар уруш даврида мажбурият орқасида одамларни кўчирган бўлсак, ҳозир улар нон, тураржой, иш қидириб отаболари дафн этилган жойларни тарк этмоқдалар. Бизга ана шундай оғир мерос қолган экан, бу муаммолар билан дарҳол шуғулланишимиз керак».

Шу ҳақда менга савол берди: «Хўш, нима дейсан?» Фикримни тинглаб, сўзида давом этди: «Халқ тушкун кайфиятда. Фронтдаги йўқотишларимиз, унда миллионлаб одамларнинг ҳалок бўлганлиги аламли воқеадир. Бироқ ҳамма бунинг уруш эканлигини тушунарди. 30-йиллардаги қатағонлар давомида кадрларнинг оммавий қирғин қилинишини халқ тушуна олмайди, нима бўлди, нима учун колхоз бригадирларидан тортиб, халқ комиссарларигача минг-минглаб ходимлар ўлдирилди — бунга жавоб беришини талаб қиладди. Биз, — деди пировардида, — биргаликда муҳокама қилиб, масалага ойдинлик киритайлик, халққа ҳақиқатни айтайлик. Ўлкангизда 30-йиллардаги қатағонлар қандай ўтган?»

Ҳамма тафсилотларни билмаслигимни айтиб, қисқача тушунтирдим. У шундай деди:

— Уша вақтдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котибини билардим, унинг исму шарифини унутибман.

— Акмал Икромов.

— Ана-ана, ажойиб, келишган, мард инсон эди у. 1937 йил ёзида унинг аризаси Сиёсий бюро мажлисларида муҳокама этилганди. Мен бу мажлисларда иштирок этганман. Унинг аризаси ўқиб эшиттирилди, кейин унга сўз берилди. У ўзини дадил тутди, ишонтирарли гапирди, сўнг бир неча саволга жавоб берди. Сталин унинг сиёсий маслағи, кадрларга муносабати, синфий хушёрлиги ҳақида, ишлар билан сўз

шуғулланаётганлиги хусусида жиддий эътироз билдирди. Икромов ўз ўзини танқид руҳида жавоб бериб, бу танбеҳлардан сабоқ чиқариб олиш, хулоса чиқариш, аҳволни ўнглаш учун қўлидан келадиган ҳамма ишларни бажаришини айтди. Унга: «Қабулхонада кутиб туринг», — дейишди. У чиққач, Сталин: «Албатта, Икромовнинг хатолари оз эмас, бироқ, ўйлайманки, у ҳалол инсон, бу ерда самимий гапирди», — деди. Аммо Икромовни бўшатиш, партия сафларидан чиқариш ва ишини судга ошириш ҳақида киритган таклиф муаллифлари — Ежов, Берия, Каганович, Микоян — ўз сўзларида қаттиқ туриб олишди. Икромов Тошкентга учиб кетди. Котибиятга зарур ҳужжатларни тайёрлаш ҳақида топшириқ берилди».

Мен: «Сиёсий Бюронинг ўша мажлиси ҳужжатлари билан танишиш мумкинми?» — деб сўрадим.

Никита Сергеевич шундай деди: «Норасмий тарзда ва ошкора қилмасдан ўша йиллардаги оммавий қатагонлар ҳақидаги ҳужжатларни ўрганишга киришдик. Пётр Николаевич Поспеловга бу иш билан шуғулланиш топширилган. У ишни бошлади. Унга учрашинг. Умуман, бу ишларни таҳлил қилишда иштирок этинг, токи у тайёрлайдиган ҳужжатларда фақат марказдаги аҳвол эмас, балки республикаларда ҳам бошқа халқларнинг ўғлонлари қандай ҳалок бўлганлиги кўриниб турсин».

Сўнг телефон қўндоғини кўтариб, П. Н. Поспелов билан боғланди: «Пётр Николаевич, менинг ҳузуримда Тошкентдан келган ўртоқ Муҳитдинов ўтирипти. Уни танийсиз. У 30-йилларда қатагон қилинганларнинг ишлари билан қизиқади. Фикримча, тўғри қилади. Сиз ўттиз еттинчи йил ёзида Икромовнинг иши кўрилган Сиёсий Бюро мажлислари баёнини кўриб чиқишда унга ёрдамлашинг. Умуман, уни ишга жалб қилинг; ўша кезлари бу ерда ва республикаларда қандай воқеалар юз берганлигини таҳлил қилишингизда ёрдамлашади. У Сизнинг ҳузурингизга киради».

Қўндоқни жойига қўйиб, менга шундай деди: «Умуман, ҳамма ҳужжатларни ғайрирасмий тарзда, бошқаларнинг эътиборини жалб қилмасдан ўрганиб чиқинг, кейин сўзлаб берасиз».

Н. С. Хрушчевнинг ҳузуридан чиқиб, дарҳол П. Н. Поспелов ёнига бордим. Илиқ сўрашдик. У шундай деди: «Қатагон қилинганларнинг ишларини таҳлил этиш менинг соҳам эмас, мутахассисмасман. Бироқ Никита Сергеевич маълумотлар тўплаш, улар билан танишиб чиқиш, имкони борича, умумлаштиришни менга топширди. У тарихчи, сиёсатшунос сифатида ҳолис баҳолашим мумкинлигини билдирди. Рози бўлдим, мана энди шу иш билан шуғулланмоқдаман».

У шу заҳотиёқ қаяққади кўнғироқ қилиб, ким биландир сўзлашгач, ҳужжатларни бир-икки соатдан кейин олиб келишларини айтди-да, икки кишилик тушликка буюртма берди. Тушлик маҳали Ўзбекистон, 30-йиллардаги воқеалар хусусида суҳбатлашдик.

Унча катта бўлмаган папкани олиб келишди. Унда Сиёсий Бюро мажлисларининг стенограммаси йўқ эди. Қисқа мажлис хулосасини қўлга олдим. Унда Икромовнинг аризаси баёни, унинг тушунтиришлари, саволлар ва жавоблар, унинг сўнги сўзи, Сталиннинг танбеҳи, иш муаллифларининг фикр-мулоҳазалари, Котибиятга берилган топшириқ акс эттирилганди. Мажлис баёни билан танишиб чиққач, Пётр Николаевичдан сўрадим: «Нима сабабдан Каганович, Берия, Ежов, Микоян Сталиннинг ижобий фикрини эшитганларига қарамасдан, уни отиб ўлдириш ҳақидаги фикрга қаттиқ ёпишиб олдилар?»

— Улар, — деб жавоб берди у, — афтидан, Икромовни ўлдиришдан манфаатдор эдилар.

— Сталин ўзининг ҳокимияти ва тутган мавқеидан фойдаланиб, ўз фикрини ўтказишга, Икромовни омон сақлаб қолишга эришиши мумкинмиди?

— Албатта, эришиши мумкин эди.

— У ҳолда нега шундай қилмади?

— Сталиннинг иш услуби, тутган йўл-йўриғи моҳияти ҳам шунда-да. У тарихда холис, одил бўлиб кўринмоқни истаган, бироқ шу билан бирга, мажлисда қатнашаётганларни текширмоқчи ва бу иш учун уларни жавобгар қилмоқчи бўлган. Улар буни тушунишарди.

— Котибият қарори билан танишиш мумкинми?

У телефон орқали сўзлашиб, ҳужжатларни тайёрлаш ва олиб келиш учун икки-уч соат талаб қилинишини айтди. Эртаси кун эрталаб учрашишга келишдик.

Эртаси кун унинг ҳузурига кирганимда, Николай Петрович пўлат сандиқдан бир папкани олиб, менга берди. Унда қуйидаги ҳужжат бор экан.

«Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси пленумига

а) қамоққа олинган Бухарин, Ф. Хўжаев, Разумов, Румянцев, Полонский, Хўжанов, Антонов, Рисқуловнинг кўргазмалари;

б) ўртоқ Икромовни Бухарин, Ф. Хўжаев, Антипов, Разумов, Румянцев билан юзлаштириш баёни ва

в) ўртоқ Икромовнинг аризаси билан танишиб чиқиб, ВКП(б) Марказий Қўмитаси шуни аниқладик, ўртоқ Икромов буржуа миллатчилари, ўзбек халқининг душманлари (Ф. Хўжаев, Хўжанов, Болтабоев, Тожиев, Каримов ва бошқалар)га нисбатан сиёсий кўрлик қилдигина эмас, баъзан уларга ҳомий сифатида иш тутди;

г) афтидан, Икромовнинг Москвадаги троцкийчи-ўнг аксилсовет гуруҳлар (Бухарин, Антипов ва бошқалар) билан алоқаси бор эди.

ВКП(б) Марказий Қўмитаси қарор қилади:

1) Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси пленумига ўртоқ Икромов ҳақидаги масалани муҳокама қилиб, ўз фикрини ВКП(б) Марказий Қўмитасига билдириш таклиф этилсин;

2) мазкур Хат билан боғлиқ масалаларни тушунтириш учун ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий Бюроси аъзоси ўртоқ А. А. Андреев Ўзбекистонга юборилсин.

1937 йил
10 сентябрь.

И. Сталин
В. Молотов».

Ўқиб бўлиб, сўрадим: «Нима сабабдан Икромовга нисбатан бунчалик шафқатсизлик қилишган? Қани унинг жинояти?»

Пётр Николаевич жавоб берди: «Менинг тушунишимча, бу ерда гап Ўзбекистон ҳақида, Икромовнинг республикада қилган хатолари ҳақида бораётгани йўқ. Гап бошқа ёқда. Сталин йигирманчи йилларда ўзининг мухолифлари, рақиблирини бирин-кетин йўқ қилган эди. Унинг учун Бухарин ва Троцкий энг хавфли душман эди. Бухарин партиядаги раҳнаомликка очиқчасига даъвогар эмасди, бироқ у чуқур назарий билимларга, улкан ақл-заковатга эга бўлиб, мунозарани очиқчасига олиб боришни биларди, кўпинча Сталиннинг йўналишига тўғри келмайдиган ва ҳатто унинг йўлига тескари бўлган ўзининг нуқтаи назари ҳақида очиқ ёзар ва гапирарди. У партия ичиде улкан обрўга эга эди. Сталиннинг феъл-атворини ҳисобга олсак, бундай шахс унга тўғаноқ бўлганини тушуниш қийинмас. Сизнинг Икромовингиз бўлса, буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб турган бўлса-да, Бухарин билан қалин дўстона алоқани узмаган, Москвага ҳар гал келганида унинг уйида ва дала ҳовлисида бўлаверган. Иккинчи томондан, Бухарин ҳам Ўзбекистонда бир неча марта бўларкан, Икромовникида ҳафталаб яшаган. Устига-устак, Икромов Тошкентда хотини бўлгани ҳолда, Бухариннинг жиянига уйланади. Шу қабилда у Бухаринга қариндош бўлиб қолади. Буларнинг ҳаммаси уни Бухарин-

нинг маслакдоши ва ҳамтовоғи деб эълон қилишга яхшигина баҳона бўлади.

— Хўш, бу хатнинг кейинги тақдири нима бўлди? — дедим.

— А. А. Андреев уни олиб, Тошкентга етиб келади. У ерда Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитасининг пленуми бўлиб ўтади. Пленумда Икромов ишдан бўшатилиб, партия сафларидан ўчирилади, қамоққа олиниб, Москвага келтирилади.

— Мазкур пленум ва суд жараёни ҳужжатлари билан танишиш мумкинми?

— Пленум ҳужжатлари Тошкентда. Уша ерда танишарсиз. Тергов ва суд стенограммаси билан ўзим ҳам танишганим йўқ, Сизнинг навбатдаги келишингизга уларни тасарруфимга олишга ҳаракат қиламан.

Хайрлашар экан, П. Н. Поспелов шундай деди:

— Умид қиламанки, Сиз қатағонлар ҳақидаги ҳужжатларни тайёрлашда фаол иштирок этасиз. Республикадаги ҳужжатларни ўрганиб бўлиб, ҳузуримга кирарсиз.

1938 йил март ойида «Унг троцкийчи блок» устидан ўтказилган суд жараёнида А. Я. Вишинский, В. В. Ульрих, суд аъзолари И. О. Матулевич, Б. И. Иевлев ва уларнинг ҳамкасблари менга инсон ҳуқуқларини, қонунни оёқости қилаётган ваҳшийлар бўлиб кўринишганди. 1954 йил январида Н. С. Хрущев, П. Н. Поспеловнинг сўзларини тинглаб, ҳужжатлар билан танишиб, улар — бу гуруҳни суд қилган, улар устидан ҳукм чиқарганлар бор-йўғи ҳукмдорларнинг иродасини бажарган кишилар эканлигини тушуна бошладим. Керакли ҳужжатларни тўплаш, «ишни вужудга келтириш», қамоққа олиш, тергов қилиш, судлаш, отиб ўлдириш ёки лагерга сургун қилиш... Улар ва уларга ўхшаш кимсалар йўл-йўриқни қай тарзда яхши бажариш, Кремлда ўтириб топшириқ берган валинеъ-матларига ёқиш учун жонларини жабборга бериб туришган ва ҳатто бир-бирлари билан мусобақалашганга ўхшайдилар.

...Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик Қўмитасининг раиси этиб, касби чекист бўлган, ҳалол, холис киши, яқинда Ўзбекистонга келган А. П. Бизов тайинланди. Унга мурожаат қилиб, 1929 йилгача Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг Биринчи котиби бўлиб ишлаган В. И. Ивановнинг, 1934 йилгача ВКП(б), Марказий Қўмитасининг Урта Осие Бюроси раиси сифатида фаолият кўрсатган И. А. Зеленскийнинг, Акмал Икромовнинг, 1924 йилдан Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси бўлиб ишлаган Файзулла Хўжаевнинг иши билан қизиқдим. Алексей Петрович уларнинг идорасида бундай шахсларнинг иши йўқ эканлигини, чунки улар Н. И. Бухарин ва А. И. Риков гуруҳи таркибида жиноий жавобгарликка тортилганларини айтди.

Файзулла Хўжаев тўғридан-тўғри Москванинг ўзида қамоққа олинганди, Икромовни эса у Марказқўм пленумида ишдан олингач, дарҳол Москвага олиб кетишган. А. Икромов ва Ф. Хўжаевнинг улар республикада бўлиб турган даврга оид «иши»нинг муқаддима қисми, афтидан, партия архивида бўлса керак. А. П. Бизов менга қатъий қилиб гапирганига қарамасдан, яна бир марта ҳужжатларни текшириб чиқишни, нимани топса, шуни менга кўрсатишни ундан илтимос қилдим.

Ўзбекистон Коммунистик партияси олийгоҳи директори М. Г. Мавловни (илгари у Марказқўмда бошлиғим эди) таклиф қилиб, архивдан Ўзбекистон Компартиясининг VII съезди материалларини (шу съездеда Ф. Хўжаев ҳамма лавозимларидан бекор қилинганди), «А. Икромовнинг иши»ни кўриб чиққан Марказий Қўмита пленуми ҳужжатларини олиб келишни илтимос қилдим. У бу ҳужжатларни олиб келди.

16 сентябрь куни Тошкент шаҳрида бўлган пленумда «Икромов Марказқўм Биринчи котиби лавозимидан бўшатилинсин, Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси таркибидан чиқарилсин, партия сафларидан

ўчирилсин, унинг иши тергов идораларига оширилсин ва дарҳол қамоққа олинсин», деган қарорни қабул қилган эди.

1937 йил 26—27 сентябрь куни бўлиб ўтган Марказий Қўмитанинг IV пленуми эса бир неча номзодни кўриб чиқди ва Усмон Юсуповни Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитасининг Биринчи котиби этиб сайлади.

И. В. Сталин ва В. М. Молотовнинг Хати моҳият-эътибори ва шаклига кўра Партия Низоми ва демократик централизм тамойили кўпол даражада бузилганини кўрсатарди, чунки Хат бевосита Пленумга юборилганди. Ҳолбуки ҳар қандай ҳужжат, хусусан, бу қабилдаги Хат одатда республика Компартияси Марказий Қўмитасига юборилмоғи керак эди. Унинг Бюроси танишиб чиқиб, уни қаерда ва қандай муҳокама қилиш, тегишли қарорлар чиқаришни аниқлаши зарур. Муаллифларни бундай қадам қўйишга, яъни Марказқўм ва унинг Бюросини четлаб ўтишга нима мажбур қилган эди? Гап шундаки, бу пайтга келиб Бюро аъзоларининг кўпчилиги қамоққа олинган, улардан фақат уч кишигина қолганди. Модомики шундай экан, Бюро мажлисини олиб бориш учун кворум йўқ эди.

Аҳвол шу даражага бориб етдики, Биринчи котибнинг иши муҳокама қилинаётган пленумда раислик қилгани одам топилмай қолди. Шунинг учун дастлаб Марказдан келган Яковлевни иккинчи котиб қилиб сайлашди. Биринчи котиб Икромов ҳақидаги масала ҳал қилиниши билан уни дарҳол ҳибсга олишди. Бироқ кимни Биринчи котиб этиб сайлаш керак? Бу масалани дарҳол ҳал қилишолмади. Бунинг бир неча сабаблари бор эди.

Биринчидан, бундай кескин, оғир шароитда муносиб номзод топиш осон иш эмасди. Шунга қарамасдан, бир неча номзодни танлашди. Улардан бирини сайлаш мумкин бўлса-да, муаммо шунда эдики, номзодлар хусусида Москва, ВКП(б) Марказий Қўмитаси билан келишиш лозим эди. Тавсия қилинган номзод Москвада бўлиши, сўхбатдан ўтиши керак, шундан кейингина у лавозимни эгаллаш-эгалламаслиги ҳал қилинарди. Шу муносабат билан орадан бир неча кун ўтгач, сайлов учун IV пленумни чақиришга қарор беришди.

Уч номзод ичидан Усмон Юсуповни танлашди. Москва уни чақириб ўтирмасдан Биринчи котибликка розилик берди, чунки Усмон Юсупов Касабалар иттифоқида ишлаганида, Ўзбекистон озиқ-овқат халқ комиссари бўлиб турганида Каганович ва Микоян уни яхши билишарди. Улар Усмон Юсуповга ижобий тавсифнома беришгач, Сиёсий Бюро ҳам «оқ фотиҳаси»ни аямайди. Бироқ муҳокама Тошкентда жуда кескин ўтади, шундан сўнг у Биринчи котиб бўлиб сайланади.

Бу воқеада демократиянинг қандайдир унсурлари кўзга ташланади, аммо бошқа арбобларга нисбатан шафқатсиз йўл тутилди, бунда энг оддий ҳуқуқлар поймол этилди, ҳатто инсоннинг ор-номуси ҳам писанд қилинмади.

Мисол учун Файзулла Хўжаевни олиб кўрайлик. У Ўзбекистонда Халқ Комиссарлари Кенгаши ташкил этилган кундан бошлаб, унинг раиси бўлди ва шу лавозимда 1937 йилнинг июнь ойигача ишлади. Унинг республикада ва Иттифоқда улкан обрўга эга бўлганлигининг сабабларидан бири шундаки, у СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг раисларидан бири, мамлакат Олий Мудофаа Кенгаши аъзоси эди.

1937 йилнинг июнида Ўзбекистон КП(б) VII съезди бўлди. Файзулла Хўжаев раёсат столи теграсида ўтираркан, бир неча мажлисга раислик қилди, сўзга чиқди, аммо ташкилий масалалар кўрилган чоғда, уни, республиканинг иккинчи улуғ кишининг Марказий Қўмита таркибига тавсия этишмади. Ушандаёқ уни миллатчиликда ва душманлик фаолиятида айбланаётгани ҳақида маълумотнома беришганди.

17 июнда съезд ёпилди. Файзулла Хўжаев юрак хуружидан уч кун

тўшакка миҳланиб қолганди. 21 июнда ишга чиқиб, иш куни охирида жорий ишлар ҳақидаги Халқ Комиссарлари Кенгашининг 840-қарорига имзо чекди. Бу ҳукуматнинг у имзо чеккан сўнгги ҳужжати бўлиб қолди. Ф. Хўжаев кечаси онаси, рафиқаси ва кизини олиб, Сталиннинг қабулига кириш учун поездга ўтириб, Москвага жўнаб кетади. Сталин уни яқиндан таниб, ҳатто кунларнинг бирида «яхши иқтисодчи» деб мақтаганди. Хўжаев унинг уйида ва дала ҳовлисида бўлиб турар, уларнинг қизлари Светлана ва Вилоят бир-бирлари билан дугоналашган эдилар. Бироқ энди «доҳий» қабулига киришни қанчалар ўтиниб сўрамасин, ундан жавоб бўлмади. Уни меҳмонхона номерида ҳибсга олишди. Шундан кейин Бухарин устидан бошланган суд жараёнини истисно этганда, Файзулла Хўжаевни қайтиб ҳеч ким кўрмади.

Файзулла Хўжаевдан кейин Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси бўлган Султон Сегизбоев ҳақида икки огиз сўз айтишни жоиз деб биламан. У 17 ёшида 1916 йилги машҳур миллий-озодлик қўзғолонида иштирок этди. 1918 йилда Коммунистик партия сафларига кирди, коммунистик ташкилотлар барпо этилиши билан унинг раҳбарларидан бирига айланди. Москвадаги Қизил профессура олийгоҳини тамомлаб, профессор бўлди, шу олийгоҳда, Москва ва Тошкент олий ўқув юртларида тарих ва иқтисод фанларидан дарс берди. 1937 йил сентябрида у Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси бўлди. 1938 йил 15 июнь куни Тошкентда вилоят партия конференцияси бўлиб ўтганда, С. Сегизбоев раёсатда Усмон Юсупов, ички ишлар халқ комиссари Апресян ва Марказқўм Бюросининг бошқа аъзолари билан ёнма-ён ўтирарди. Худди шу пайт унга кимдир: «Сизни равоқда бир киши интизорлик билан кутиб турипти», — дейди. У ўрнидан туриб, залдан чиқади; шу ерда — равоқда ҳибсга олишади.

21 июнда Москвага олиб кетишади. 1939 йилнинг 25 феввалида эса Султон Сегизбоевни ҳарбий трибунал суд қилади. Суд жараёни икки соат давом этади. У олий жазога ҳукм қилинади ва ўша кунидек отиб ўлдирилади. Тарихда бундай далиллар кўп, биз уларни санаб ўтирмаймиз.

Марказий Қўмита Биринчи котиби А. Э. Ниёзовнинг розилигини олиб, ДХҚ раиси А. П. Бизов билан бир неча марта учрашдим. У мени ҳамма ҳужжатлар билан таништирди.

Н. С. Хрущев томонида ўтказилажак икки кенгаш — МТСнинг иши учун натурал ҳақ тўлашни бекор қилиш ва жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари ҳамда МТС ўртасидаги ўзаро муносабатни тубдан яхшилаш; sanoat ва қурилишга раҳбарликни қайта ташкил этиш — ишида қатнашишим учун мени Москвага чақирди.

Марказга тегишли вазирлар ва мутахассислар билан бирга етиб келдик. Уч кун давомида иккала кенгаш иши давом этди. Уларда менинг ҳам нутқ сўзлашимга тўғри келди. Сўнгра, аввал келишилганига кўра, мен билан бирга келган ўртоқларни Тошкентга жўнатиб, бир неча кунга Москвада қолдим. П. Н. Поспеловга учрашиб, унга 30-йиллар қатағонлари бўйича республикада танишишга муваффақ бўлганим ҳамма ҳужжатлар ва маълумотлар ҳақида сўзладим. Сўнг унга 40-йиллар охирида жиний жавобгарликка тортилган Ўзбекистоннинг олимлари ва адиблари гуруҳи ҳақида, улар ёпиқ тарзда Тошкентда Ички ишлар вазирлиги йўли бўйича судланганлари хусусида ахборот бердим.

Пётр Николаевич «Марказий Қўмитанинг 1937 йил февраль-март пленуми стенограммасини ўқидингизми?» — деб сўради.

Ўқимаганлигимни айтдим. У жонланиб, деди: «О, бу Сиз учун жуда муҳим! Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарлари тақдири ана шу пленумда ҳал этилганди. Келинг, келишайлик: қатағон қилинган зиёлиларингиз ҳақида ИИБ, ДХҚ ва Бош прокуратурадан маслаҳат оламан. Сиз эса

февраль-март пленуми станограммасини ўқиб чиқасиз. Умумий бўлимга Сизни ўша стенограмма билан таништиришлари хусусида кўрсатма бердим.» Эртас кун эрталаб учрашишга келишдик.

Соат 15—00 да умумий бўлимга кирдим. У ерда менга пленум материалларидан иборат семизгина папкани беришди-да, алоҳида хонани кўрсатишди. Уша жойга кириб, ҳужжатларни ўқий бошладим. Кечга қадар қоғозлардан кўз уза олмадим, Бухариннинг ишини, Микоян бош-лик бўлган комиссиянинг таклифларини, пленум қарорларини эса ички марта ўқидим. Ҳужжатларга комиссия аъзоларининг ҳаммаси имзо чеккан, раис А. И. Микоян эса ўзидан шу сўзларни кўшиб ёзганди: «Қамоққа олинсин, суд қилинсин, отиб ўлдирилсин». Суд пировард-натижада у таклиф қилгандек ҳукм чиқарди...

Келишувга биноан, эрталаб П. Н. Поспеловнинг ҳузурига кирдим. Пленум материаллари менда ҳайратомуз таассурот қолдирганини айтдим. «Ахир уюшган блокнинг мавжудлигини тасдиқловчи маълумот — режа, Низом, дастур, уларнинг бирон-бир кенгаши, учрашуви ва ҳоказоларнинг мажлиси баёни йўқ-ку?»

— Уша вақтларда бундай масалалар ҳеч кимни қизиқтирмасди, — деб жавоб берди Пётр Николаевич. — Асосий мақсад Бухарин, Риков ва уларни фаол қўллаб-қувватлаган кишиларни тор-мор келтиришдан иборат эди. Тошкентда қатағон қилинган зиёлилар гуруҳи масаласига келсак, мен бу хусусда маслаҳатладим. Бу жараёнлар маҳаллий бўлганлиги, унинг устига, ёпиқ тарзда ўтказилганлиги учун агар хоҳиш бўлса, республика раҳбариятининг ўзи уларни ўрганиб чиқиши ҳар бир маҳбусга ўз муносабатини билдириши мумкин. Шу асосда тегишли идораларнинг ўзи қарор қабул қилишлари керак.

— Шу ердан Ички ишлар вазирлиги, Давлат Хавфсизлик Қўмитаси, Бош прокуратура йўли билан уларнинг Тошкентдаги идораларига зарур кўрсатма берилса, фойдали иш бўлур эди, — дедим. — Токи улар биз билан ҳамкорлик қилишсин, ўзларидаги маълумотлар билан бизни таништиришсин, биргаликда чора кўриб, қарорлар қабул қилайлик.

П. Н. Поспелов гаплашиб кўришга ваъда берди.

1956 йил февраль ойида бўлган партия XX съезди, унинг 20 февраль кун эрталаб бўлган 20-(ёпиқ) мажлиси кечагидек ёдимда. Ҳамма йиғилиб, делегатлар залдан ва раёсатдан жой олиб бўлгач, мажлисга раислик қилувчи Н. А. Булганин Н. С. Хрушчевга сўз бераркан: «Масала — «Сталин шахсига сиғиниш ва унинг оқибатлари», — деди. Залга пашша учса билинадиган сукунат чўкди, ҳамма асаби таранг тортилган ҳолда ўтирарди.

Никита Сергеевич минбарга чиқиб, дадил гапира бошлади. Биринчи қаторда Булганиндан чапда Ворошилов ва Молотов, уларнинг ортида эса, иккинчи қаторда Жуков ва мен ўтирардик. Георгий Константинович уларга бошини эгди ва матндан четга чиқилган ҳар бир ҳолатни дарҳол ҳисобга олиб, шивирлаб муҳокама эта бошлашди. Мен маърузани тингласам-да, залда юз бера бошлаган ўзгаришларни кузатардим.

Депутатлар сукут ичра маърузани диққат-этибор билан тингладилар. Бироқ аста-секин гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан тасдиқ, розилик, маъқуллаш ёки норозилик тарзида муносабат билдира бошлашди, баъзан қарсақлар чалиниб қоларди. Никита Сергеевич эса кўп марта матндан четга чиқиб, ўзидан кўшиб гапирди. Айнан ана шу лаҳзалар ўзининг очиқ-ойдинлиги ва янглиги билан одамларда ҳаяжон уйғотди. Ниҳоят, у маърузани ўқиб бўлди. Маъруза бошланишида гангиб қолган зал, охирида уни қарсақлар билан олқишлади...

Катта танаффус эълон қилинди. Сўнг мажлисга Н. С. Хрушчев раислик қилди. VI бешйиллик бўйича Директивалар тасдиқланди, сай-

ловлар натижаси эълон қилинди, партиянинг янги Дастурини тайёрлаш ҳақида қарор чиқарилди.

26 февраль куни ҳаммамиз эрталабданоқ хорижий делегациялар билан учрашиб, уларга Н. С. Хрущев маърузаси ва шахсга сифиниш ҳақида қабул қилинган қарорни тушунтириш билан банд бўлдик.

Меҳмонларни кузатиб, делегатлар ўзларининг республикалари, ўлкалари, вилоятларига жўнаб кетдилар. Никита Сергеевич Раёсат ва Котибиятнинг янги таркиби йиғилишини ўтказмоқчи бўлди. Аниқ эсимда йўқ — 28 ёки 29 февралда — Раёсат хонасига йиғилдик. Бу расмий мажлис бўлмай, оддий, иш юзасидан учрашув эди. У ҳаммамизни янги лавозим билан табриклади, съезд, умуман олганда, мўлжалдагидай ўтганидан мамнуният изҳор қилди.

Шундан сўнг Н. С. Хрущев таъкидлади: «Раёсат барча аъзоларининг хизмат вазифаси аниқ-равшан. Марказқўм Котиблари ўртасидаги хизмат вазифаларини кейинроқ тақсимлаб чиқамиз, ҳозир эса бутун диққат-эътиборимизни яқин келажакда амалга ошириладиган ишларга қаратсак, яъни бўлур эди. Уртоқ Суслов, келишганимиздек, Сталин шахсига сифинишнинг салбий оқибатларини тугатиш ҳақида Марказқўм қарорининг лойиҳасини тайёрланг. Ҳужжатларни тайёрлашда Поспелов ва Муҳитдинов ўртоқларни ишга жалб қилинг, улар мазкур масаладан хабарлари бор. Уртоқ Аристов, Сиз қатагонлар билан боғлиқ масалаларнинг бутун мавзуйи билан шуғулланишни ўз зиммангизга олинг, ҳужжатлар тайёр бўлиши билан уларни юзага чиқариш борасида муайян тақлифлар киритасиз. Уртоқ Беляев, Сиз Қозоғистон ва Россиянинг қўриқ ерларидан келган ўртоқлар билан мазкур ерларни ўзлаштириш борасида амалга оширилган ишларни ўрганинг, зарур бўладиган ёрдамни аниқланг...

Никита Сергеевич ўз фикрини охиригача етказа олмади — К. Е. Ворошилов луқма ташлади. Бунинг натижасида вазият кескинлашди. Уртада машаа бошланди. Ворошилов Хрущевга қараб, деди: «Никита, сен Россияни унутяндан ёки уни билмайсан. Азалдан русларники бўлиб келган вилоятларнинг қандай аҳволда эканлигига бир қара! Улар ҳалокат ёқасида! Бутун бошли кишлоқлар, хуторлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган. У ерларда йўл демаганнинг анқога шафе. Одамлар қорни ёлчиб овқат емайди, усти ёлчиб кийим кўрмайди! Кўплар ишсизликдан, яшаш шароитининг йўқлигидан азоб чекмоқдалар. Сен эса давлатнинг пулларини янада кўпроқ Қозоғистон қумларига кўймоқчисан!»

Никита Сергеевич қип-қизариб кетди, тоқати тоқ бўлди, асабийлашиб деди: «Клим, ўзинг тўла таъминлангансан, кўпдан бери халқ ва унинг ҳаётидан ажралиб қолгансан! Мен эса ҳамма одамлар, жумладан, русларнинг ҳам оиласи, болалари учун нон, гўшт, уй-жой, иш етарли бўлишини истайман».

Унга В. М. Молотов хитоб қилди: «Қўриқда абжафинг чиқади». Бунга Хрущев қатъий, ишонтирарли қилиб жавоб берди: «Эсингда тут, Вячеслав, қанчалик қийинчиликлар, қаршиликлар бўлмасин, мақсадимизга эришамиз!»

Уртага сукунат тушди. Бирдан Каганович тилга кирди: «Раёсатда шахсга сифиниш ҳақидаги маъруза матбуотда эълон қилинмасин, деб келишиб олгандик. Хорижда эса деярли тўла равишда унинг баёнини эълон қилишипти. Буни ким ташкил қилди? Кимнинг «хизмати» бу?»

Ҳамма сукутда. Г. К. Жуков сўради: «Қаерда ва қайси рўзномаларда эълон қилишипти?» Каганович: «Менга Польшада, Италияда ва бошқа мамлакатларда эълон қилинган дейишди».

Дарҳол Н. С. Хрущевнинг маърузаси жиддий таҳлил қилина бошланди, Раёсатда келишилган аҳдди бажармади, деган айб қўйилди, унга,

ҳал қилувчи масалаларда ўзбошимчалик билан бошқа фикрларни берган, бу эса умумий йўлга мутлақо зиддир.

Хрущев бўш келмади. «Ўз мулоҳазаларим ҳақида сизларни огоҳлантирганман. Тасдиқланган матнни ўқидим, аммо баъзи ўринларда ўзимнинг фикрларимни ҳам айтдим. Ҳеч ким бунга менга ман қила олмайди! Ҳар қандай одам қатори менинг ҳам ҳаққим бор! Маърузанинг хорижда эълон қилингани масаласига келсак, вазиятдан чиқиш йўлини келинг, ўйлаб кўрайлик».

Булганин: «Текшириш керак, қандай қилиб Марказий Қўмитанинг махфий ҳужжатлари орадан атиги бир неча кун ўтиб, хорижий матбуотда эълон қилинди ва бу ҳақда бутун дунё хабардор бўлди. Серовга текшириш ўтказиш топширилсин ва у бунинг натижасини бизга маълум қилсин».

Суслов: «Шу фожиага эҳтимол, биз дарҳол муносабат билдирмаганимиз маъқулдир? Лекин, ҳамма бало шундаки, агар биз бунга тасдиқласак, у ҳолда оғир аҳволга тушиб қоламиз, чунки маърузанинг айрим ўринлари бузиб ёки бошқача ифодаланган ҳолда баён этилган. Агар инкор қилсак, янада ёмон бўлади, чунки съезднинг ёпиқ мажлисида ана шундай маъруза қилинганди».

Кимдир: «Бўлмаса нима қилайлик?» — деб сўради. Суслов жавоб берди: «Ҳозирча индамай турганимиз маъқул».

Хрущев таъкидлади: «Бундай вазиятда маҳаллий партия ташкилотларига ёпиқ ахборотлар юборишни тезлаштириш керак, токи ҳамма коммунистлар шахсга сиғиниш ҳақидаги материаллар билан танишинлар. Котибият бундай ахборотни зудлик билан тайёрласин. Сиз эса, ўртоқ Суслов, 15—20 кун ичида Сталин шахсига сиғиниш ҳақидаги қарор лойиҳаси қабул қилинишини таъминлаб, уни матбуотда босиб чиқариш чораларини кўринг. Шу билан биз юз бериши мумкин бўлган чигалликларга барҳам берамиз».

Маленков узоқни мўлжаллаб, деди: «Раёсат аъзолари ҳамма ҳужжатлар (ахборот ва қарор лойиҳаси) билан олдиндан таништирилса, нур устига аъло нур бўлур эди».

Хрущев: «Биз учун ҳозир муҳими шундаки, коммунистлар, халқимиз, бутун дунё съезднинг ҳамма қарорларини бажаражамизни ва уларга жиддий муносабатда бўлаётганимизни тушунсин. 30-йилларда жабр кўрганларни оқлаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Қатагон қилинганларни оқлаш ҳақидаги қарорларнинг эълон қилиниши мамлакатимизда ва хорижда партия, давлатнинг янги йўналиши сифатида бизда ХХ съезддан кейин сиёсатда демократия, адолат, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида бурилиш бошланаётганлиги гувоҳи сифатида қабул қилинади».

«Аксилпартиявий гуруҳ...» Хрущевми ёки Молотов!

1957 йил июнь ойининг ўрталарида бўлса керак, Ф. Р. Козлов қўнғироқ қилиб, деди:

— Яқинда Ленинград ташкил этилганининг 250 йиллигига бағишланган катта байрам бўлади. Тахминан — 23 июнда. Катта тайёргарлик кўрилмоқда. Байрамга Никита Сергеевич бошчилигида Марказий Қўмита Раёсати аъзолари ва аъзоликка номзодлар таклиф қилинадилар. Сен ҳам таклиф этилгансан, эл қатори сенга шахсий совға ҳозирлашмоқда.

Мен тўйга тўёна тайёрлаш лозимлигини тушуниб, ахборот учун миннатдорчилик билдирдим.

18 июнь тонгида Малин қўнғироқ қилиб, тезлик билан, бугуноқ Москвага учиб боришим ҳақида топшириқ борлигини, қўшимча қатнов

билан парвоз этувчи тайёра ҳозироқ Тошкентда бўлиши лозимлигини хабар қилди. Ёрдамчим тайёрагоҳга қўнғироқ қилиб аниқлади — ҳақиқатан ҳам тайёра учиб кетишга тайёр турган экан. Гап Ленинграддаги тантаналар ҳақида бораётган бўлса керак деб ўйлаб, Ишлар бошқарувчисига совға-саломларни тайёрага ортиш хусусида топшириқ бердим.

Учиб келдим. Кутиб олувчилар тўппа-тўғри Кремлга боришим лозимлигини айтишди. Нега шундайлигини унчалик тушунмадим, аммо аниқлашнинг фурсати эмасди. Ленинградга аталган совға-саломларни сақлаш учун Марказий Қўмитанинг Ишлар бошқармасига бериб қўйишни илтимос қилдим, машинага ўтириб, Кремлга етиб келдим.

Раёсат хонаси столи теграсида раислик қилувчи ўрнида Н. С. Хрущев эмас, Н. А. Булгани ўтирарди. Никита Сергеевич умумий қаторда ўнгдан жой олганди. Саломимга ҳеч ким алик олмади. Узун стол ёнидаги бўш жойга ўтирдим. Атрофга боқдим. Раёсат аъзолари, аъзолигига номзодлар, Марказий Қўмита Котибларидан бошқа ҳеч ким йўқ эди, ҳатто стенографчи аёллар ҳам кўринмасди. Демак, мажлис ёпиқ экан-да.

Г. М. Маленков сўзлаётганди. У Н. С. Хрущевни қабиҳ гуноҳлар содир этганликда айбларди: партия сиёсатини бузмоқда, уни обрўсизлантирмоқда, Ҳукуматни назар-писанд қилмайди, ҳадеб унинг ишига аралашади, халқ орасида, жумладан, хорижда одоб қоидаларига риоя қилмайди ва ҳоказо. Ундан кейин М. З. Сабуров худди шундай рўҳда, фақат бошқа соҳа — режалаштириш, маблағ билан таъминлаш, халқ хўжалиги ишлари ҳақида гапирди.

Умуман, бу ерда узундан-узоқ, таснифланган нутқни ҳеч ким эшитмади. Бу — нутқ эмас, тўғрироғи, асосланган, далилли ўзаро ҳақоратлаш эди. Маленков, Молотов, Каганович Н. С. Хрущевга тўхтовсиз, шиддатли ҳужум қилиб, унга пайдар-пай айблар тўнкашаркан, мамлакатнинг бойлигини республикаларга тарқатаётганини ҳам унутишмади. Уларнинг бошқа тарафдорлари ўзларидан бирон-бир нарса қўшиб, «ҳа-ҳа»лаб туришарди.

Сўнг Л. И. Брежнев сўз олди. У Н. С. Хрущевнинг ёнини олиб гапирди. «Қисқа фурсат ичида катта иш қилинди, қўриқ ерлар ўзлаштирила бошланди, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, аҳоли таъминоти яхшиланди...»

Шу пайт Л. М. Каганович унинг сўзларини кескин, ҳатто қўполлик билан кесди:

— Нега уни мақтайсан, лаганбардорлик қиласан, пашшадан фил ясаб кўрсатасан? Сен у билан бирга партия ва Ҳукуматни обрўсизлантирмоқдасан!

Брежнев бирон-бир эътироз билдирмасдан, нутқини тўхтатиб, жойига чўкди.

Танаффус эълон қилинди. Бундан фойдаланиб, эски таниш сифатида М. Г. Первухин ҳузурига кирдим (У Тошкентда Ядро олийгоҳини ташкил этишда ва бошқа ишларда ёрдамлашганди, ўртамизда борди-келди бор эди). «Нималар юз беряпти?» — деб сўрадим. У бундан кейин ишлаш мутлақо мумкин бўлмай қолганини тушунтирди: Ҳукумат фаолияти тўхтаб қолган, Хрущев ҳамма масалаларни ўзбошимчалик билан ҳал этади, сафарларда масъулиятсизлик билан гапирди, қоп-қоп ваъдалар беради, хорижда одобсизлик, андишасизлик қилади. Мана шунинг учун уни Биринчи котиб лавозимидан бўшатиб, бошқа арбобни қўйишмоқчи.

Туддан кейин яна мажлис бошланди. Г. К. Жуков кескин, ҳаққоний нутқ сўзлаб, пировардида шундай деди: «Армия Марказий Қўмита раҳбариятидаги ишдан бўшатишларини қувватламайди». Ҳамма бир-бирига «ялт» этиб қараб олди, чунки бу сўзларда таҳдид оҳанги бор эди. Шундан сўнг мен сўзга чикдим. Сирасини айтганда, ўшанда икки карра сўзга

чиққандим. Шунинг учун иккала нутқимдаги фикрларни умумлаштириман, албатта, стенограмма бўйича эмас, хотирамда қолганига асосланиб.

— Менимча, Никита Сергеевични Марказқўм Биринчи котиби лавозимидан бўшатиш учун асос йўқ. Республикамиз нуқтаи назаридан келиб чиқиб мулоҳаза юритаман. Сталин вафотидан кейин партия ва мамлакат ҳаётида юз берган жамини янги, тараққийпарвар нарсаларни жойлардаги одамлар, энг аввало, Н. С. Хрущёв номи билан боғламоқдалар. Айниқса, унинг республикалар, вилоятлар бўйлаб қилган сафарлари, одамлар билан кенг мулоқотда бўлиши, ҳаётга, кўп сонли совет миллатларининг меҳнатига қизиқиши, йиғилиб қолган ўтқир муаммоларнинг ҳал қилина бошлаши, айниқса, гуноҳсиз жазоланган партия, совет, хўжалик мутахассисларининг, зиёлиларнинг оқланиши одамларда эзгу таассуротлар қолдирмоқда. Шу сабабли одамлар бу ерда таклиф қилинаётган қарорни тушунишлари душвордир.

Уртоқ Маленков, Сиз кўпдан бери партия раҳбариятида Сталиннинг энг яқин ходимларидан бири эдингиз. 1952 йил бошларида бизнинг Хатимиз юзасидан Сизнинг топшириғингизга кўра, Марказқўм бўлимлари ва вазирликларида уч кун давомида Ҳукуматнинг саккиз қарори лойиҳаси ва фармойишлари тайёрланганлиги Ўзбекистонда миннатдорчилик билан кутиб олинганди. 7 февралда Сизнинг раислигингиз остида Ташкилий Бюронинг мажлисида улар муҳокама қилинганди. Бу ҳужжатларни муддатлар ва ҳажмларга кўра баъзи бир ўзгартиришлар билан қабул этишни таклиф қилгандингиз, ҳамма рози бўлган эди.

Мана, Сиз СССР Вазирлар Кенгашининг Раиси бўлиб, Сталиннинг ўрнини эгалладингиз. Очигини айтганда, биз жойларда Ҳукумат фаолиятининг ёмонлашаётганини ҳис қилмоқдамиз, интизом, республикалар билан алоқа сустлашди, баъзи бир юқори мансабдор шахслар масъулият сезмаётирлар, муаммоларни ҳал қилмаётирлар.

Ҳали 1954 йил охирида биз жуда етилган, Ўзбекистон учун, Иттифоқ учун ҳам ҳаётий аҳамиятга эга бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига баҳо белгилаш тизимини ўзгартириш масалалари бўйича муайян таклифлар киритгандик. Орадан икки ой ўтиб, Хатимизни Вазирлар Кенгашининг бўлимларидан минг азобда топиб олдик. Бу ҳақда Сизга қўнғироқ қилганимда, «текшириб кўраман, ёрдам бераман» деб ваъда қилгандингиз, бироқ ўшандан кейин ҳам ҳеч қандай иш қилинмади. Бизнинг ходимларимиз вазирликлар хоналари бўйлаб сарсон-саргардон юрдилар. Вазирлар Кенгаши ходимлари билан учрашдилар, аммо бирон-бир натижа бўлмади. 1955 йил охирида Н. А. Булганинга мурожаат қилиб, масалаларимизни кўриб чиқишни, ҳужжатларимизнинг аҳволи не кечганлигини билиб беришни илтимос қилдик. Фақат ўшандан кейингина вазирликлар ва идоралар бўйича фармойишлар, буйруқлар қабул қилинди, бироқ ҳукумат қарори қабул қилиш барибир эп кўрилмади. Биз рози бўлдик. Қабул қилинган ҳужжатларда бир қатор соҳаларни ўзгартиришди — бунга ҳам рози бўлдик. Фақат шундан кейингина ҳужжатлар чиқди. Бундай услуб жойлардаги одамларни қониқтирмайди, бу қабилда ишлаётган кишилар ҳурматга лойиқ кўрилмади.

Молотовга мурожаат қилиб, шундай дедим:

— Вячеслав Михайлович, ҳаммамиз Сизни ҳурмат қиламиз, хизматингиз катта, обрўйингиз баланд. Ҳозиргина партия идораларининг, жумладан, Марказий Қўмитанинг ишларидаги камчиликлар хусусида сўзладингиз. Бу гаплардан жон бор, ишларни яхшилаш керак. Ахир Сиз партиянинг кекса арбобисиз, Ленин давридаёқ Сиёсий Бюро таркибида эдингиз, у билан бирга ишлагансиз, ўша даврлардан бери партия ва давлатнинг олий раҳбариятидасиз. Албатта, партия ишидаги иллатлар,

заифликлар, камчиликлар Сизга яхши аён. Модомики шундай экан, наҳотки Никита Сергеевичга йўл кўрсатмадингиз, масалани Раёсатда, Қотибиятда кўтармадингиз? Ишонаманки, одамлар Сизнинг иш юзасидан тавсияларингизга, таклифларингизга қулоқ солишган бўларди.

Ҳали мен мактаб ўқувчиси эканлигимдаёқ намоишларда портретингизни кўтариб юрар, болалар олдида бундан фахрланардим. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ноқ раҳбарлик лавозимларида ишлаб келаркансиз, Ўзбекистонни ёки бошқа республикаларни бир марта ҳам бориб кўрмадингиз. Бу партия аънаналари билан сиғишмайдиган ҳолдир. Биз, ёш ходимлар шундай тушунамиз, агар бирон-бир ташкилотда хато-камчиликлар содир бўлса, албатта, биринчи шахс жавоб беради, бироқ сайлаб қўйилган, масъулаштириб ишлайдиган идоралар аъзолари ҳам, шунингдек, масъулиятдан озод қилинмайдилар, зеро улар ишни йўлга қўйишлари зарурдир.

(Л. М. Кагановичга): Лазарь Моисеевич, Сиз Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Ўзбекистонга келиб турардингиз. Тошкентда ишлагансиз, кекса большевиклар Сизни эслашади. Бироқ ўшандан бери Ўзбекистондан СССР Олий Кенгашига депутат, Партия съездига делегат бўлиб сайланиш учунгина бизда ҳар 5—7 йилда бир марта кўринасиз. Жойларда бўлганингизда режалаштирилган корхоналарни кўздан кечирасиз, бироқ Сизнинг нутқларингиз ва луқмаларингизни эшитган одамлар республиканинг эҳтиёжлари ва ҳаётига бўлган қизиқишни илғаб олмаётирлар, жойлардаги обрў-эътиборингиз ҳам шунга яраша бўлмақда.

Сиз Никита Сергеевични завод ва фабрикаларни республикаларга бериб, давлатни заифлаштирмоқда, деб айблагансиз. Биз буни республикаларда мамнуният билан кўтиб олинган йирик ислохотлардан бири деб баҳолаймиз. Ахир бу қонун корхоналаримизни ажнабийларга эмас, Совет республикаларига бериш учун қабул қилинганди. У ерларда коммунистлар ишлашади, уларнинг тутган мақоми ва топширилган иш учун масъулияти ошади. Республикалар қанча кучли, муштақкам бўлса, Совет давлатимиз бутунисича шунча қудратли бўлиши наҳотки тушунарли бўлмас? Бу ишга халал етказиш керак эмас, балки уни кенгайтириш, охирига етказиш зарур.

Пировардида Никита Сергеевич ҳақида гапирдим:

— Сўзга чиққан ўртоқларнинг фикр-мулоҳазаларида жон бор. Масалан, Сизга, Никита Сергеевич, юқорида айтганимдек, янги иш услуби учун, энг аввало одамлар билан мулоқотда бўлаётганингиз, шахсга сиғиниш йилларида халқнинг ҳалок бўлган ўғил-қизларини оқлаганингиз учун одамлар ишонч, ҳурмат-эҳтиром кўрсатмоқдалар. Бироқ бу ерда тўғрисини айтиш керак, районларда, айниқса, мусулмонлар яшайдиган жойларда у ёҳуд бу раҳбарнинг маст ҳолда пайдо бўлиши кишини ранжитади.

Баъзан Сиз у ёҳуд бу жойда бир неча соатгина бўлиб, асрлар бўйи яшаб келаётган аънааларни бузишга тавсия берасиз, баъзан ҳамма учун бир хил андазадаги қарорлар қабул қилишни таклиф этасиз, бунда ҳар бир республика, вилоят, ҳатто жамоа ҳўжалиги ёки заводнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олмайсиз. Колхозчилар, ишчилар билан мулоқотингиздаги самимий хатти-ҳаракатингиз, ҳазиллашингиз, дала беришингиз, зукколингиз одамларга сингмайди, чунки бу ҳазил-мутойибаларни маҳаллий аҳоли ҳаммиша ҳам тушунавермайди (мен унинг машҳур «Кузьянинг онаси» ибораси, уни ўзбек тилига таржима қилиш ҳақида ўйладим-у, аммо мисоллар келтиришдан ўзимни тийдим). Биз бошланган давлат ва партия идоралари ишини такомиллаштириш йўлини давом эттиришимиз керак.

Бу ерда айтилган гаплардан ҳаммамиз учун, умумий иш учун,

ҳам, ўзимиз учун ҳам тўғри хулоса чиқара билишимиз зарур. Мен, жумладан, тушундим, Ўзбекистонда ишларни танқидий таҳлил қилишга, ҳамма бўғинлардаги юмушларни яхшилашга тиришаман. Агар Никита Сергеевич Марказий Қўмитанинг Биринчи котиби лавозимида қолса, мақбул иш бўлур эди. Махсус қарор қабул қилиш керакми-йўқми — билмайман, бироқ бу ҳақда бир фикрга келиш, муҳокамани Раёсат доирасида яқунлаш мумкин.

Шундан сўнг сўзга чиққан В. М. Молотов Н. С. Хрущевга ташланди, унинг мамлакат ва хорижда ажнабийлар билан учрашувлардаги йўл қўйиб бўлмас хулқ-атвори, халқнинг кўз ўнгида ичкиликка ружу қўйгани, масъулиятсизларча сўзлаши ҳақида гапириб, уни айблади. Унинг ташқи сиёсат масалаларида чаламуллалигига қарамай, бу соҳани ўрганмаслигини, афтидан, уни ўзлаштиришга ақли ҳам етмаслигини сўзлади. Молотов одатига кўра бурро, ихчам гапирди.

А. И. Микоян, М. А. Суслов, А. И. Кириченко Н. С. Хрущевни ёқлаб сўзлашди. Никита Сергеевич сўзга чиққан ҳар бир кишига зарба беришга тиришарди, аммо шу заҳотиёқ муносиб жавоб оларди, уни, амалда сўзлагани қўйишмади. Вақт алламаҳал бўлганди. Раислик қилувчи Н. А. Булганин таклиф киритди:

— Келинлар, масалани ҳал қилайлик. Қандай тавсиялар бор?

Каганович:

— Таклиф киритилган — Хрущев Марказқўм Биринчи котиби лавозимидан бўшатилинсин.

Булганин:

— Хўш, нима дейсизлар? («Тўғри». «Тўғри» деган овозлар) Ундай бўлса масалани бир ёқли қилайлик: ким мазкур таклифни ёқлаб овоз беради?

Ким сўз билан, ким қўл кўтариб овоз берди. Натижа шундай бўлиб чиқди: ўн кишидан еттита ёқлаб овоз берди. Уч киши — Суслов, Микоян, Кириченко овоз беришмади, аммо улар ўзларининг сукути билан норози эканликларини ифодалаб, қатъий эътироз билдиришмади.

Хрущев столи муштлаб, деди:

— Бундай қарор қабул қилишга ҳақингиз йўқ! Мени сизлар эмас, сьезд томонидан тузилган пленум сайлаган. Бундай қарорга қатъиян қаршиман.

Маленков:

— Ҳа, пленум сайлаган, аммо у мазкур Раёсатни тузган, партиянинг ҳамма ишларига раҳбарлик қилишни унга топширган. Албатта, ҳозир қабул қилинган қарорни пленумга киритамиз.

Булганин:

— Албатта, Н. С. Хрущев ишсиз қолмайди. Балки уни қишлоқ хўжалик вазири этиб тайинлармиз? Таниш соҳа, у бу ишни билади, севади.

Шу билан мажлис яқунланди. Тушдан кейинги йиғилишда Л. И. Брежнев йўқ эди. Равоққа чиқарканман, М. А. Сусловга рўпара келиб қолдим.

У секингина деди:

— Никита Сергеевич таклиф қияпти. Ҳозир унинг ҳузурига киришингиз мумкинми?

Хрущевнинг Старая плошчадаги хонасига йўл олдим. Кирсам, у ерда Суслов, Жуков, Фурцева ўтиришган экан.

Хрущев:

— Мен энди ҳаммасидан мосувоман... (Сукут). Бундай айбловлар, бундай қарор билан кетмоқчи эмасдим. Ишонаманки, сиз билан биз тўғри йўлда турибмиз, ишни ёмон бошламадик. Уларнинг алами, норозилиги илдизлари сизга маълумдир: келажакдан қўрққанлари учун ҳам

ана шундай қилишмоқда. Келинлар, келишайлик, Марказий Қўмитадан кетайми ёки бир йўлини топамизми?

Жуков:

— Биринчи котиблик лавозимдан кетмаслигингиз керак. Уларни бўлса, қамоққа оламан. Ҳаммасини ҳозирлаб қўйганман.

Фурцева:

— Тўғри, уларни даф қилиш керак.

Суслов:

— Камаш не ҳожат? Устига-уштак, уларнинг бўйнига қандай жиноят қўйишимиз мумкин?

Муҳитдинов:

— Михаил Андреевич тўғри гапирмоқда. Уларни қамоққа олиш масаласини кўтармаслик керак. Ҳаммасини Раёсат доирасида ёки пленумда ҳал қилиш мумкин. Пленум эса Сизни қўллаб-қувватлайди, Никита Сергеевич.

Хрушчев:

— Ошқора, дўстона маслаҳатларингиз учун ҳаммангизга раҳмат. Сизларнинг маънавий-сиёсий мададингизни унутмайман. Дарҳақиқат, энг мақбул йўл — тезгина пленум чақириш, ташаббусни уларнинг қўлидан тортиб олиш. Раёсат доирасида кўрдикки, улар кўпчиликни ташкил этишади. Раёсат аъзолигига номзодлар овоз беришда иштирок этолмайдилар. Пленумда эса биз кўпчиликни ташкил қиламиз.

Шу тариқа КПСС Марказий Қўмитаси пленумини чақиришга қарор берилди.

Хрушчев:

— Ҳамманинг Раёсатда тутган нуқтаи-назари аниқ. Брежневнинг хатти-ҳаракати кишини ғазаблантиради. Кўрқоқ, бетайин, иродасиз киши! Каганович бир бақариб бериши билан биздан юз ўгирди. Бемалол улар томонга ўтиб кетиши мумкин. Унинг ҳақиқатан ҳам касалми-йўқми эканини аниқласак яхши бўларди. Ишонманки, у тулкилик қилмоқда, четда туриб, ўзини қутқариб қолмоқчи.

Келинлар, улардан олдин пленумни чақирайлик. Гарчи Марказқўм аъзоларини йиғишда вақтдан ютишимиз мумкин бўлса-да, Раёсатда бундан кейин баҳс-мунозаралар бефойда. Балки пленумни индин чақирамиз? Эртага Марказий Қўмита аъзолари ва аъзоликка номзодларни, Тафтиш комиссияси аъзоларини ўзимизнинг томонга оғдириб олардик.

Ҳаммамиз рози бўлдик. У фикрида давом этди:

— Сиз, ўртоқ Жуков, Серов билан биргаликда вилоятлардаги ўртоқларни етиб келишини таъминланг. Ўртоқ Суслов ўртоқ Чуревни (Марказий Қўмита ташкилий бўлим мудирини — Н. М.) ва Миларшчиковни (РСФСР бўйича Бюро бўлими мудирини — Н. М.) таклиф қилинг, хабар юборишга тиришинг, токи эртага одамлар етиб келишин. Ўртоқ Фурцева, Москва билан шуғулландинг, ҳамма шу ерда бўлсин, уларга масаланинг паст-баландини тушунтириш шакллари ҳақида ўйлаб кўринг. Сиз, ўртоқ Муҳитдинов, Марказқўмнинг Осие республикаларидан етиб келган аъзолари билан шахсан гаплашиш имконини топинг. Келинлар, пленумни соат 11 га чақирайлик.

Ҳаммамиз рози бўлиб, тарқалишдик. Хонадан чиқиб, зинадан пастга тушар эканман, Хрушчевнинг ҳузурига кетаётган Серовни кўриб қолдим. Эртаси кунини яна эрталабдан Раёсатнинг мажлислар залида тўпландик. Муҳокама бошланди.

Кириченко ўзининг нуқтаи назарини баён қилди, сўнг Д. Т. Шепилов сўз олди. Дастлаб, у Хрушчевни сезиларли даражада қўллаб-қувватлади, энди эса, айниқса, Молотов нутқидан кейин бошқа томонга оғди. Гапни танқиддан бошлаб дедикки, Ташқи ишлар вазирлиги Хрушчевнинг ажнабийлар билан бўладиган ҳар бир учрашуви учун, одатда, жиддий ҳуж-

жатлар тайёрлайди, унга махсус папка беради, аммо у буни менсимайди, ҳатто матнларни ўқимайди; ўзидан гапиради, бунинг натижасида туза-тишнинг имкони бўлмайди, чунки ҳамма воқеа бўлиб ўтгандан кейин хабар толади. Анжабийлар эса бундан зарур хулоса чиқариб оладилар.

Мен қўл кўтариб, сўз олдим (иккинчи марта сўзга чиқишим). Ҳали сўзимни тугатиб улгурмасимдан, кутилмаганда котиб кириб келди-да, ҳаяжонланганича, қабулхонада Марказқўм аъзоларининг бир гуруҳи ўтиришганини, улар бу ёққа киришмоқчи эканини айтди.

Булганин бақариб берди:

— Ким рухсат берди? Мумкинмас!

Хрущев эътироз билдирди:

— Мумкинмас деганинг нимаси? Ахир улар Марказқўм аъзолари-ку?

Шу ерда можоро узилиб қолди, чунки залга 15—20 чоғли киши кириб келган эди. Уларга разм солдим: Марказий Қўмитанинг масъул хизматчилари, кўпчилиги ДХҚ, ИИВ ходимлари, ҳарбийлар. Олдинда — Серов. У бу ерга келганлар номидан уч кеча-кундуздан бери Кремлда тушуниб бўлмайдиган воқеалар содир бўлаётганини дағдаға билан гапирди:

— Биз Марказий Қўмита аъзолари ҳаммангизни Раёсатга сайлаб, ишонч билдиргандик. Сизлар эса хонага қамалиб олгансиз, нималар ҳақида гапираётганингиз бизга қоронғи. Халқ, партия беҳабар, одамлар орасида турли мишмишлар юрипти. Хориждан ғалати хабарлар олмоқдамиз. Ишлар ўлда-жўлда. Нима гап? Нималар юз бермоқда ўзи? Тушунтиришингизни талаб қиламиз. Пленум ваколатига кирган бирон-бир масала бу ерда ҳал этилмаслиги керак. Аниқ-таниқ жавоб олмагуни-мизча, ҳеч қаёққа кетмаймиз!

Булганин (столни муштлаб):

— Бундай қилишга қандай ҳаддингиз сиғди? Бу гуруҳ ким ва кимнинг ташаббуси билан тўплангани ҳаммага маълум. Бор гапни сизларга эмас, пленумга тушунтирамиз. Ҳозироқ тарқалинг, ишлашга халал берманг!

И. С. Конев Серовни қўллаб чиқди:

— Ахир биз Марказий Қўмита аъзоларимиз-ку? Халқ ҳақиқатни билмоғи керак!

Булганин:

— Такрорлайман, тарқалинг!

Маленков:

— Вазиятни кескинлаштирмайлик. Уртоқ Ворошиловга топшириқ берамиз. У қабулхонага кириб, нима муносабат билан Раёсат мажлиси ўтказилаётганини тушунтирсин.

Булганин:

— Тўғри. Қани, Климент, чиқ, одамларга тушунтир.

Хрущев:

— Марказқўм аъзоларига ёлғон хабар тарқатишларига йўл қўймайман! Мен ҳам чиқиб, бу ерда ким нима билан шуғулланаётгани ҳақидаги бор гапни айтиб бераман, токи партия ва халқ ҳаммасини билсин! — Ҳаяжондан қизариб кетган Никита Сергеевич қалт-қалт титрар, ҳатто гандиракларди. Улар чиқишди. Хрущев эшик ёнида деди: — Сизлар ўтириб, мажлисни давом эттираверинглар. Мен халқ билан, Марказқўм аъзолари билан гаплашаман. Биз ҳали қайтамыз.

Биринчи бўлиб Маленков қўрқоқлик қилди:

— Келинглар, мунозарани шу ерда тўхтамай. Ҳозир ҳаммасини шу ерда ҳал қилиш мумкин. Гап кимнидир қурбон қилиш ҳақида кетаётгани йўқ. Майли, Никита Сергеевич ишлайверсин.

Каганович:

Тўғри. Бу ишга сўнги нуқтани қўйиш керак.

Қабулхонада суҳбат давом этарди. Биз сукут сақлаганча, қимирламасдан ўтирардик. Бундай вазиятда ҳатто одамларнинг бир-бирига қараши ҳам ниманидир билдириб, турлича талқин қилиниши мумкин. Бу ҳолат кам деганда бир соат давом этди. Ниҳоят, Ворошилов ва Хрушчев қайтиб киришди. Ҳали биров оғзини очишга улгурмасдан, Хрушчев шундай деди:

— Биз уларга бор ҳақиқатни айтдик. Мана, Климент Марказқўм аъзолари олдида ўзини оқлашга мажбур бўлди. Рўй бераётган бу ҳодисалар на қонун ва на партия Низоми доирасига сиғади. Пленумда ҳаммасини айтаемиз. Уни эртагаёқ чақиришни талаб қиламан. Қалай?

Биз уни қувватладик:

— Тўғри, тезроқ пленум чақириб, муҳокамани ўша ерга кўчириш керак.

Шу лаҳзада Булганиннинг раислик қилувчилик вазифасини бўйнига олганидан пушаймон чекаётгани сезилиб турарди. Лом-мим демасди у. Ташаббус Н. С. Хрушчев қўлига ўтди:

— Юр, Климент, чиқиб, эртага пленум эканлигини айтаемиз.

Ўтирганлар кимдир секин, кимдир бақириб қувватлади:

— Ҳа, албатта.

Марказқўм аъзоларига эрта пленум бўлишини эълон қилишганди, анави гуруҳ дарҳол чиқиб кетди.

Хрушчев:

— Сизларнинг тутган йўлингиз аниқ-равшан, ҳатто қарор ҳам тайёрлагандирсиз?

Маленков:

— Ҳеч қанақа қарор ёзганимиз йўқ.

Хрушчев:

— Мен Марказий Қўмита Биринчи котибиман, бу ерда юз берган воқеаларнинг ҳаммаси ҳақида пленумда сўзлайман. Сизлар ҳам ўз нуқтаи назарларингизни баён қиласизлар. Ўртоқлар ҳаммасини эшитиб кўриб, қарор қабул қилишади.

Шу пайт котиб Хрушчевга қандайдир бир мактуб тутқазди. У кўзойнагини тақиб, хатни ўқигач, деди:

— Бу хат Брежневдан экан. Мана у нима деб ёзади.

У овоз чиқариб ўқий бошлади. Леонид Ильич тоби қочиб қолганидан таассуф билдирарди. Никита Сергеевични тўла қўллаб-қувватлайди, у Биринчи котиб лавозимида қолиши керак, деб ҳисоблайди, фитнесларнинг хулқини қоралайди, уларни Раёсат таркибидан чиқариб, қонун бўйича қаттиқ жазолашни таклиф қилади.

Ҳамма сукут сақлар, биров муносабат билдирай демасди. Бироқ хат муаллифининг чин қиёфасини, унинг мажлисда юз бераётган гаплардан, ҳатто сўнги соатлардаги ўзгаришлардан бохабар эканлигини кўрсатарди. Бу иш қандай қилинганди, менга номаълум. Хат муаллифининг бундай нозик дамда ва ўз вақтида қувватлаши Хрушчевнинг Брежнев ҳақидаги фикрини ўзгартирди ва унинг олдида яна «юқори»га йўл очилди.

Шу билан мажлис интиҳосига етди.

Маршал Жуков — фитна қурбони

Маълум бир фурсатда ҳамма воқеа-ҳодисалардан кейин энди иш мўътадил оқимда борса керакдай туюлди. Бироқ бундай бўлиб чиқмади. Орадан уч ой ўтиб, «Жуковнинг иши»ни вужудга келтиришди, Георгий

Константинович СССР Мудофаа вазири лавозимидан олиб ташланди, Раёсат ва Марказий Қўмита таркибидан четлатилди, 62 ёшида истеъфoga, яъни пенсияга чиқди. Нима бўлган эди, асти?

Н. С. Хрущев Марказий Қўмита Биринчи котиби бўлгач, 1946 йилда Марказқўм аъзолигига номзодлик таркибидан чиқарилган, Уролга ҳарбий мавзе қўмондони қилиб юборилган, яъни «фахрий сургун»да юрган Г. К. Жуковга дарҳол эътибор берди. Н. С. Хрущев уни Москвага қайтариб, мудофаа вазири Н. А. Булганиннинг биринчи ўринбосари лавозими билан «сийлади».

Албатта, Георгий Константиновичнинг улкан обрў-эътибори, унинг саркаш иродаси, қатъий феъл-атвори, ўта машҳурлиги Никита Сергеевичга керак эди, шунинг учун ўтмишда уларнинг ўзаро муносабатларидаги баъзи бир салбий ўринларга қарамасдан, у буларни энгиб ўтди, маршални сиёсий жиҳатдан оқлади, уни ўзига яқинлаштирди. XX съездда Жуков Марказий Қўмита аъзоси этиб сайланди, 27 февралдаги биринчи пленумда эса Марказий Қўмита Раёсати аъзолигига номзод бўлди. Орандан уч ой ўтиб, 1957 йилнинг 29 июнида Раёсат аъзолигига сайланди. Бироқ роппа-роса тўрт ойдан кейин — 29 октябрда пленум уни Раёсат таркибидан чиқарди, юқорида айтганимиздек, ҳамма лавозимлардан маҳрум этди.

Г. К. Жуков 1957 йилги ҳамма пленумларда партиянинг олий идоралари бўйлаб юқорилаб бораётганди. Бу нималар билан боғлиқ эди? Нима учун у партия «зинапоаялар»и бўйлаб бунча баланд мансабга кўтарилди? Агар эътибор берсак, бу ўша ойлardaги фожиалар билан боғланганди. Г. К. Жуков Берияни ушлаб, йўқ қилишда, сўнг Маленковни Вазирлар Кенгаши Раиси лавозимидан олиб ташлашда Н. С. Хрущевга катта мадад берди. Шунинг учун XX съездда у Марказий Қўмита Раёсати аъзолигига номзод бўлди. Кейин Раёсат ичида ихтилоф вужудга келиб, унинг етти аъзоси Н. С. Хрущевга қарши чиқди. Ана шунда Жуков «бошибузуклар»ни қаттиқ, шафқатсиз огоҳлантирди. Қарабсизки, у Раёсат аъзоси бўлиб турипти-да.

Шу тариқа Г. К. Жуковнинг ёрдами, иштирокида Хрущевнинг бевосита ва билвосита рақиблари партиянинг олий раҳбарлигидан четлаштирилганди. Ана шунда навбат Жуковнинг ўзига етиб келди. Хрущев Бериядан ва олий раҳбариятдаги таниқли арбоблардан қутулиб, улар томонидан бўлажак таҳдидлардан қўрқмай қўйгач, Жуковнинг обрў-эътибори ва ёрдамидан энг кўп даражада фойдалангандан кейин унга нисбатан муносабатини кескин ўзгартирди. Бунда у, сезишимча, ўзининг шахсий ҳис-туйғулари, энг аввало, хавфсираш ва рашқдан келиб чиқиб иш тутганди.

Г. К. Жуковни четлаштириш осон иш эмаслигига ақли етган Н. С. Хрущев ўзини янги яқин кишилари билан бу «кишни» ҳар тарафлама пухта тайёрлайди. Уша йил октябрь ойининг учинчи ўнкунлигида Кириченко кўнғироқ қилиб, тезлик билан Москвага етиб келишим лозимлигини айтди. «Менинг Ватаним — Украинага борамиз, — дея огоҳлантирди. Мен бунга дастлаб ҳазилга йўйди, бироқ гап жиддий экан. — Бугун-эрта Киевга учаман, сизларни ўша ерда кутиб оламан».

Москвага етиб келиб, тўппа-тўғри Марказқўмга йўл олдим, яқинда Раёсатга аъзо бўлган Ф. Р. Козлов ҳузурига кирдим. У мени хилват тутиб, индин Никита Сергеевич Раёсат таркибидаги бир неча киши билан бирга Киевга учиб кетаётганини айтди.

— Сен ҳам улар билан борасан, — деди у. — У ерда Киевдаги алоҳида ҳарбий мавзе қўшинларининг жанговар машқлари ўтказилади.

— Менинг вазифам нимадан иборат?

— Сўрама. Уша ерда биласан.

Уша кунлари мудофаа вазири Г. К. Жуков маршал Титонинг

шахсий таклифи билан Югославияга сафар қилганди. Унинг барвақт қайтиши кутилмаётганди, октябрь ойи охирларида Москвада бўлиши керак эди.

Киевга етиб келдик. Никита Сергеевич ва унинг ҳамроҳларини жуда қизғин — гуллар, нон-туз, олқишлар билан кутиб олишди. Тайёрогдаги кутиб олувчилар орасида ҳарбийларнинг кўплигига эътибор бердик. Деярли ҳаммаси маршаллар эди. Ажратилган жойга жўнаб кетдик. Энг сўнги урфда жиҳозланган, ҳамма қулайликлар муҳайё этилган данғиллама бино. Ҳавасим келиб, қани энди бизда ҳам ана шундай қулайликлар бўлса, деб орзу қилдим. Тушлик қилдик. Бизни улкан залга таклиф этишди. У ерда олий ҳарбий раҳбарлар ҳозир эдилар.

Ҳаммамиз жойлашганимиздан кейин Хрушчев Малиновскийга мурожаат қилди:

— Родион Яковлевич, машқлар қандай ўтади, унда кимлар қатнашади, операция режаси, у нима билан ва қандай тугаши ҳақида ахборот беринг, — сўнг бизга юзланиб, қўшиб қўйди. — Уртоқ Жуков Югославияда меҳмон бўлиб турипти, манёврларга маршал Малиновский раҳбарлик қилади.

Родион Яковлевич операциянинг асосий жиҳатларини гапириб, икки томоннинг иштирокчиларини, қўмондонларни, тузилмаларни айтди, машқлар қандай ўтишини, бош қўмондонлик маскани қаерда жойлашганини харитадан кўрсатди. Машқлар бир ярим кун давом этиши керак эди.

Хрушчев:

— Бизнинг иштирокимизни қандай тасаввур қиласиз, режаларингиз қалай?

Малиновский:

— Операция бошланишида Раёсат аъзолари ва аъзоликка номзодлар бош қўмондонлик масканида бўладилар. Шундан кейин ҳарбий ҳаракатлар майдонини кузатиш мақсадида ҳамма учун йўналиш танланган.

Н. С. Хрушчев жанговар машқлар режасини маъқуллаб, Киев мавзеси қўшинлари ва бош штаб вакилларидан ташқари кимлар қатнашаётганини сўради.

Маршал жавоб берди:

— Москвада Сизга айтганимиздек, ҳарбий мавзелар ва қўшин турлари қўмондонлари иштирок этишмоқда.

Шу билан Никита Сергеевич ҳарбийларга жавоб берди, ўзимиз ёлғиз қолгач, сўради:

— Хўш, энди топшириқ аниқми? — Ҳамма бош ирғади. Биз кўрадиган нарсалар шундан иборат экан. Асосий вазифа генералитет билан суҳбатлашиш, уларнинг кайфиятини, орзу-умидларини, ўзларининг аҳволидан, Бош штаб иши, вазирдан мамнунми, у қандай раҳбарлик қилмоқда, ишларни уддалаяптими, қўл остидаги одамларга, маршалларга, генералларга муносабати қандай — билиш.

Очиғини айтганда, буларнинг ҳаммаси нега зарурлигини тушунмасдик, машқлар яқунлана бошлагач, вазият аниқлаша борди.

Эртаси кунни далага чиқишимиз олдидан Хрушчев ҳаммамизни тўплаб, машқлар ҳақидаги қароримиз қайсидир йўл билан Белграддаги Жуковга маълум бўлганлигини айтди. У машқларга ўзи раҳбарлик қилиши, демакки, бу ерда бўлиши лозим деб ҳисобланганидан, Югославия сафарини ора йўлда қолдириб, қайтмоқчи эканлигини сўраган. Унга бунчалар муҳим сафарни чала қолдириш мақсадга мувофиқ эмас, келишилган муддатларда сафарни яқунлаб қайтинг, деган мазмунда жавоб юборилади. У иккинчи мартаба шошилинчнома жўнатади. «Машқларда Мамлакат Мудофаа Кенгаши Раиси (Н. С. Хрушчев)

иштирок этмоқда» — жавоб шундай бўлади. Шундан кейин Г. К. Жуков жим бўлди.

Ҳаммамиз биргаликда Малиновскийнинг қўмондонлик масканига етиб келдик. У ерда қисқа муддат бўлдик. Малиновский бизни қўшинлар бўйича тақсимлади. Н. С. Хрушчев у билан бирга қолди. Мен икки генерал ўтирган машинада эдим. Улардан бири ҳужум этувчи дивизияга қўмондонлик қиларкан.

Эртаси кун ирталаб ҳарбий машқларнинг марказий қисмида қўшинлар орасида бўлдик, юқори унвонли зобитлар билан суҳбатлашдик. Мулоқот қизиқарли бўлди, айниқса, Никита Сергеевичнинг ғайрати жўш урганди. Уни сўзамоллик билан эслашишди, урушни хотирлашди. Кундузи якун ясалди. Р. Я. Малиновский маъруза қилди, сўнг ҳарбий ҳаракатларга раҳбар бўлган генераллар сўзга чиқишди. Н. С. Хрушчев камчиликлар, қўшинларнинг жанговар тайёргарлиги ҳақида муфассалроқ сўзлаб беришни илтимос қилди. Ҳамма тушунди, суҳбат шу мавзуга бурилди.

Сўнг кечлик овқатга гал келди. Стол теграсида буткул генералитет ўтирарди. Дастурхон шоҳона тузалганди — балиқ увулдириғи, сёмга балиғи, дудланган сон гўшти, ичкиликнинг деярли ҳамма турлари, ҳар хил ноз-неъмат бор эди. Никита Сергеевич ибрат кўрсатди. Шундай вазият вужудга келдики, ҳамма тортинмасдан еб-ичди, суҳбат борган сари жонли ва очиқ тус ола бошлади.

Баъзилар армияда катта камчиликлар борлиги, жанговар тайёргарлик савияси пастлиги, шахсий тузилма билан сиёсий-тарбия ишлари ўлда-жўлдалиги ҳақида гапира бошлади. Айрим мавзелар ва қўшинлар турлари қўмондонлари ҳам шу йўсинда сўзлай кетдилар, армиянинг заиф томонлари борган сари кенг ва чуқур очилаверди. Биз шундай жойлашган эдикки, ҳар биримиз стол теграсида ҳарбийлар билан ёнма-ён ўтирардик. Бу ерда ҳам суҳбат эмин-эркин кечиби, ҳатто аскарлар ва зобитларнинг норози эканликлари тилга олинди. Аста-секин қадаҳ сўзлари Н. С. Хрушчев шаънига ҳамду санолар, таҳсину мақтовлар томон бурилди, уруш кунларини, ўша даврда унинг қандай раҳбарлик қилганлигини, блиндаж ва окопларда бўлганлигини эслашди.

Зиёфат охирида Никита Сергеевич ҳарбийлар билан жуда самимий хайрлашди. Булар ҳам унга соғлиқ, муваффақиятлар тилашди. Малиновскийдан бошлаб ҳамма армия партиянинг доно сиёсий раҳбарлик йўлини қаттиқ қувватлайди, деб ишонч билдирди.

Ҳарбийлар жўнаб кетишгач, биз меҳмонхонамизга йўл олдик.

— Хўш, афтидан, ҳаммаси равшан, — деди Н. С. Хрушчев. — Армия биз билан, уялтириб қўймайди. Мен ухлайман, сизлар эса сайр қиларсиз.

Мирзахон Хоний

НОЗИМБЕК ВА КОЗИМБЕК

Достон¹

Доянинг сўзи маъқул тушиб, Козимбекдан малика ижозат сўради, деди:

— Эй оромижон, каминага уч-тўрт соат ижозат берасиз, то кеч вақтигача. Вақтга қарамасак бўлмайдир.

Козимбек деди:

— Эй жони жаҳоним, маҳбуби замоним, вақтга қарамасак, албатта, бўлмас, лекин каминайи ғариб мусофирдан бепарво бўлмайсиз. Мен сиз учун ҳар қандоқ кулфатга розиман.

Хайрлашиб, айрилдилар. Гўё ҳар иккиларининг жонлари бир-бирларида қолди, руҳ тандан айрилгандек бўлди.

Козимбек кечни кутиб, кўзини қоронғилик босиб, гўё йиллар орадан ўтгандек бўлди.

Маликайи Қамар бўлса, арғувондек юзи заъфарондек саргайиб, ажойиб аҳвол чекиб, қизларга бадҳазмлик қилиб, дамбадам оҳи бадар тортиб, атрофга аланглаб, беҳушлардек парিশон, авзойи танг турар. Ҳама қизлар ҳайрон: Маликайи Оламининг феъллари мундоқ эмас эрди, магар бир ҳодиса рўй берган... Балким эшитгизиб ҳам ўтдилар. Маликайи Қамар оҳ чекиб, деди:

— Эй ярамаслар, тобим йўк, беодоблик қилмай, тинч ўлтирингиз, — деди.

Ҳама бирдан жим бўлдилар. Хулласи калом, кеч бўлди. Кечки овқатдан кейин доя бир айланмоқчи бўлиб, чаманзор

¹ Давоми. Боши ўтган сонда

оралаб кетди. Ваъда қилинган мақомга етиб борди. Козимбек мунтазир эрди, доя олиб, равона бўлди. Йўлда дедиким:

— Эй ўғлим, мен сизни Маликайи Қамарнинг олдига олиб бораман. Лекин жанобингиздан умидим шулки, ҳеч бир кўрганларингизни билдирмай, сипоҳ туринг.

Козимбек «Хўп» деди. Бу сўз маликага ҳам такрор бўлиб эрди. Козимбекни эшик тубига қўйиб, доя ичкари кирди. Таъзим бирла дедиким:

— Маликам, мен бир ажойиб кутилмаган ҳодиса топиб келдим. Ҳодиса шулким, шу кеч йироқ мамлакатдан бир мусофир йўл йўқотиб, шаҳарга боролмай, боғ эшигига келмиш. Боғбон озорлаб турган эркан, мен чиқиб қолдим. Мусофир менга овоз қилдиким, онажон, мен йироқ эллардин келаётирман, бу кеча менга қўноқ берингиз, эрта билан ёруғда йўлимни топиб оларман, деди. Боғбон: «Бу Маликайи Олам боғлари, сарой эмасдир», дейди. Мен раҳмим келиб, ижозат бериб, эшик тубига келтирдим. Агар мусофирпарварлик қилиб, бир назар кўриб, аҳвол сўраб, инъом берсангиз, келтирай. Йўқ бўлса, бирор ҳужрага қамаб қўярмиз.

Маликага жон кириб, деди:

— Албатта, мусофирга шафқат қилурмиз, келтиринг.

Доя югуриб чиқиб, Козимбекни келтирди. Козимбек одоби бузургона, таъзими таслимоти шоҳоналар адо айлаб, қўл боғлаб турди. Қарийбки, Маликайи Қамар ўзидин кетгай, баҳазори машаққат ўзини тутиб, ҳол сўради, дедиким:

— Эй навжувон, қайси боғнинг гули ва қайси чаманнинг булбулисиз ва қайси иқлимдан парвоз этдингиз? Бу ерларга қўнмоқдан мақсад нимадир, сабаби нима? Шаҳарга кирмасдан саҳроларда юрибсиз, агар пешани бешер деб ўйлаган бўлсангиз, андоқ эмас, яхши мулоҳаза қилмоқ керак.

Козимбек булбули ҳазор дostonдек тилини сайратиб, дедиким:

— Ал-мусофири кал амо, дерлар, яъни, мусофир киши кўрдеқдир. Узоқ мамлакатдан ниҳоят ажиб ҳодиса, нодир масъала, ғариб ҳикоя, дostonлар орқали бу мақомга келиб қолдим. Гўё тушимда кўргандек, кўз очиб ўзимни бу боғда кўриб турибман. Пешанинг шеридан бизни кўрқитмайсиз, мусофирпарварлик мундоқ эрмас, насиб борича турамиз, балким мен мабодо бир тарафдан озорлансам, ёрдамлашмоқ даркор. Мен камина сершикорман, шерлар шеридан харосим-хавфим йўқ. Дostonим узоқ, ҳозирда айтмоқ мумкин эрмас, вақти билан баён этармиз, — деб гўёки маликанинг сўзидан норозилик ва маъюслик билдирган бўлди.

Маликайи Қамар ўз каломидан хижил бўлиб, ўлтиргали ўрин кўрсатди. Козимбек ўлтирди. Дастурхон ёйдилар. Анвойи нознеъмат, шираи шарбат тўкиб солдилар. Иккиси бир-бирларига ер остидин қарар эрдилар. Тоқатлари тоқ бўлди, нима деб сўз очмоқ имконияти топилмайдир. Таомга иштаҳа ҳам йўқ. Таомдан кейин, шарбат навбати келди. Соқийни семинсоҳлар, қамарсиймо паризодлар шаробу шарбат келтирдилар ва хурсанд-

лик бирла узата бошладилар. Андак ҳижоб кўтарилиб, ҳар икки ойсураш ошиқу маъшуқ — Козимбек ва Маликаи Қамар очилиб суҳбатга киришдилар. Маликайи Қамар яна Козимбекдан ҳолаҳвол сўради. Козимбек ниҳоят маънодор ва мулоҳазали, ширин иборатлар билан ҳикоясини тамом этди. Маликайи Қамар дедиким:

— Эй азиз шаҳзодам, жанобингиз Исфаҳон бирлан Мадойин ўртасини қанча деб хаёл қиласизки, тездан сафар қилмоқни зикр этасиз?

Козимбек дедиким:

— Эй маликайи замон, мен шаҳримдан чиқиб, то пешингача шикор ҳаракатида юрдим, то уч-тўрт тош орасида шикор барор олмади. Кийик кўринган тоққа борганим қарийб тахминан беш тош эрди. Кийикни отиб, чашма бўйи сабззорда ёнбошладим. Агар душман мени судраса, бир тош олиб боргандир ёки ярим тош олиб боргандир. Сунгра чоғга ташлаган. Мен чоғда тахминан саккиз чақирим йўл босиб ёруғликка чиқдим. Йўлдаги баъзи бир оралиқ паст-баландлар бўлиб, қарийб йигирма тош борми, деб ўйлаётирман. Жанобингиз фикрингизча қанча бўлиши мумкин?

Маликайи Қамар гулдек очилиб, дедиким:

— Жанобингиз тоғ орасини айтасиз, йўл билан ўн бир ойда ёки бир йилда етади. Мадойин деб эшитгансизми?

Козимбек «Йўқ», деди. Маликайи Қамар деди:

— Мадойин ўзга иқлимга тобеъ, анинг учун йироқдир. Ҳали йиллар бу ерда меҳмон бўласиз, бир фалак гардиши билан келиб қолгансиз, — дея гўёки йироқда туриб йироқ сўзлади.

Козимбекнинг тоқати тоқ бўлиб, ниҳоят батаъсир, ўзи отаона мамлакати фироқида куйиб турганида бегонаворлик тўғри келмай, бир сўз деди:

*Азизим, олиқадрим, маъвашим, ҳолим хароб этманг,
Бу янглиғ ўзга жонибда туриб бағрим кабоб этманг.*

*Насибам шул экан, тақдирга тадбир бўлмайдир,
Мусофирнинг дилин сақланг, ки бегона ҳисоб этманг.*

*Мухаббат тири жондин ўтди паррон, на илож этгум,
Эзилдим зору ғамдин, жонима ортиқ азоб этманг.*

*Бу бошда мунчалик ишлар бор эркан, анга йўқ тадбир,
Ниҳоят танг ҳолим, ой юзим, қаттиқ хитоб этманг.*

*Ёзилган лавҳи пешонамга ишқи шўри савдонинг,
Етодур шунчалик, ёри азизим, лек итоб этманг.*

*Фалак бошимга солди кўз кўриб қўл тутмаган ишни,
Агар ёрдам қилолмассиз, ошиқ ноз итоб этманг.*

*Агарчи вақт кам ўтди, умрлик ранжи кулфатни
Чекиб бағрим эзилди, бу жароҳатга хитоб этманг.*

Мундоқ таъсирли, маъюсона, пуриборат сўз Маликага ниҳоят қаттиқ таъсир қилиб, оҳи бадар тортиб, дедиким:

— Жони азиз, чору ночор нишу нўшдор муомалада бўлдим, кечирасиз, Дил ғамлик, жон аламлик, қайси равияда таскин хотир, ҳайрониман. Агар ҳамнишинларим ёр бўлмаса, аҳволим хароб, — деб бир сўзишлик нола бирлан йиқилди.

Доя югуриб етиб кўрдиким, беҳасу ҳаракат ётадир. Жон аччиғида қичқариб, дедиким:

— Қизларим, сизларга малика ҳаёти керакми?! Агар ҳаёти даркор бўлса, ширинлик бирла дил берингиз. Бўлмаса, маликадан айриламиз. Маликайи Қамар хафахон бўлмиш, нима бирлан хурсанд бўлса, ёр бўлмоғимиз керак, — деб титраб, муолажа ҳайронида боши қотиб, гулоб тайёрламоқда.

Ҳама қирқин қизлар баробар баланд овоз бирла:

— Бизга маликанинг ҳаёти керак. Бизга маликасиз ҳаётлик даркор эмас. Ҳар қандай хурсандликларига ёрмиз, — деб жону дил бирла югуришиб, гулоб келтириб сепиб, доя минг тил бирла садаға бўлиб, ўзига келтирдилар.

Маликайи Қамар оҳисталик бирла кўзини очиб, дедиким:

— Қани меҳмони азизим? Жоним анинг қурбонидир. Эшитдингизлармики, шундоқ нозанин шаҳзода кам муддат орасида оламда кўз кўриб қулоқ эшитмаган савдоларни кўрмиш. Фалак гардиши бирла энди бизга меҳмон бўлмиш. Тариқи инсоният улдирки, жон ва мол бирла ёрдам бериб, хизматда турмоғимиз даркор. Сизлар нима дерсизлар?

Ҳама баробар дедилар:

— Бизлар жону дил бирла хизматдамиз, биздан хотиржам бўлинг, қайси равияда бўлса, ёрмиз. Аммо бизлар сиздан кўрқиб доди бедодда турганимизда меҳмон боғ тарафга ўтдилар. Меҳмондан хабар олмоқ даркор, — деб ҳамалари боққа юзландилар. Ҳар қайсилари ҳар чаманзорга кириб кетдилар. Бориб-бориб бир чаманзорда беҳуд топдилар. Маликага хабар бердилар. Доя бирлан малика шаҳзода сарвақтига етиб кўрдиларки, тупроқда беҳуд ётадир. Малика мадҳушо-на бир сўз деди:

*Созиши-замона адо айлади,
Кўп кишини йўлда гадо айлади,
Тур султоним, жоним садо айлади,
Эзилганим басдир, хитоб айлама.*

*Қачон тушди кўзим ойдек юзингга,
Қурбон этдим борим босган изингга,
Минг бор тасаддуқман шахло кўзингга,
Билиб туриб ортиқ азоб айлама.*

*Сабр бирла ошиқ муроди ҳосил,
Мардонавор ҳолда тургил таваккал,
Шояд муддаомиз айлағай ҳосил,
Тараҳхум эт, қаттиқ жавоб айлама.*

Маликайи Қамарнинг бу ширин нутқи Козимбекни ҳушига келтирди. Кўзини очса, бошида қамарваш жоноғ сочиб турадир. Ўзини тутиб, ўрнидан турди, оҳис

қасрга равона бўлдилар. Қасрга кириб, жой-жойларида ором олдилар.

Хулосаи калом, то бир ой то уйқу вақтигача бирга хурсандлик, ноз-неъмат, шираи шарбат, нағма-наво, ғазалхонлик, ишқибозлик бирла ўлтириб, ярим кечадан кейин ҳар қайсилари алоҳида жойда истироҳат қилар (ухлар) эрдилар. Кўп кеча жойларида уйғоқ тонг отар эрди.

Маликайи Қамар одати — боғда бир ҳафтадан ортиқ турмас эрди, бу дафъа бир ой ўтса ҳам, шаҳарга бормайдир. Хоним (маликанинг онаси) мушаввиш, паришонхотир бўлиб, подшоҳга маълум қилди. Подшоҳ беҳабар эркан, ходимларга фармойиш қилди:

— Бир-иккиларингиз бориб, боғдан хабар олингиз. Мабодо Маликайи Қамар тоби қочдимикан? Нима сабабдан ўрдага келмайдир?

Бекзодалардан бир йигит ғойибона Маликайи Қамарга ошиқ бўлиб, ҳеч илож топмай, ночор ходимлик ихтиёр қилмиш эрди. Мабодо вақти бирла бир кўриб қолсам, деб юрган эрди. Вақтни ғанимат топиб, ўн беш-йигирма одам бирла боққа юзланди. Келиб кўрдиларким, боғ дарвозаси берк. Боғбонни топиб, воқеани сўради. Боғбон дедиким:

— Маликам соғ-саломатдирлар, аммо аҳлийям сўзига қараганда, яна келгунимча боғ вақти ўтар, вақт ғанимат, деб истироҳат-саёҳатга машғул эрмишлар.

Ходимлар беги деди:

— Ҳазрати Хоним ва подшоҳим ташвиш ва хавотирдалар ва ҳам соғинганлар, олиб кетмоғим керакдир. Тездан маликамга изҳор этингиз, тайёрлик кўриб чиқсинлар. Ҳаялга имконият йўқ.

Боғбон ажойиб ташвишда қолди. Булар Козимбекнинг хабарини эшитган бўлсалар, нима қилмоқ керак? Ночор хотини олдига келиб, боққа киргизди.

Вақт чошт. Малика чорболишга така қилиб ўлтирибдир. Шаҳзода тилло курсида, қизлар атрофда давра олган. Таомлар кўйилган. Хурсанд ва фараҳманд ўлтирибдирлар. Доя эшикдан боҳабар турибдир. Боғбоннинг хотинини кўриб, дарҳол олдига бориб аҳвол сўради. Боғбоннинг хотини паришон тарзда ходимлар келганини сўзлади. Оқибати нима бўлар эркан, деб доянинг ранги ўзгарди. «Аммо малика нима дейдир? Сир очилиб қолса, бошимиз кетгай. Нима қилмоқ керак? Хайр, қандоқ қилиб бўлса ҳам, изҳор этай, нима дер эркан», деди ва қасрга кириб, Маликага таъзим бирла деди:

— Эй жоним маликам, ҳазрати подшоҳим ва ҳазрати Хоним сизни соғиниб йўқлабдирлар. Ходимоғаси ва бир неча ходимлар сизни олиб кетгани келибдирлар. Нима жавоб қилурмиз?

Маликайи Қамарга бу сўз тўғри келмади.

— Мен ҳозир бормоққа ҳушим йўқ, — деди.

Доя дедиким:

— Маликам, бу узр асло ўрин олмайдир. Ҳар бор боғда бир

хафтадан зиёда турмас эрдингиз. Ҳозир бир ойдан ошгандир. Албатта, узр йўқ.

Малика деди:

— Хўп, нима қилмоқ керак? Бир соат жононимсиз тура олмасман. Олиб бормоқ яна мумкин эрмас. Қўйиб ҳам кетолмасман. Бирор чора топингиз.

Доянинг боши қотди. Нима қилишни билмайдир.

Бу орада ходимлар бошлиғи шиддат қилди:

— Ҳаялга ўрин йўқ, таъхирга ижозат йўқ, чиқсинлар! — деди.

Охири Козимбекка маслаҳат солдилар. Козимбек дедиким:

— Эй азиз жононим, ҳукм подшоҳникидир, албатта бормоқ керак. Мени Худога топширинг, аммо илтимосим улки, бу ғариб мусофирдан узоқ беҳабар қолманг. Ота-она фироқи устига жонон иштиёқи... сабр-бардошга ўрин йўқ. Аҳволим ёмон бўладир.

Маликайи Қамар зор-зор йиғлаб, дедиким:

— Ширин каломларингга жоним нисор ўлсин. Яқин билгилки, мен сенсиз ҳаёт туролмасман, шарманда бўлурман. Чунки сендан ўзга ҳеч ким керакмасдир. Аҳволим нима бўладир, қандоқ тоқат қила олур эрканман? Сиёҳбахт мен қандай аламли кунда бино бўлган эрканман?! — деб бир сўз деди:

Юрагим риш-риш ўлди аламдин, яхши бил, жоним,
Эрусан воқифи ҳолим, кўнгул тахтида султоним.

Эзилган пора қалбимга қара, жонони ғамхорим,
Кўриб ҳолингни тоқат қолмади тан мулкида, хоним.

Менингдин бўлма бепарво, деярсан қайси дил бирла,
Эмас хушим ўзимда, яхши бил, эй нури иймоним,

Билолмасман, нечук кечгай йироқ сендин менинг ҳолим,
Қайу тоқат бирла сабр айлайман, эй азиз жоним.

Ки сендин айру бўлгунча, таним жондин жудо бўлсун,
Тараҳҳум айла ҳолимга, оширма нола-афғоним.

Сенинг меҳринг билан тўлган тамоми ичу тошим, бил,
Йироқ бир дам туролмасман, жудолик истама, хоним.

Агар бир соат ўлтирсам, сенинг бирла ҳаётим шул,
Керакмас жаннатил фирдавс сенсиз, хони хоқоним.

Алқисса, мундоқ воқеалар бирла неча вақт ўтди. Охир Маликайи Қамар деди:

— Жоним, агар сени сандиққа жойлаб, бирга олиб кетсам, бўлмасми?

Козимбек айди:

— Жонони азизим, менга ҳеч гап эрмас, аммо рақиблар хабар топсалар, у ҳолда иш оғир бўлур. Чунки бу ерда киши билса, у қадар сенга оғир эрмас, мен бир ёндан келган бўлурман. Агар ўрдадан чиқсам, номусинг ушалур ва ҳам подшоҳларга яхши эрмас. Маҳбуби олиқадрим, сен боргил, мен бунда

боғбон бирла турай, шояд иш яхшилик бирла тамомига етиб, сени тезлик бирла сўраб олиб, муродимга етгайман. Мундоқ ҳолда ҳар иккимизга ҳаётлик оғир. Токай йироқ тураммиз? Кун сайин муҳаббат тўлқини тошмоқда, жони ғарибим азобланмоқда. Чор-ночор бу иш очилгусидир. Эҳтиётдан менга қурол даркордир. Беҳабар ўлтирмоқ у қадар яхши бўлмаса керак.

Маликайи Қамар юраги эзилиб, дедиким:

— Жононим, қуролни нима қиласан? Жангга тоқатим йўқ, мабодо бир осиб етмайгай. Отамнинг паҳлавонлари ниҳоят зўрдир, қўрқаман.

Козимбек табассум бирла деди:

— Эй жони жаҳоним, каминайи мусофирнинг зўри майдонда маълум бўладир. Ҳозир мен уруш кутганим йўқ, лекин бу туришимизда, албатта, уруш бор гап. Чунки мен тўғрилиқча таслим бўлмасман. Уғрилиқ номин олмасман, обрўйимни сақларман. Майдонда мардлгимни кўрсатиб, мардоналик бирла ном оларман. Ёки қазо етса, мардлик бирла ўларман. Баҳарҳол эҳтиёт учун қурол бериб қўйгин.

Маликайи Қамар дилоромининг дили учун бир қатор салоҳ, сипар, шамшир, тири камон, ўқ-дори жойини кўрсатди. Чунки подшоҳ эҳтиётдан боғга ҳам жанг асбоби қўймиш эрди. Ҳар икки ошиқу маъшуқ хайрлашиб, гўё жон қолиб, қуруқ тана бир-бирларидан айрилдилар. Маликайи Қамар юзига ниқоб тортиб, савора бўлиб, канизлари бирла дарвозадан чиқдилар.

Козимбек базўр ўзини тутиб, бир чаманзорга йиқилди. То шомгача ўздан беҳабар ётди.

Маликайи Қамар пинҳона боғбонни чақириб, инъомлар бирла сарфароз айлаб, Козимбекни топширди: «Ғойибона ғайбдан пайдо бўлган меҳмонимизни беозор, дилига қараб, яхши тарбият айлагил. Мусофир меҳмон озурда бўлмасин, мен ҳам узоқ турмасман. Чунки хафахондирман. Боғ сайли ғаниматдир. Агар беозор, саломат топширсанг, дунёдан бениёз қилурман, хўпми?» деди.

Боғбон бажону дил қабул этди. Маликани жўнатиб, дарвозаларни беркитиб, бир ширин лазиз таом тайёрлаб, қасрга кирди. Шаҳзодадан асар йўқ. Паришон бўлиб, гулзорлар орасига излаб кетди. Охир шом вақтида бир гулзордан топди. Козимбек энди хушёр бўлиб, қўл-юзларини ювиб туриб эрди. Боғбон чопиб келиб, салом бирла сўрашди, дедиким:

— Жоним ўғлим, мен сизни чоштан буён излайман. Бемаҳалда нима қилиб юрибсиз?

Козимбек айди:

— Отажон, пешин вақтида бу жойга келиб ухлаб қолибман, ҳозир турдим, кечирасиз.

Боғбон деди:

— Жоним болам, мен сизни жондан дўст тутарман. Малика наздидан чақириб кўролмай, юрагим эзилди. Эртадан буён бир таомни тайёрлаб, сизни тополмайман. Қани, юринг қасрга.

Козимбек ночор боғбон хотирини сақлаб, қасрга кирди. Боғбон таомни келтириб, ширин-ширин ҳикоялар бирла едирди.

Хулосаи калом, ҳар кун эртаю кеч ширин иборатлар бирла ошиқ-маъшуқлар достонидан ўқир эрди Козимбекка бу ҳикоялар андак тасалло бўлар эрди. Агар малика фиरोқи кўтарса, девонавор ўзини уриб йиғлар эрди. Ота-она мамлакатини соғиндим, деб фиғон кўтарар эрди. Боғбон аҳволдан хабардор, аммо билдирмас эрди. Айди.

— Фарзанди азизим, сал кунда хабар топиб қолармиз, хафаланманг. Албатта, бир кун борарсиз, аммо муродингизга етиб, Маликайи Қамарни олиб, подшоҳлик бирла борарсиз. Козимбек:

— Подшоҳингиз менга қизини бекорга бериб қўярмиди? — дер эрди.

Боғбон:

— Сиздек офтобталъат, шерсавлат навжувонга ҳадя қилиб берса, арзийди, — дер эрди.

Шундоқ қилиб, орадан ўн-ўн беш кун ўтди. Козимбекнинг тоқати тоқ бўлиб, девоналик мақомига етди: Ҳар куни боғбон ани бир ўзга гулистонда асрар эрди...

Энди икки калима сўзни Маликайи Қамардан эшитинг.

Ул кунки, бир-бирларидан айрилдилар, иш Маликага душвор бўлди. Кўз олдини қоронғилик босиб, минг бало бирла шаҳарга кирди. Ўрдага кириб, онасини кўрди. Подшоҳ ҳам ўрдага кириб, қизини кўрди. Аҳвол сўраб, деди:

— Эй бўтам, на учун боғда шунчалик кечикдинг? Мен мамлакат иши бирла беҳабар қолибман. Онанг хоним маълум қилди. Сенга бир ҳафтадан зиёда боғда туриш хатодир. Кўзимиз олдида тургин. Бизни соғинмадингми? — деди.

Маликайи Қамар базўр ўзини тўхтатиб, дедиким:

— Эй подшоҳи олий миқдорим ва эй падари бузургворим! Ва эй онайи ғамгусорим! Мени кечирингиз, чунки қизингиз хафахондир. Розилигига қарасангизлар, қаерда хурсанд бўлса, турсин. Боғ сайли ҳам ғаниматдир, сал вақта киш бўлар, гулзорлар назокати кетар. Шунинг учун туриб қолдим.

Подшоҳ ва Хоним бу сўздан оғриндилар. Чунки бир ярим ой боғда қолиб, боз тездан қайтмоқ истайдир. Маликайи Қамар ниҳоят зийрак эрди, норозиликларин дарҳол билди. Ва узрга оғиз очди:

— Мен ўз аҳволимни кўзладим. Албатта, розиликларингизга қарарман. Аммо гулзорсиз ва хурсандликсиз туролмасман.

Хоним подшоҳга деди:

— Эй подшоҳи олам, сиз чандон қизни эркалатдингизки, энди сиз бирла менинг хурсандлигимиз бунга даркор бўлмай, балки ўз хоҳишини сўзлайдир.

Подшоҳ деди:

— Эй бўтам, менинг давримда нима камлик кўрдингки, хафахон бўлдинг? Бу хафахонликка бирор сабаб бўлса керак? Қани, камчиликларингни баён қил, нима камчилик бўлса, муҳайё қилай. Ёинки бирор одамдан озоринг борми, сабаби нима?

Маликайи Қамар нима демоққа боши қотди. Охир дедиким:

— Азизларим, бу дард бирдан келган бир балога ўхшаб

ёпишди. Сабабини қайдан биламан. Аммо ҳар куни бир ўзга гулзорда сайр этиб, хурсандлик қилиб, гоҳо дарё лабига бориб, дарёнинг мавжини кўриб турсам, бир оз йироқ кетадир. Агар бир кун қаерда тўхтасам, олам кўзимга қоронғидир. Узим ҳам ҳайронман.

Бу кун шу тариқа ўтди. Кечаси тонг отгунча малика оҳ тортар эди. Хулласи калом, аранг ўн-ўн беш кун ўтди. Бирорта канизни юборай деса, фитна кўзғалишидан кўрқар. Юбормай деса, юрагида ўт ёнар. Бир кун отаси ила онаси бирга ўлтирганда ижозат сўради:

— Боғ сайли ғанимат, икки-уч ойда қиш бўладир, боғ назокати кетар. Аҳволим танг, зиёда зулмни раво кўрмангиз. Асирангизга раҳм-шафқат бирла тезликда ижозат берингизлар. Мундан зиёда озорни раво кўрмангизлар.

Подшоҳ ва Хонимнинг бошлари қотди: «Бу қандоқ воқеа? Табиб ва мунажжимларга фармойиш берсам, бу қизимнинг дардига бир яхши чора кўрсинлар», деб дарҳол чиқиб мунажжимларга фармойиш қилди, дедиким:

— Менинг ёлғизим, кўрар кўзим Маликайи Қамарнинг ҳафaxonига бирор чора топингиз, дардига ким даво бўлса, нима сўраса, берурман.

Мунажжимлар устирлобларини офтобга тутиб, осмонни сайр этдилар. Дедилар:

— Тақсир подшоҳим, Маликайи Қамар юзасида дард йўқ, дили муцавваш, дарди ичида. Агар розилик берсалар, бўстони беҳиштнишонда дарёлар лабида мақави шарбатлар бирлан тарбия берилса, дуруст бўладир, ниҳоят камқувватдир.

Подшоҳга мақбул бўлиб, ўз боғи жаннатмисолига боришларига ижозат берди, аммо ҳақимлар улуғи табиби оламарога фармойиш бериб, ҳар кун бўлган воқеани етқуриб турасизлар, деди.

Оламаро ҳақим Маликайи Қамарни дояси ва суйган қизлари бирла олиб боғ тарафига азм бўлди. Онаси Хоним ва подшоҳ бирлан хайрлашиб, йўлга чиқди. Юз минг шавқ-иштиёқ ила дўст дийдорига муштоқ, гўёки йўл йиллик ҳаялга тортди. Минг оҳи баҳасат, фиरोқ ичида боғдан қасрга дохил бўлди. Оларо ҳақимга ўрин тайёрлади. Ҳар кун бир бор кўриб, дори тайёрлаб берадиган, ҳар уч кунда бир бор дарё лабига балиқ овига олиб чиқадиغان бўлди.

Ҳақими оламаро ўзига аталган қасрга дохил бўлди. Маликайи Қамар шитоб бирла хос қасрга кирди. Ёридан асар йўқ. Боғбонни чақиртириб, аҳвол сўради:

— Меҳмони азиз қани? Яхши тарбия бирла асрадингми? Нечун қасрда йўқ? Еки бепарволик бирла озор топдими ва ўзга жойдан макон тутдими? Тездан аҳволни баён эт, жон тан қафасидан парвоз этаётир, — деб жон титроғи остида савол этди.

Боғбон таъзим бирла деди:

— Маликам, мен камина меҳмони азизни жон орасида асрадим, лекин бир ҳафтадан буён қасрга киргани унамайдир. Яхши биласиз, жилвагоҳи ёрни беёр кўрмоқ қийиндир. Андақ

тоблари ҳам йўқнамо. Чандон таом, шаробга ҳам қарамас. Утганлар достонидан ўқиб, ҳар бир ўзга чаманда макон тутдик. Бу кун уч кундан буён менга ҳам сўзламайдир, юракбағрим қон, нима қиларимни билмасман. Ҳаялни зиёда қилдингиз, сабру бардошига ўт тушди, тоғ остидаги гулзорда ётибдир. Ўзингиз келтирарсиз, ўзгалар сўзи ёқмас. Кўзларин ҳам очмас.

Маликайи Қамар тоқати тоқ бўлиб, гулзорга қадам ташлади. Ҳар бир қадамда охи бадар тортиб, нолаю жонсўз бирла жонини излаб кетди.

Доя бошлиқ ҳама қизлар бу ҳолга бошлари қотиб, нима қиларларин билмай, бу иш оқибати қандоқ бўлар эркан, деб қон ютмоқда эрдилар.

Маликайи Қамар охир бир гулзорда, ёри вафодорини кўкраги ерга берилган ҳолда топди. Келиб, бир-бирлари бирла кўришиб, неча қатладан худ-бехуд йиқилиб турдилар. Камоли шавқфироқ алангасидан анча вақт такаллумга тил келмади. Орқадан етиб келган доя бечора дорию мадор бирла бир оз ўзларига келтирди. Маликайи Қамар оқ тортиб, бир сўз деди:

*Менинг ёдим бирла, эй ёри жоним, нечукдурсан?
Вужудим кишварида хони хоқоним, нечукдурсан?*

*Қуруқ тан кетди руҳин қолдириб, дилдори беморинг,
Йироқ мендек адодин, шоҳи хўбоним, нечукдурсан?*

*Фироқинг ўртади жону дилим, танда мадорим йўқ,
Кетибдур тобу тоқат, тандаги жоним, нечукдурсан?*

*Куним йилга уланди, соатим ойлар чамасинда,
Умрлар ўтди гўё, танда султоним, нечукдурсан?*

*Қўлимда эрмас экан ихтиёрим, оҳ, найларман,
Кўролмаи вақтида қийналди бу жоним, нечукдурсан?*

*Хаёлимда йўқ эрди соати, ёрим, жудо бўлмоқ,
Фалак кажлик қилибдур этди бир оним, нечукдурсан?*

*Назар сол ҳоли зоримга, қара қадди камолимга,
Бу жони бемадоримга, азиз хоним, нечукдурсан?*

Козимбек тимсолсиз жононидан мундоқ сўзишлик байтни эшитиб, оҳ бирла деди:

— Эй жони азиз меҳрибоним, ўзинг қўйиб кетиб, яна ўзинг ўпкаларсан? Ул асири нотавоним менсиз қандоқ ҳаёт кечирадир, бу ерда мендин ўзга кими бор, бир мусофири бехонумони саргашта, дилхаста, ғамдийда, дарди фироқ чашида, қандоқ кун ўтқарар, пинҳоний оламдан эзилган жони қандоқ ором олар, демедингми? — дея дард бирла наво чекиб, бир байт адо этди:

*Куйди жони беқарорим, ёр, билмайсан ҳануз,
Минг навоу навҳами, дилдор, билмайсан ҳануз.*

*Қолмади сабру қарорим, ўртади ҳижрон ўти,
Ғам била мен бемадору зор, билмайсан ҳануз.*

Чархи золим не жафоларни раво кўрди менга,
Юз аламдин кечалар бедор, билмайсан ҳануз.

Ўз элингда айшу ишратга бўлиб мағрури маст.
Бесару сомонларинг кўп зор, билмайсан ҳануз.

Илтифот айла асиринг ғам бирла вобастанинг,
Бошини ердан кўториб, ёр, билмайсан ҳануз.

Ихтиёрим йўқ қўлимда, нотавон дилхастаман,
Сендан ўзга йўқ менга ғамхор, билмайсан ҳануз.

Маликайи Қамар мундоқ шўришли оҳангдан юрак-бағри
эзилиб, Козимбек сари ташланиб, оёғига йиқилиб, дарди беқарор
сўзиш бирла бир сўз деди:

Билурмисан асирингнинг ҳолини,
Ҳажрингдан йўқотган қилу қолини.
Куйдирма кўп жони пур малолени,
Ихтиёри йўқни, азиз султоним.

Ўзим сақларман деб бўлдим бепарво,
Жонга жазо бўлди, қилдим оҳу во.
Тонг отгунча йиғлаб дарди бедаво,
Фироқингда кетди тандин дармоним.

Қайси йўлда етмоғимни билмасман,
Масту беихтиёр, ўзга келмасман.
То етмасман, ҳаргиз ором олмасман,
Раҳм эт аҳволима, қийнама жоним.

Жудоликка асло йўқдур тоқатим,
Сендин йироқ йиллар бўлди соатим.
Ғаминг чекмоққа йўқ, жоним, ҳолатим,
Фидо бўлсин жоним ҳам хону моним.

Узун кечаларни қандоқ ўткардинг,
Ҳажри фироқ шарбатини сипқординг,
Бағри кабобингдан нола чиқардинг,
Хоний, қилай ҳар дам жоним қурбоним.

Козимбек ёри дилнавозидан мундоқ таъсирли ибораларни
эшитиб, бир эмас минг жон нисор этмоқчи бўлди. Ёрин бошини
тизига олиб, мундоқ ҳасрату надоматлар бирла орадин бир оз
муддат ўтиб, андак ҳижоб кўтарилиб, суҳбат тутта бошладилар.

Хулласи калом, шу тариқа беш-ўн кун ўтди. Ҳар кун оламаро
ҳаким бир бор-бир бор қувватлик яхши дорилардан бериб
турди. Маликайи Қамар кундан-кун яхшиланиб, чиройи очи-
либ, қувватланиб, заъфарондек ранги қизил гулдек яшнаб, қа-
рийб аслига келмоқда эрди. Оламаро ҳаким зўр таажжубда
қолиб, бу сирга ажойиб танг қолиб, хурсандлик хабарин под-
шоҳга билдирди.

Бир куни подшоҳнинг ходими маофада келиб пойлаб кетди.
Козимбек тоғ этагидаги чаманзорда эрди, номаълум қолди. Яна

бир куни подшоҳ шикордан қайтарда кирди. Қизининг яхшилик ҳолини кўриб, хотиржам бўлди. Бошқа бир кун эса ходимлар бошлиғи хабар олмоққа келди. Оламаро ҳаким бирла суҳбатлашиб ўтириб эрди. Буларнинг суҳбатидан беҳабар икки қиз гул териб юриб, ўзаро оҳиста-оҳиста гаплашиб келар эрдилар. Ходим бошлиғи дарҳол ўрнидан туриб, хуфя жойга туриб, қулоқ тутди. Бир калима сўзни эшитиб қолди. Яъни, икки қиз бир-бирига Козимбек тўғрисида сўзлашиб келар эрди: «Гулдас-тани яхшилаб боғлайлик, меҳмони азизимиз мабодо ғашлан-масинлар». Бири сўради: «Меҳмон кундузлари на ерда турадилар?» Бири деди: «Тоғ тагидаги катта дарахт орқасида бўладилар». Шу сўзларни айтиб ўтиб кетдилар.

Ходимлар бошлиғи дилига тугиб қўйди. «Ул меҳмон қандай зот бўлса эркан? Албатта, хотин уруғи бўлмаса керак? Меҳмон ким, қаердан пайдо бўлган — бу ишнинг тагини билмоқ керак».

Бу дафъа бепарво кетди. Яна иккинчи дафъа бевақт келди. Иложини қилиб, бир чет чаманзорга яширинди. Ҳеч кимнинг ундан хабари йўқ. Оҳиста-оҳиста гулзордан-гулзорга ўтиб, ҳадди пешинда дарахт тагига етди. Гулзор орасида туриб, оҳиста дарахт орқасига қаради. Дарахт орқасида бир жойи олий: ораста, палослар солинган, кўрпа ва пар ёстиқлар қўйилган, парда ортида бир киши ётибдир. Албатта эркаклигига ишонч пайдо қилиб, орқага қайтди. Ғайрат бирла шаҳарга етиб, подшоҳ хизматига кириб, ранги ўчиб, қони қочиб, титраб турди. Подшоҳ девон ишидан бўшаб, ходимдан ҳол-аҳвол сўради:

— Оламаро ҳаким қалай, малика яхши эрканми? — деди.

Ходим бошлиғи ер ўпиб, деди:

— Эй шоҳи олам, олий миқдорим, агар менинг бир қошиқ қонимдан ўтсангиз, бир воқеани баён этай.

Подшоҳ: «Кечдим, айт!» деди. Ходимлар бошлиғи кўрганини баён этди. Подшоҳ ғайратдан титради, дедиким:

— Аниқ билдингми ёки гумондан айтурмисан?

Ходим бошлиғи қасамёд қилдиким:

— Ўз кўзим бирла кўрдим. Малика бетоблиги беважҳ эмас эркан. Аларни айшу ишратлари батоб эркан.

Подшоҳнинг кўзига олам қоронғи бўлди. Фармон қилди:

— Беш юз йигитни олиб, тездан бориб, қўлини орқасига боғлаб келтир! Агар таслим бўлмаса, бошини келтир! — деди.

Ходим бошлиғи бажону дил қабул этиб, ўзига аслаҳа ростлаб, тездан боққа етди. Дарвозага саф боғладилар. Шиддат бирла овоз қилди. Боғбон ҳужрасидан чиқиб, бу воқеага ҳуши бошидан учди. Ҳайратда туриб эрди, ходим бошлиғи ҳайбат бирла деди:

— Эй хирасар хомкалла, тездан маликага билдир, меҳмонни чиқарсин! Агар чиқармаса, дарвозани бузиб кирамиз. Ул вақтда иш ёмон бўладир. Тез бўл!

Боғбон саросимада қасрга кириб келиб, дояга изҳор қилди. Доя боши қотиб, ақли озиб, маликага изҳор этди. Маликайи Қамар маст эрди, ҳушёр бўлди, балки умридан безор бўлди. Қаср даричасидан қаради. Қиличлар ялтираб кўриндилар. Нима

қилмоғини билмади. Иш оқибати қандоқ бўлур эркан, деб саросималикда дояга дедиким:

— Эй дояи меҳрибон, нима йўл кўрсатасан? Узимни қаср тоmidан ташларман, резаланиб кетай.

Доя дедиким:

— Эй фарзанди азизим, зинҳор бу хом фикрни қилмагин. Бу воқеани шаҳзодага билдирайлик, оқил, комил йигитдир, шояд бир фикр андин чиқар.

Маликайи Қамарга маъқул кўриниб, бу сўзни Козимбекка изҳор этдилар. Козимбек гулдек очилиб, дедиким:

— Яратган даргоҳига шукрлар бўлсинки, мундоқ севинч хабар эшитдим. Кўпдан бери кутар эрдим. Токай хотинлардек бир жойда пусиб ётаман. Биз ҳам юзага чиқиб, хурсандликда даврон сурайлик. Қани, менга аслаҳа беринг, от тайёр этинглар. Бир жавлон кўрсатай, кимлигимни билдирайин.

Малика қақшаб дедиким:

— Эй жони азизим, мен сени аждарҳонинг комига юбормайман.

Козимбек дедиким:

— Эй жони меҳрибоним, сен менга аслаҳаларни бериб, отни келтиргин ва сен қасрнинг томида туриб томоша қилгин, мени эса Яратганга топширгин. Ҳунарларимни кўргин.

Малика зор-зор йиғлаб, шаҳзодага яроқ-аслаҳа тўғрилаб бериб, отга миндириб, шаҳзодага қараб нола қилиб, бир сўз деди:

Эй ёри меҳрибоним, кўр ҳоли нотавоним,
Ҳажрингга тоқатим йўқ, куйдирма, зори жоним.

Ёнган ўтга чиқариб қандай чидаб турарман,
Қақшатма устихоним, дилдори навжувоним.

Қандай киши етурди, навмиди жони бўлсун,
Тоқ ўлди тоқатим, вой раҳм эт, шаҳи жаҳоним.

Майдонга кирма зинҳор, жон ўйналу, азизим,
Душманнинг бағри ёнсун, куйдирма устихоним.

Хоний каби асиринг бир зори камтарининг,
Бемор дили хазининг хўрлатма, беги жоним.

Козимбек дилбаридан бу навони эшитиб, кўнгли тўлиб, завқ-шавқ бирла бир сўз деди:

Эй ёри нозаниним, жоним нисоринг ўлсин,
Мендек асири ҳамдам йўлда губоринг ўлсин,

Лутфу карамли шоҳим, дилдори олий жоҳим,
Ғамхор бўл, паноҳим, иқбол ёринг ўлсин.

Ҳиммат бирлан ижозат бергил ғариби зора,
Жавлон қилай чиқибон, душман назоринг ўлсин.

Ғолиб бўлиб келибон обрўй бирла, жоним,
Шояд мурода етсак, ҳожат бароринг ўлсин.

Оллоҳ ёрим бўлса, шери Худо мададкор,
Янчсам қилиб поймол, давлат хисоринг ўлсин.

Уғри гумон қилибон ўлдиргали юбормиш,
Билдирмоқ бўлди даркор, ёр, дарканоринг ўлсин.

Хонийинг ўзи эзилган, бағир қони сизилган,
Лутф айлабон, илоҳим, бир дил қароринг ўлсин.

Мундоқ савол-жавоблар бирла бир оз ҳаял бўлди. Ходим бошлиғи яна қаттиқ овоз берди:

— Ҳаялга ўрин йўқ, айёру таррор ўғрини чиқарингиз! — деди.

Козимбек мундоқ ноҳамвор сўзга ғазаби келиб, шердек ҳайқириб, Маликайи Қамар бирла хўшлашиб, чиқиб кета бошлади. Малика зор йиғлаб, Яратганга топшириб, титраганча қолди. Шаҳзода Козим дедиким:

— Жон азизим, асло малул бўлмагин. Таваккал бирла қараб томоша қилгинки, то Ёри Диханда (Яратган) кимга ёрий бергай, — деб доя ва канизлар билан хўшлашиб, боғ эшигидан чиқиб, офтобдек тобон бўлиб намоён бўлди.

Ходимлар бошлиғи Козимбекка назари тушган ҳамоно жўшу хуруш бирла от чоптириб келиб, деди:

— Эй номуборак, қайдан пайдо бўлдинг, беижозат шоҳлар боғига кирдинг? Сенга ким йўл берди? Магар пешани (туқайни) бешер деб ўйладингми, қани, жавоб бер! Шерамардлар ҳунарини кўриб қол! Уғрилик бирла қилган хурраму шодлигинг заҳри томоғингда лаззат бергай!

Мундай номаъқул гапга Козимбекнинг ҳамияти келиб, дедиким:

— Эй номард, суратинг одамга ўхшайдир, лекин одамият нишониси сенда йўқ эркан. Аввал сўз сўрагил, сенинг келмоғинга сабаб нима, деб. Мендан жавоб эшитиб, кейин мундоқ дегил. Қандоқ беандиша, ярамас даррандасан?!

Ходим бошлиғи ўзи маликага ғойибона ошиқ эрди. Шў туфайли Козимбек унга одам бўлиб ҳам кўринмаган эрди. Рашк ўти вужудини ўртаб турганда Козимбекнинг мардона сўзлари ҳар бири наштари обдор бўлиб, либосини тешди. Қиличини яланғочлаб, шиддат бирла дедиким:

— Эй чўлкезар номард, бовужуд шунча гуноҳинг бўлатуриб, таслим бўлиш ўрнига, дабдабали сўзлар айтасан. Бу майдон на жойи кирдор ва на жойи гуфтор. Мана бу тиғни жонингга бир еб кўргил! — деб шаст тиғ ҳавола қилди.

Козимбек анинг тиғини қўли бирла рад қилиб, шамшир бирла бир урган эрди, оти. ила тўрт тақсим бўлди. Буни кўриб, беш юз одами баробар от солдилар. Ва тирбаронга олдилар. Козимбек беларволик ила бир соатда, баъзисини калла бирла, баъзисини отдан узиб, ҳавога отиб, баъзисини шамшир бирла уриб, уч юз кишини ўлдирди. Қолган икки юз киши шаҳарга қараб қочдилар. Эҳтиётлик учун подшоҳ яна бир паҳлавонни

минг киши бирла юборган эрди. Қочганларга учради. Булар воқеани баён қилдилар:

— Боғдан чиққан йигит одам суратидаги наъра дев эркан, бир ҳамлада ходимлар бошлиғини тўрт тақсим қилди. Бир нафасда уч юз кишининг ҳар қайсисини бир ўйин бирла ўлдирди, бизлар жонимизни олиб қочдик. Анга одамнинг баробар келмоғи маҳолдир, — дедилар.

Паҳлавон айди:

— Ходимлар бошлиғи қўрқоқ эрди, мен бориб жазосини берарман. Аммо эҳтиёт учун подшоҳ Қаҳрамони Одамхўрни юборсин, — деб ўтиб кетди.

Булар шаҳарга кириб, подшоҳга воқеани баён қилиб, Қаҳрамони Одамхўрни талаб қилдилар. Подшоҳ бу хабардан хафа бўлиб, орқама-орқа паҳлавонларини жўната бошлади.

Энди Козимбекдан эшитинг.

Лашкарларни қочириб, ўзи отдан тушиб, андак ором олиб ўлтириб эрди, яна бир тўп аскар пайдо бўлди. Ирғиб отига миниб, тайёр турди. Минг киши бирла бир паҳлавон келиб, Козимбек олдини тўсиб, аччиғи билан, бир оғиз сўз ҳам демай, тир равона қилди. Козимбек анинг тирини қамчин бирла рад қилиб, бир тири дилсўз бул ҳам равона қилди. У паҳлавон ҳам рад қилди. Шамшир равона қилди. Козимбек шиддат бирла шамширини кўлидан тортиб олиб, зарб бирла ўзига қайтариб, шундоқ урдиким, тенг иккига бўлиниб кетди. Одамлари бу ҳолни кўриб, баробар от солдилар. Козимбек оч бўридек ўзини тўпга уриб, ҳар тариқа бирла ўлдирмоққа бошлади. Хулласи калом, пешингача эллик паҳлавонни ўлдирди. Ҳама қолган лашкарлар қочиб бориб, подшоҳга аҳволни баён қилдилар.

Подшоҳ ўзи отланмоқчи бўлди. Подшоҳнинг бир доно вазири бор эрди, дедиким:

— Шаҳриёри олам, ўзлари отланмасинлар, шаъниларига яхши эрмас. Мабодо бир озор етмасин. Анга зўрлик бирла баробар келиб бўлмас, тадбир даркор. Мен элчи равиясида бориб, панд-насихат бирла хизматингизга келтираман, агар ижозат берсангиз.

Подшоҳга маъқул бўлди ва элчи тарзида вазир равона бўлди.

Козимбек лашкарларни қочириб, отдан тушиб, қонларини ювиб, анҳор бўйида турган эрди, дарвоза очилиб, доя бирла боғбон келиб, таъзим бирла боққа таклиф қилди: «Бир оз дам олиб, таом еб, яна чиқсалар бўларди». Козимбек деди:

— Жонларим, мен учун асло хавотир бўлмангиз, то иш бир жойга қарор топмаса, боққа кирмасман. Чунки агар мен боққа кирсам, қочган бўлурман. Агар мумкин бўлса, таомни шу ерга берингиз, балки ҳозир яна аскарлар келса керак. То сулҳ тузилиб, жанг тўхтамагунча, ором олмоқ хато, — деб туриб эрди, йироқдан чанг кўтарилди.

Козимбек дарҳол отига миниб, тайёр бўлиб турди. Чанг орасидан бир неча улуғлар бирла вазири аъзам намоён бўлди. Дўстми, душманми деб қараб туриб эрди, келаётганлар очиқ чирой-табассум бирла яқинлашдилар. Шаҳзода Козим

кўринган ҳамон вазир таъзим бирла отдан тушиб, кўришгани борди. Козимбек ҳам номардлик бўлмасин деб отдан тушиб, салом берди. Вазир тездан келиб, Козимбекнинг қўлини ўпиб, ҳол-аҳвол сўради. Козимбек ҳам яхши, ширин сўзлар бирла жавоб бериб, подшоҳ ҳазратларига ғойибона сано айтиб, ҳол сўради. Вазири аъзам мундоқ одоб, тартиби камолотни кўриб, подшоҳ тилидан ҳол сўради. Дарҳол буйруқ қилди, чодир тикдилар. Улуғлар, вазири аъзам, Козимбек кириб ўлтирдилар. Дарҳол боғбон дастурхон келтирди. Ноз-неъмат, ширайи шарбат тўкиб қўйдилар ва ширин суҳбат қурдилар. Вазир Козимбекни ҳар тарафдан сўзга солиб кўрди, лекин унинг сўзларидан ҳеч хатолик топмади. Одобу тавозелари қонун-қоидали, улуғворлиги пешонасидан хувайдо (равшан), ҳусни жамолда Юсуфи соний, одоби камолда Афлотун, қувватда Рустами жаҳони паҳлавон эрди. Сўз орасида дедиким:

— Эй меҳмони азиз, жону жаҳондан лазиз, қайси чаманнинг гули ва қайси гулистоннинг булбулдирсиз? Қадамингиз нури бирла бизнинг мамлакатимизни равшан қилдингиз, қайси иқлимда парвариш топгансиз? Бизнинг мамлакатнинг паҳлавон ва ходимлари беодоблик қилиб, жазоларини топибдирлар, жуда соз бўлибдир. Вужудингизга озор етмаган бўлса, шу бизнинг давлатимиз. Подшоҳ ҳазратлари мени хизматингизга юбордилар, дийдорингизга муштоқдирлар, мардонаворлигингиздан жуда хурсанддирлар. Агар сизга бемалол бўлса, воқеангизни баён этсангиз, бизнинг эътиқодимиз сизга зиёда бўлса. Чунки танимасни сийламас бўлиб, биздан анча хато содир бўлди, кечирасиз, — деб узр ўтинди.

Шаҳзода Козим булбули ҳазор дostonдек сўзга кириб, дедиким:

— Бизда у қадар густоҳлик йўқ эрди, ходим бошлиғи бирдан дўқ ва қабоҳат сўзлар бирла эзилган юракларга қалампиртуз селиб, бунинг устига, бирор калима сўз сўрамай, сўралган саволга жавоб бермай, қилич яланғочлаб, ҳавола қилди. Азиятни даф қилиш фарз, деб биздан ҳам хатолар ўтди. Яна орқадан келганлар ҳам даҳшат бирла бизга отилдилар ва сазоларини топдилар. Сарнавиши (пешонадаги) шу эркан... Каминадан аҳвол сўрасалар, Исфаҳон шаҳрининг парвардасидирман. Бир кун ҳазрати бобомга шикор гўшти ҳадя қилмоқ учун бир неча ходимлар бирла шикорга отланиб, пешингача шикор барор олмади. Шаҳардан ниҳоятда узоқлашдик. Оқибат тоғ этагида йироқдан бир кийик кўринди. Менинг ғайратим келди. Отни чоптириб, пасту баландларни кезиб, охири кийикка яқинлашиб, бир ўқ бирла отиб, от қанжифасига осиб, оҳиста-оҳиста бир чашма бўйига келиб, юз-қўлларимни ювиб, отни сабзозорга қўйиб, то ҳамроҳларим келгунча андак ором олай, деб кўзим уйқуга борибдир. Бир вақт уйғониб ўзимни зулматда кўрдим, — деб бўлган воқеаларни ширин сўз, маънолик иборатлар бирла айтиб, тамом қилди. Ва деди: — Оқибатда бу ерга келиб, боғбон отани кўрдим. Анинг шафқати, меҳрибонлиги бирла ўзимга келдим. Насиб борича турибмиз, фалакнинг пардаи ғайби остида

яна қандай ўйинлари бўлса, кўрамиз-да, — дея маъюсона кўзига ёш олиб, охи бадар тортиб, бир сўз деди:

Кўрдингми фалакнинг зулмин, отажон,
Бало тошин отиб, қилди бағир қон.
Кўргайманму ота-она авлодим,
Сургайманму яна шодликда даврон?

Фурбат жароҳат айлади юрагим,
Ҳосил бўлмай менга мақсад-муродим.
Қачон ҳосил бўлар эркан тилагим,
Токай юрадирман бесару сомон?

Ҳасрат ўти бағрим тилиб турганда,
Оҳим ўти кўкни ёриб турганда,
Устига тухматдан ўғри бўлганда,
Қандоқ бардош этай бунга, меҳрибон?!

Бизнинг хонадонда хиёнат бўлмас,
Беижозат бир кимсага қаралмас,
Ҳалол этмай киши қўлини тутмас,
Мусофирлик аломати бу гумон.

Шернинг шери панжамга тоб келтирмас,
Лекин зиёда зўрлик бизга ярашмас,
Қасд этмаса, ҳеч кимга тиг урилмас,
Мағзин шиминг бу сўзларни, отажон.

Алқисса, Козимбекнинг ширин ибораларидан вазири аъзам гўё тоза ҳаёт топди. Бир оздан кейин яна илтимос қилди, деди:

— Киромил қадри азизим, маъқул бўлдики, сиз Исфаҳон шаҳзодаси экансиз, мабодо Нозимбекнинг ўғли эмасмидирсиз?

Козимбек отасининг номини эшитиб, оҳ тортиб, кўзёшлари дурдонадек тўкила бошлади. Ҳарчанд сир яширмақчи бўлди, иложи бўлмади. Бир оз ўзини босиб, деди:

— Эй падари бузургвор, сиз Нозимбекни қайдан биласиз? Сизнинг шаҳрингиз ўзга иқлимга тобеъ экан-ку.

Вазири аъзам деди:

— Эй ўғлим, албатта, бизлар ўзга иқлимда, аммо ҳама иқлимдан хабардормиз. Нозимбек номсиз эмас, Ҳажжожнинг куёви, аниёг марди мардона, шери фарзоналиги ҳама мамлакатга ёйилган. Гуштингирликда шерлиги ва тирандозликдаги маҳоратининг донғи кетгандир. Сиз бу мардона қаҳрамонлик ила, гумоним шуки, албатта Нозим султон ўғли бўлгайсиз. Яратган ҳаққи, ростини айтинг, мендан яширманг, сизга ҳеч боки йўқ. Ҳамамиз бир мусулмон миллатиданмиз, яширмақ ҳозирда сизга тўғри келмайдир. Забардаст паҳлавонлик бирла ном олдингиз, бу ғайратки сизда бор, ҳар қандай наърашерлардан юз ўгирмайсиз.

Козимбек деди:

— Менда не ҳадки, Нозим султон фарзанди бўларман, балки бир камтарин гуломбаччаси бўлсам керак:

Вазири аъзам дарҳол ўрнидан туриб, қучоғига олиб, дедиким:

— Барокаллоҳ, одоби услубинга бир жон эмас, минг жон ҳада! — деб бир сўз деди:

Офарин бардошинга, эй жони жононим кўзим,
Мамлакат бўлгай муборак, хони хоқоним кўзим.

Бу қадду қомат, салобат, хуштавозеълик била,
Юз жаҳон бўлгай муяссар, ой юзим, ўт юлдузим.

Даҳр аноси туғмагай сендек ўғил, эй нозанин,
Бўлгуси олам ёруғ сендин, аё жоним кўзим.

Макри душман бирла тортмиш туз-насибанг бу ерда,
Ҳеч бўшатмасмиз сени, жону жаҳоним ёлғизим.

Шаҳримиз улкан, азиз шаҳзодаси айлаб сени,
Хизматинга жон тикармиз, яхши бил, нури кўзим,

Бу сабаблар бирла келгай шоядсн Нозимбегим,
Қадамига мамлакатни ҳада қилгайдим ўзим.

Ғам ема, жоним бўтам, султон қилиб давлат била,
Ҳашмату ҳурмат била борғунг, азиз хоним кўзим.

Ал-ғараз, мундоқ ширин сўзлар бирлан шаҳзода Козимни элитмоқчи эрди, лекин Козимбек деди:

— Падари олий мақомим, каминангиз қандай равия бирла мунда қутулиб қолгани сизга маълум бўлди... Аввали, меҳмонман, иккинчи, ғарибпарварлик жаноби ҳазрат подшоҳимга лойиқдир. Ал-мусофир кал амо, дерлар, яъни, мусофир киши кўр кишидеқдир. Агар Халлоқи Олам хоҳласа, кўплар бориб хизматда бўлармиз, иншооллоҳ, — деб тавозеъ бирла қўл боғлаб турди: — Шоҳим ғарибнавозлик айла-салар, зиҳи саодатим бўлгай. Ҳоло бизда не ҳад борки, шоҳ хизматларига боргаймиз? Хизмати шоиста бирла бир намуналик иш кўрсатиб, кейин борармиз. Шоҳ даргоҳида беўрин курси бўлмайди. Яхши билмак керак, ҳама ўтирганлар бирор иш кўрсатиб мақом олганлар. Жанобингизга ижозат, шоҳимизга арзимизни баён этасиз. Арзимиз эътиборга ўтса, деб умид этаман.

Вазир улуғларга қаради. Алар ишорат бирла Козимбек сўзини маъқулладилар. Бинобарин, вазири аъзам бирла улуғлар хўшлашиб, қайтдилар.

Козимбек андак ташвишланди: «Боққа кирганим яхшими ёки кутиб турмоғим яхшими экан?» Яна деди: «Мен боққа йўл билан кирганим йўқ, балки фалакнинг ўйини бирла осмондан тушгандек тоғдан тушиб қолдим. Менда ҳеч гуноҳ бўлмас керак», деб андишада эрди, бирдан боғ эшиги очилиб, Маликайи Қамар бошлиқ доя ва ҳама қирқин қиз шитоб бирла келиб, шаҳзода Козим оёғига ёпишиб, муборакбод қилдилар. Бардор-бардор қилиб боққа киргизиб, қасрда хурсандлик ўлтириши ясадилар. Маликайи Қамар гоҳ йиғлаб, гоҳ кулиб, эсон-омон яна кўргани

шукронасига неча ҳамён тилло нисор қилди. Қизлар саф тузаб, ўйин бошладилар.

Алқисса, мундоқ хурсандлик аралаш хижолат бирла бу кун ўтди. Сўнгра подшоҳ ҳазратларининг келмоқ овозалари маълум бўлди. Боғбон хабар берди. Шаҳзода Козим гулдек очилиб, боғбонга дедиким:

— Эй меҳрибоним отажоним, шоҳ келишларига қандай тайёргарлик кўрамиз?

Боғбон айди:

— Эй жони азизим, ҳаракатни бизлар бажону дил жойига қўямиз, сиз хотиржам бўлиб, дилингизга ғубор келтирманг.

Козимбек деди:

— Отажон, пешвоз чиқмоқ лозиммикан ёки йўқми?

Боғбон деди:

— Албатта, ҳар ким қаддига муносиб тўн кияр. Албатта, чиқмоғингиз керак. Аммо бизда жанобингизга хизматга лойиқ йигитлар йўқ, қандоқ бўлар эркан?

Козимбек деди:

— Ота, мен бир мусофир, бехонумон, саргардон, бесару сомондирман. Менга одамнинг кераги ҳам йўқ. Ўзим шикорга чиққан тарзда беихтиёр чиқиб юргандек дарё бўйлаб балиқ овлаб тураман. Атай бориб турмоғим андак нотўғридир, хўбми?

Боғбон деди:

— Ақлу идрокингизга минглаб салламно! Инсон фаҳми етмаган фикрлар сизда бордир. Албатта, шундоқ турмоқ керак.

Шаҳзода Козим Маликаи Қамар қошига кириб, дедиким:

— Эй руҳи равоним, бу кун подшоҳ ҳазратлари шикорга чиққан тарзида ташриф буюрар эрканлар. Зиёфат асбобин муҳайё айлаб, тайёр туришингиз лозимдир. Аммо менга яроқ ростлаб берасиз. Боғдан чиқиб, дарё бўйида саёҳат тарзида туриб қарши оламан. Дабдурустандан боғда кўринишим одобдан эрмас, — деди.

Маликаи Қамар деди:

— Эй малҳами жони нотавоним, яна мендан йироқ бўлурмисиз? Токай фиरोқ ҳажрида куяман? Орадан нима ҳодисалар воқеъ бўладир? Жоним, бепарволик қилманг, сабру саботим йўқ, яхши билинг...

Козимбек хажр иситмасида ёниб, дедиким:

— Эй ороми жоним, дилбари маҳбубим, мен ҳам беихтиёрдирман, қандоқ қилай, то ишимиз бир ерга қарор топмаса, ором ололмасман. Оқибат коримиз бахайр бўлиб, тездан бир хизмат чиқсин. Яздони Пок мадад қилса, жойига қўйиб, кейин хўблик-хурсандлик бирла роҳат тўшагига оёқ узатармиз. Сабр-сизликни мендан сўра, жоним. Бошим қотган, мусофирлик... мамлакатимда бўлсам, бу хизмату хижолат отамда бўлар эрди, ишим ҳам тездан битар эрди. Бу ерда эса иш ўз бошимда. Дуода бўлгил, жононим, бу бошда фалакнинг яна нима ўйинлари бор, таваккал бирла қадам қўярман, ёрдамни Яратганнинг ўзидан сўрарман.

Маликаи Қамар зор йиғлаб, жанг аслаҳасини ростлаб бор-

ди. Мардона отга миниб, ҳама билан хўшлашиб, боғдан чиқиб, охиста дарё бўйига етиб, дарё мавжини томоша қилиб, бир гирдобга етди. Тоғдек балиқлар ўйнар эрдилар. Қайтиб боғбонни чақириб, дон сўради. Боғбон дон чиқариб, деди:

— Эй болам, дарё балиғи ниҳоят зўрдир, мабодо зўрлик қилиб, дарёга тортмасин. Амрингизни бузмай дон келтирдим, аммо ёлғиз ҳаракат қилманг, жон болам. Мен хизматингизга маъмурман, — деб илтижо қилди.

Козимбек кулиб деди:

— Эй ота, мени Яратганга топширинг, шунчалик забун эмасманки, балиқ тортсин. Ишингизга машғул бўлингиз. Очиқлик дунёга чиққаним муборакбодига, иншоолоҳ, каобогга балиқ гўшти тайёрлаб бораман. Оқибат бахайр бўлсин. Дуода бўлинг, — деб донни олиб, жадал от чопиб кетди.

Боғбон анча муддат орқадан қараб, ҳайратда турди. Шаҳзода Козим кўринмай кетгандан кейин ноилож таваккал бирла Яратганга топшириб, ўз ишига кетди.

Шаҳзода Козим дарё ёқалаб, гирдобга етиб, отдан тушиб, бир оз дам олиб, таваккални Яратганга қилиб, дон ташлади. Бақудрати илоҳий, оз муддатда ҳар бири тевадек келадирган тўққиз балиқ тутди. Дарё бўйида яна бир оз дам олиб ўлтирди. Балиқларни қандай олиб кетишнинг ҳайрони бўлиб туриб эрди, йироқдан шоҳ маркаби намудор бўлди.

Энди вазири аъзамдан эшитинг.

Вазири аъзам шаҳзода Козимдан айрилиб, масти мустағрақ, шаҳарга юзланиб, шоҳ даргоҳига етди. Таъзим бирла кириб, қўл боғлади. Подшоҳ вазири аъзамни кўриб, дедиким:

— Эй вазирларнинг вазири, қани ул хирасар, беодоб, густоҳ? Келтирдингми? — деди.

Вазири аъзам:

— Эй подшоҳи олам, аввал биздан сўз сўранг тундлик қилмай, — деди.

Подшоҳ:

— Хўш, нима воқеа? — деди.

Вазири аъзам ер ўпиб, деди:

— Подшоҳи олам, бизлар боғ олди майдонга етдик. Ўликлар орасидан саргардон, ҳайрон борар эрдик. Ул қаҳрамон ҳайбатидан замину замон титрар эрди. Ариқ бўйида офтоби тобондек жилва қилиб, от устида келаверди. Бизлар ҳам очик сиймо билан борар эрдик. Ул ҳам биз тарафга қараб юрди. Отдан тушиб малоқат бўлдик. Боғбонга фармон бердик: ул чодир тикди, биз кириб ўлтирдик. Оҳисталик бирла ўрнидан туриб, жанобингизга сано айтиб, ғойибона ҳол сўради. Бизни ҳам яхши подшоҳлар равиясида ҳол-аҳвол сўраб, илтифотлар қилди. Шундоқ олижаноб йигитдирки, юзи ўн тўрт кечалик ойдек жило берур, батартиб, баодоб, салобатли. Тартиби муомаласида, ҳеч бир аъзосида камлик йўқ. Салобати босиб, сўзимизни йўқотиб, юмшоқлик бирла аҳвол сўрадик. Шундай ширинлик бирла сўз бошладики, ақлимиз озди, бошимиз қотди. Яна ўзи мулойимлик бирла изтиробимизни кетказиб, деди:

«Мен камина фалакзадаи бесару сомон қошига ғарибнавозлик бирла келганларингизга минглар ташаккур билдираман. Сўз мундоқ бўлибдир. Наинки аввал келганлар ғариби мусофирдан сўз сўрамай, сўраган сўзга жавоб бермай, каззоб, чўлкезар ўғри ҳисоблаб бирдан тиғ ҳавола қилса... Биз ҳам ғайрат бирла сазо-сини бердик. Яна-яна келганлар ҳам ғазаб бирла ёниб, бирданига отилдилар. Дафъи зўр — вожиб, деб бўйинларини уздик. Бу густоҳликка авф сўрайман», деди. Мундоқ салобатлик сўзни оламда эшитмаган эрдим, маҳв бўлиб ўлтириб қолдик. Агар жаноблари кўрсалар, оламда ҳама паҳлавонларни қирса ҳам, салламно дер эрдилар. Хусус оқибат, ўз аҳволидан сўз сўрадик. Ёши ўн саккизлар чамасидаги ўғилнинг кўрган ва бошдан кечирган воқеаларига зор-зор йиғладик... — дея секинлик бирла Козимбек воқеасини баён этди.

Подшоҳ ҳайратга ғарқ бўлиб, ҳуши бошидан учди. Нима деярин билмай, бир оз мадҳуш турди. Узини бир оз босиб, вазири аъзамга деди:

— Бу қандоқ ҳодиса, ростми эркан?

Вазири аъзам деди:

— Эй подшоҳим, кўзёшларин тўкиб, шундай эзилиб, маъюслик бирла ҳикоясин адо айладики, бир жон экан, минг жон ҳадя қилмоқчи бўлдик. Хизматингизга келтирмоқчи бўлиб, таклиф қилдик. Таъзим айлаб, дедиким: «Мендек мусофир, бесару сомонда нима ҳад борки, шунча густоҳлик бирла боргоҳ сари боргайман. Бир намуналик хизмат ва шоиста иш кўрсатиб, кейин подшоҳи оламнинг хизматларига борарман. Агарда ғарибнавозлик қилиб ташриф буюрсалар, зиҳи саодатим бўлгай», деб узр тилаб, бизга ижозат берди. Ночору ноилож хизматингизга азм бўлдик. Сиз подшоҳдирсиз, нима ҳукм қиласиз? — деб қўл боғлаб турди.

Подшоҳ ошиқиб деди:

— Эй вазири аъзам, дарҳол бориб кўргим келаётир, нима қилмоқ керак, дабдуруст боғда кўрмоқ қандай бўладир? Ғайрат келади. Чиқсин, деб фармойиш қилсак, оғир ботармикин? — деди.

Вазири аъзам деди:

— Эй подшоҳи олий қадрим, яхши айтдингиз. Бизлар шикор тарзида дарё ёқалаб борамиз. Жуда бўлмаса, номаълум киши киртизамиз боғбонга, бир йўлини қилар, — деди.

Подшоҳга маъқул тушди. Эрта билан шикорга тарзида шаҳардан чиқиб, боғ сари йўл олдилар. Дарё ёқалаб оҳиста кела бошладилар. Охири гирдобга яқинлашдилар. Йироқдан офтобдек бўлиб Козимбек намоён бўлди. Вазири аъзам ниҳоят хурсанд ва пураҳманд бўлуб, дедиким:

— Эй шаҳриёри олам, бизга толеъ ёр бўлуб, меҳмони азиз гирдоб бўйида турибдир.

Подшоҳ гулдек очилиб, отини тезлатди.

У ёнда Козимбек ҳам подшоҳ маркабига назари тушган ҳамон отига миниб, шитоб бирла подшоҳ томонга йўл олди. Яқинлашганда отдан тушиб, таъзим қилиб, шаҳриёр сари юр-

ди. Яқин келгач, подшоҳ ҳам оддан тушди. Козимбек югуриб бориб, ўзини подшоҳ оёғига ташади ва кўзига суртиб, туриб қўл боғлаб, таъзим бирла бошини ҳам қилиб турди. Подшоҳ бошини силаб, қучоғига олиб, пешонасидан ўпиб, навозиш қилди. Козимбек ушлаган балиқларини пешкаш қилди. Подшоҳ балиқлар улуғини кўриб, Козимбекнинг куч-қудратига офарин ўқиб, ҳадясини қабул этди. Боғ сари йўл олдилар. Боғбон ҳакими оламарога қасрни ясаттириб, ҳама асбоби зиёфатни ростлаб туриб эрди. Шаҳриёр келиб қўнди. Козимбек ҳакими оламарони энди кўрди. Ул ҳам таъзим бирла малақот қилди.

Ҳосили калом, уч кечаю кундуз мажлисда ўлтирдилар. Шундай ширин суҳбат қурдиларки, парилар рашк этгудек. Бу базмда шаҳаншоҳи олий Козимбекни ҳар бобдан синаб, бекам топди. Қиссасини яна бир қарра ўз тилидан эшитиб, меҳру муҳаббати ортиб, фарзанд қилмоқ ҳавасига тушди. Суҳбатни бузгилари келмай, базм ҳафтага тортилди. Подшоҳ умид қилди, Козимбек маликани сўрарми, деб. Йўқ, Козимбек ниҳоят ўзини кам олиб, тавозеъ бирла турди. Козимбек ақлига салламно деди. Энди шаҳарга таклиф қилар олдида бирдан, элчи келди, деб қолдилар. Подшоҳ, шаҳарда кўриниш бўлсин, деб эрди, аммо элчилар қабул этмай, бостириб мажлисга кира бошладилар. Аларнинг тезоб ҳукмига қарамай бостириб кирганларига подшоҳнинг ғазоби келиб, ниҳоят ҳамиятланиб титради. Козимбек воқеадан хабардор бўлиб, дедиким:

— Шаҳриёри олам ҳазратлари, андак таомил қилсинлар, гап сўралсин, буларнинг шитобига нима сабаб эркан, анга қараб ҳукм берсинлар, — деди.

Вазирлар ҳам жўшу хуршида эрдилар, андак босилдилар. Подшоҳ буюрди:

— Бу элчилар қайси иқлимдан, қайси подшоҳ томонидан келмишлар? Бу густоҳликларига сабаб нима эркан? — деди.

Алардан бири ўрнидан туриб, Қалмоқистондан келганини билдириб, дедиким:

— Эй подшоҳи олам, бизларни Қалмоқ шаҳзодаси юбордилар. Фурсатга вақт бермадилар. Бу хатга жавоб берадилар, бизлар тездан қайтамиз, — деб номани ходимга топширдилар.

Ходим вазири аъзамга топширди. Мирзаи муншига бердилар. Уқиди. Нома мазмуни мундоқ: «Ҳазрати подшоҳ саломатликларидан кейин арзи илтимосимиз, менким Қалмоқистон шаҳзодаси Анмийундирман, Сизга арз улки, мен қуллик ихтиёр қилиб, ҳазина-дафина ва беш минг аскар бирла азм бўлиб, фалон мурғзорга қўндим. Отам фармойиши булдир: менинг муродимни ҳосил қилиб, ўфилликка қабул этасиз, тўй бошлармиз. Шул бир ҳафта орасида олиб кетарман. Агар йўқ десангиз ёки келишмаган бир узрга оғиз очсангиз, урушамиз. Отам лашкари ва паҳлавонлари биёбон қумларидан кўпроқдир. Бас келмоғингиз душвор. Мадойин тупроғини ҳавога совуриб, қизни олиб кетаман! Тезлик бирла хат жавобида ширин ва хурсандлик ила тўй ижозатини жўнатинг. Элчилар ҳайлига узр йўқ, хўпми?! Отамни тўйга айтайинми, жангга айтайинми?! Жавобини

ўйлаб беринг, кейинги пушаймоннинг суди йўқ. Тамом вассалом».

Подшоҳ бошлиқ ҳама вазиру аркони давлат зер-забар бўлдилар. Жавобни қаттиқ бермоққа ҳайрон, ширинга ҳеч илож йўқ. Чунки қалмоққа муслмон қандоқ қиз берадир. Ул бадбахт золим хунхор ва зўрлиги маълум ва машҳур эрди.

Козимбек бошини кўтариб, кўрдик, ҳама таҳаййирда, сукутдадирлар. Элчилар деди:

— На учун жавобга таъхир қиласизлар? Бизга кўп тўхтамоққа ўрин йўқ. Лекин яхши мулоҳаза қилингизки, подшоҳ ул ёнда турсин, шаҳзода Анмиюн зарбига ҳам тоб келтурмасизлар, ўйланмай жавоб берингиз. Сизга Анмиюн шаҳзода ўғил бўлса, бошларингиз осмонга етсин! — деди.

Шаҳзода Козимбек жигарида тоқат нами қолмади. Ғайрат бирла ўрнидин туриб, мунши кўлидан номани олиб, пора-пора айлади, дедиким:

— Эй одамсурат ҳайвонлар! Сизларда нима ҳад бордирки, Исломни хор тутиб, шаҳриёри оламнинг ҳурматини сақламай, дурушт сўзларсиз?! Подшоҳингиз қандай хўроз, шаҳзодангиз қандай кучукдир? Хаёлларингиз ўшал итбаччага ҳалимким, мақобил бўлмас? Бориб итбаччага хабар қил, хат жавобини мендан олсин! Сизларнинг хатингизга жавоб ёзиш подшоҳи оламга орномусдир. Камтарин ходим — менга рўбарў бўлсин. Суханимни қайирсин, сўнгра лоф урсин. Агар элчига ўлим бўлса эрди, ҳамангизни зер-забар қилар эрдим. Боргоҳни ҳаром қилмай, тездан йўқолингиз! — деди.

Ҳеч кимда лом-мим демоққа ҳад йўқ. Козимбек сиёсатининг салобати шундоқ босдики, элчилар ҳам бир нима демоққа ҳоллари қолмади. Салдан кейин подшоҳга қараб:

— Жавоб шуми? — дедилар.

Подшоҳ жавоб шул ишорасини берди. Элчилар лойдай бўлиб, ўринларидан туриб, Козимбекка қараб:

— Сенинг жазойингни эрта шаҳзода Анмиюн берадир! Хайр эса, — деб ташқари йўл олдилар.

Козимбек журъат бирла:

— Тўхта, ҳайвонлар! — деб бир ирғиб эрди, алар жон аччиғида чиқиб кетдилар.

Козимбек деди:

— Шаҳриёр, фармон берсинлар, мен ўша хирасарларнинг жазосини канорига қўяй.

Подшоҳ мулоҳаза қилдиким, Козимбекнинг кўзида ўт ёниб, ғайратидан титрайдир, олам кўзига заррача кўринмайдир.

— Барокаллоҳ, шерим! Қўлу билангиз дард кўрмасин! Қўлингизни бу нопоклар қонига олуда қилмагин. Итлар саломат кетиб, улуғига хабар қилсин, — деди.

Козимбек ночор сукут қилди.

Элчилар қаҳру ғазаб бирла ҳеч ерда дам олмай, Анмиюн сарофардасига етиб бордилар. Аҳволларини паришон, мутағаййир, рангларини ўзгарилган ҳолда кўриб, шаҳзода Анмиюн таажжубда қолиб, ҳол сўради. Булар хорланганига чидамай,

зор-зор йиғлаб, аҳволни баён этдилар. Анмиёун зер-забар бўлиб, дедиким:

— Ким жавоб қилди — подшоҳ ўзими ёки вазирими? — деди.

Элчилар айдилар:

— Ҳеч қайсилари эмас. Подшоҳнинг ўнг томонида тилло курсида ўтирган ўн саккиз ёшлар чамасидаги бир бола шундай таъзир берди. Аммо жамоли ойдек, ҳайбат-салобатига еру кўк титрайди. Бошига тилла жиға санчибдир. Ниҳоят зебо, аммо сўзлари шундоқ журъатлики, заҳаролуд. Назарига ҳеч ким тоб келтиролмас. Анинг ҳукмига на подшоҳ ва на ўзгалар чурқ этди, гўё маъқулладилар. Агар ул навжувон бўлмаса, подшоҳни йўлга олмоқ мумкин эрди. Ёки қизнинг бахшандасими эркан? — дедилар.

Анмиёуннинг ниҳоят қаҳри-ғазаби жўш уриб, «қизнинг отаси қабул этмади, ишимиз жангга оид бўлди, биздан хабар олсун», деб отасига хат юбориб, ўзи элчилардан сўради:

— Подшоҳ шаҳарда эрканми ё шикордами?

Элчилар:

— Қизига аталган боғда айш-ишратга машғул, завқ-шавқда эркан, бостириб кирдик, — дедилар.

Шаҳзода Анмиёун айди:

— Иш бизга соз бўлибдир, саҳро кенгчилик, — деб боғ тарафига азм бўлди. Ғазаб бирла келиб, боғни ихота қилди. Баланд овоз бирла деди:

— Қани ўзига ишониб номани йиртган мард йигит, мунда кўзимга кўринсин! Номани йиртган қўлларини бир кўриб қўяй, савлатини бир кўрсатсин! — деб жангга оғиз очди.

Подшоҳ хануз боғда эрди. Мундоқ дўқ-дарнакларни эшитиб, ҳар мўйи наштари обдор бўлиб либосини тешди. Вазири аъзамга қаради. Вазири аъзам деди:

— Шаҳриёр, полвонларга фармойиш қилинг, бу беодобнинг сазосини берсинлар.

— Дарҳол Козимбек ўрнидан туриб, аслаҳаларини кийиб, подшоҳдан ижозат сўраб, деди:

— Падари бузурғвор, ижозат берсинлар, бу чўлкезар газзанданинг жавобин берай, то иккинчи бир киши мундоғ беодоблик ва густоҳлик бирла бостириб келмасин! — деди.

Подшоҳ деди:

— Эй фарзанди азиз, бу ниҳоят забардаст кўринадир, сиз туринг, ўзгалар борсин.

Козимбек яна илтимос қилди, бўлмади. Учинчи бор яна таъзим бирла дедиким:

— Шаҳриёр, каминани банда қаторида кўрсангиз, ижозат беринг, давлатингизда бир жавлон қилай, кўнгилда армон қолмасин. Мундай дағал, келишмаган зардага тоқатим йўқдир. Аввал иш кўрсатмай, бекорчи журъат қиладир. Бу ерда анинг масхараси йўқдир.

Подшоҳ кўрдиким, камоли ғайратидан титраб турибдир, иложи йўқ, дедиким:

— Боргил, Оллоҳ ёр бўлсин!

Шаҳзода Козимбек хурсанд бўлиб... отга сувора ўлиб, боғдан чиқди. Майдон жамолидан мунаввар бўлди. Жавлон қилиб, дедиким:

— Эй аҳмоқ, дунёда нима иш қилдингки, мунча дўқ-дарнак? Қани, майдонда ҳунарингни кўрсат!

Анмийун кўк темирга фарқ бўлуб, ҳангома бирла майдонга кирди, дедиким:

— Эй ёш бачча, ғайратинг суратингга муносиб эрмас. Менинг сен бирла ишим йўқ. Мен ул хатимни йиртган паҳлавонни талаб қилурман. Чақир жонидан тўйган хат йиртгувчини! — деди.

Козимбек табассум бирла деди:

— Эй нодон, хатингни мен йиртганман. Мана, келдим, ҳунарингни кўрсат! Сенга ким қўйди мундоқ гўстохона ҳайвонларча хат ёзмоқликни? Хатинг гўдакка писанд эмас. Катталиқ ҳунар бирла бўладир. Қуруқ сўз қулоққа ёқмас.

Анмийун мундоқ пухта сўзлардан жони чиқмоққа етди. Гурзини кўтариб, алалло бирла келиб Козимбекка солди. Рад қилди. Козимбек солди. Ул ҳам рад қилди. Кечгача қилмаган ҳунарлари қолмади. Охир Козимбек ғайрати келиб, ўзини ғафлатга солиб туриб, чаққонлик бирла бир тири дилсўз равона қилди. Оғзидан кириб, орқасидан паррон ўтиб, «Оҳ!» тортиб йиқилди. Югуриб бориб, бошини танидан жудо қилиб, лашкарига отди. Кўп кишининг оти хуркиб, устидагини ағдариб, қоча бошлади. Козимбек оч бўридек, лашкарга отилди. Ҳар хил ҳунар бирла кирар эрди. Подшоҳ узоқдан анинг зарби дастига офаринлар ўқир эрди. То ярим кечага яқин жўшиб бораверди. Кўп кишини ўлдирди. Охири лашкар тоб келтиролмаб, қоча бошлади. Козимбек то уч тош ергача қувиб борди. Ниҳоят, кўп ўлжалар қолдириб, хазина-дафина, хайма-хиргоҳларини (чодирларини) ташлаб кетдилар. Подшоҳ Козимбек орқасидан лашкар чиқарди. Фанимат молларни йиғиштириб келдилар. Козимбек музаффар, манзур, хурсанд, шодон боққа кирди. Подшоҳ бошиқ ҳама улуғлар муборакбод қилдилар. Кўп тиллалар сочдилар. Хайри худойилар бериб, Яратганга ҳамду сано айтдилар.

Қочқинчилар йўлда Анмийун отасининг паҳлавонларига йўлиқиб, зор-зор йиғлаб, арзи аҳвол этдилар. Паҳлавонлар шитоб бирла йўл босдилар. Кеча бирла келиб боғни ўраб олдилар. Саҳар жанг ноғорасин урдилар.

Козимбек мукамал ва муслиҳ (аслаҳали) бўлиб, яна ўзга ҳолатда ораста бўлиб боғдан чиқди.

Қалмоқ аскарлари аламзада, шаҳзодалари ўлган, Козимбекни кўрган ҳамон отилдилар. Козимбек ҳам ғайрат бирла: «Ҳалилуллоҳ, Оллоҳу акбар!» деб ўзини дарёи жангга ғўтта урди. Ҳар қайси паҳлавонни ҳар ҳунар бирла уриб, пешинда ҳаммасини қочириб, отдан тушиб, гарди-ғуборини қоқиб, қонларини анҳорга ювиб, бир оз дам олди.

Дарҳол вазири аъзам чиқиб, Козимбекни боққа олиб кириб,

подшоҳга кўриниш берди. Подшоҳ бир меҳри минг бўлиб, ниҳоят эъзоз-эҳтиром бирла таом едирди.

Асрга яқин яна бир тўп аскар бирла бир тўп паҳлавон келди. Козимбек дарҳол отига миниб, боғдан чиқди. Ғайрат бирла паҳлавонга ёндашди. Бир-бирига тиғ ҳавола қилдилар. Охири Козимбек вақтни топиб, бир шамшир бирла бўлиб ташлади. Аскар тўкулдилар. То қарийб шом ўлдирганини ўлдируб, боғлаб, қувиб, равона бўлди. Орқаларидан бир тош суруб борди. Ҳориб-чарчаб, шом кейин орқага қайтди. Ҳама аркон пешвоз чиқиб, подшоҳ наздига олиб бордилар. Подшоҳ муборакбод қилиб, жон қучоғига олиб, қанча сочала сочди. Бу кеча хурсандлик, эрта пешин жўш-хуруш, тоғ-тоғ беҳисоб аскарлари бирла Анмийуннинг отаси келди. Ўзи қора кийган, туғ-яроғигача, қора, дод-бедод бирла келиб тўхтадилар. Боғни неча қабат қамадилар. Тинмас ва ором олмасдан элчи киргизди, деди: «Фарзандимни қандай наърашер ўлдирди? Менга тутиб берсин, ўчимни олай! Бўлмаса, шахрини тор-мор қилиб, хотин-болаларини асир айлаб, шаҳар гардини ҳавога учираман! Нечук подшоҳлик хизматини сақламай фарзандимни ўлимга берибдир? Тездан қотилни чиқарсин, ҳайлга фармон йўқ!»

Элчилар сўзларини баён айлаб, қотилни талаб қилдилар. Подшоҳ деди:

— Шоҳларингиз қандоқ аҳмоқ экан, ўғлини юбориб, бемаҳал журъат қилдиради? Мен қалмоққа гуноҳимни бермасман. Магар бу ерда мард йўқ деб ўйлаганмики, густохона ишлар бошлади? Сазосини топди. Қотилни нечук бераман, зўр бўлса, ўзи келиб олсин! — деди.

Элчилар тунд бўлиб, қани қотил, деб қиличларини қинидан чиқардилар. Козимбек ғайрат бирла ўрнидан туриб, деди:

— Эй чангал ҳайвонлари, сизларга ким ўзини тутиб беради. Мард бўлсанг, бери кел. Қотил мендирман! — деб бир тикилиб эрди, элчилар захраси ёрилгудек бўлди. Ноилож тиғ ҳавола қилдилар. Козимбек ҳар бешининг қўлидан қиличини тортиб олиб, тўртини ўлдириб, бошини кесиб, қолган бирининг бўйнига осиб, «Бор, нима кўрган бўлсанг, шоҳингга баён эт!» деб қасрдан чиқариб, боғ деворидан отиб ташлади.

Қалмоқ подшоҳи элчиларини кутиб турганда, ҳаводан бир нимарса пайдо бўлди. Ерга юмалади. Подшоҳ ходимларига буурди:

— Нима экан, келтиринглар!

Мулоҳаза қилдиким, ўзи киргизган элчилар. Ул тиргининг бўйнидан ўликларнинг бошини олдириб, ани ҳолига келтирдилар. Ўзига келиб, подшоҳни кўриб, доди-бедод, фарёди фиғон кўтариб, дедиким:

— Эй подшоҳи олам, дод шаҳзода Анмийун қотилдан! Бизлар номани бериб, жавоб сўрадик. Подшоҳ сиздан ўпкаланди: «Элчини ўзи юбормай, ўғлини юборибдир, ёш аҳмоқ кўп носазо сўзларни қилди, ниҳоят беодоблиги ошиб кетди, хизматимдаги беклардан бир ёши ғайрати келиб иш кўрсатди. Ҳийла қилгани йўқ, мардлик бирла майдонда ўлдирди.

Мен ани нима учун бераман, подшоҳларингиз шоҳлик қондасидан беҳабар эркан», деди. Бизлар ғайрат қилиб, қотилга тиғ ҳавола қилдик. Ултирган жойида тиғни қўли билан торти олиб, бир-бир соли (қуввати) бирла тўрттамингни ўлдириб, бошини олиб, менинг бўйнимга осиб, «бор, кўрганингни шоҳингга айт», деб юборди. Дунёга келиб бундай зарби дастни кўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ, — деди.

Подшоҳ бу воқеани эшитиб, маст эрди, ҳушёр бўлди, уйқудан бедор бўлди, балки умридан безор бўлди. Вазирларига қаради:

— Нима қилмоқ керак? Элчидан ҳам мақсад ҳосил бўлмади. Майдонга бир-бир бориб, ул қаҳрамонга баробар келиб бўлмас, жангги мағлуба қилсак, қандай бўлуркин? — деди.

Ҳама аркони давлати жангги мағлубани дуруст топдилар. Кечаси билан табли жанг уриб, эрта билан майдонга келдилар.

Мадойин подшоҳи шаҳарга одам буюриб, лашкар чақирмоқчи бўлди. Козимбек деди:

— Эй падари бузургвор, кўп аскар керак эрмас, балки ғанимат молни йиққани ўн минг одам бўлса бўладир. Балки беш минг кифоя қилар, — деди. — Жанобингиз аркони давлат ҳамда бир оз паҳлавон бирла саф тортиб турсалар, менга қувват бўларди, — деди.

Подшоҳга маъқул бўлиб, беш юз паҳлавон ва аркони давлати, беш минг аскарни бирла саф боғлади.

Қалмоқ аъёнлари шоҳларига дедилар:

— Аввал бир паҳлавон майдонга қотилни чиқарсин. Агар анга тенг бўлмаса, кейин бирданига жангги мағлуба қилиб, ҳама бир кишидан отилиб, тири паррон, шамширу ханжар, тиғу тўфанг ёғдирсак, албатта, бир экан, юз минг душман бўлса, йиқитармиз, — деб далда бердилар.

Бир паҳлавонни майдонга юбордилар. Ул майдонга кириб, мард талаб қилди, айди:

— Шаҳзода Анмийун қотили қани, майдонга кирсин! Шаҳзодам хунини олиб, дилим ғубори артилсин! — деди.

Шаҳзода Козим мукамал ва муслиҳ бўлиб, подшоҳдан ижозат сўради. Подшоҳ деди:

— Бу паҳлавонлардан бири кириб имкон қадар зўри зарлик қилсин, мағлуб бўлса, кирарсиз, бўтам, — деди.

Бир паҳлавон майдонга қадам қўйди. Ҳар иккаларини ҳайқиришиб, бир-бирларига ҳамла қилдилар. Охир Мадойин паҳлавони ғолиб бўлиб, қалмоқ паҳлавонини ўлдирди.

Яна бир паҳлавон лоф-казофлар бирла майдонга кириб, ул ҳам заҳмдор бўлди. Зилтур одамхўр деган паҳлавон кирди. Ул ёмон паҳлавон эрди. Уч-тўрт ҳамлада Мадойин паҳлавонини ўлдирди. Козимбек юрагида тоқат нами қолмай, подшоҳдан ижозат ҳамла қилиб, майдонга кирди.

Икки қаҳрамон бутун майдон бўйлаб олишдилар. Қарийб асргача олишдилар. Охир чақонлик бирла Козимбек бир шамшир солди. Одамхўрнинг боши ўн қадам ерга тушди. Лашкардан фарёд чиқди. Ҳама бирдан от солди. Жангги мағлуба бош-

ланди. Козимбек астойдил бир наъра урди. Олам титради. Туйқус оч бўри кўрага киргандек, қирмоққа бошлади. Ўлдирган сари яна босар эрди. Кечаси билан тўхтамадилар. Азон вақти Козимбек қалмоқ шоҳининг тўғрисида чиқиб қолди. Камаридан ушлаб, отдан узиб олиб, айлантириб-айлантириб ерга урди. Нақш боғлади. Каманд бирла боғлаб, подшоҳ олдига судраб борди. Пешкаш қилди.

Подшоҳ ниҳоят хурсанд бўлди, асирнинг қўл-оёғини боғлаб, шаҳар зиндонига юборди. Козимбек лашкарга дарафтод бўлди.

Офтоб чиққандан кейин қалмоқ вазирлар ва лашкарлари билдиларки, подшоҳлари бандга тушибди. Ҳама бирдан: «Ал-омон!» деб қўл кўтардилар. Козимбек фарёд қилди:

— Омон иймондадир! Ким калима айтса, мусулмон омондир. Агар айтмаса, ўлимдан омон йўқ!

Эллик минг киши қўл боғлади. Мадойинлар жангдан чунон мол ғанимат олдиларки, ҳисобдан ташқари. Ҳама жангдан қўл йиғиб, салоҳи жангни ечиб, салоҳи базмга кирдилар.

Ҳама жой-жойида ором олгандан сўнг, Қалмоқ подшоҳини, бошқа асирларни, аркони давлати бирла, шоҳ назарига киргиздилар. Андин кейин Мадойин подшоҳи дедиким:

— Эй қалмоқлар, ҳақлик қандоқ эканини кўрдиларингми? Беҳуда лоф-казоф бирла ҳолларингиз нима бўлди? Қани, тобеъ бўласизларми ё йўқми?

Қалмоқ вазирлари дедилар:

— Шаҳриёри олам, асир сизникидир, бизлар забундирмиз. Авф этсангиз, қулингизмиз, соҳиби ихтиёрсиз. Интиқомдан авф беҳтардир.

Мадойин подшоҳи қалмоқ шоҳига деди:

— Тобеъ бўлиб, бир миллатга кирасанми ё йўқми? Бир ёшнинг ғайратини кўрдингми! Лашкарнинг кўпига ишониб бўлмайди. Ери Дихонда кимга ёри берганини ҳам кўр.

Қалмоқ подшоҳи деди:

— Ўғлим ўлмаган бўлса эрди, динингни қабул қилар эрдим, энди нима қиламан?

Вазирлари дедилар:

— Эй хом калла, ўзингга омонлик керак эмасми? Тез бўл, омон тилаб, хурсандлик бирла кетайлик. Ўлган тирилмас, беҳуда қайғунинг фойдаси йўқ. Ҳушёр бўл, кейинги пушаймон суд қилмас.

Қалмоқ шоҳи ноилож иймон келтирди. Ҳама тобеълари хурсандлик бирла тобеъ бўлдилар. Мадойин подшоҳи буларга бир ҳафта тўй берди. Қалмоқ подшоҳи биродарона суҳбатда ўлтирди. Кейин ҳама аскарлару аъени давлати бирла унга ижозат берди. Кейин Мадойин подшоҳи камоли хурсандликдан вазирларига Козимбек тўғрисида маслаҳат солди.

— Бунинг мундоқ мардона ғайратини кўрдингиз, энди уни то ўзимга ўғил қилиб, қизимни топширмасам, кўнглим жойига тушмайди. Козимбек бўлмаганда, иш бизга хийла душвор бўлар эрди, — деди.

Вазири аъзам деди:

— Шаҳриёри олам, ҳақиқатда Тангри таборак ва таоло бизга улуғ марҳамат қилдиким, шаҳзода Козимбекни етказди. Ҳам подшоҳзода, ҳам паҳлавон Нозимбекнинг ўғли бизга куёв-ўғил бўлса, зиҳи саодатимиз бўлгай. Бу шаҳардан юбормасак, шояд хабар топиб Нозимбек ўзи келиб қолгай, ани ҳам кўрасиз.

Подшоҳ ниҳоят шод комлик бирла тўйга буюрди. Козимбекни шаҳарга олиб кетиб, тўй бошлади. Қирқ кечаю кундуз ҳеч кам-кўсти йўқ тўй берди. Ҳеч ерда келмаган ҳам қолмади, ош емаган ҳам қолмади. Чандон-чандон ҳунармандлар ҳунар хушлаб, инъому эҳсонлар олдилар. Ҳамага баробар атолар айлади. Қирқ биринчи куни никоҳ мажлисини қурдилар. Подшоҳ Козимбек бошидан бениҳоят зарри-зунор нисор қилиб, ғоят зебу зийнатлар бирла ясатиб, бошига шоҳлик тожи қўйиб, бекзодаларни ҳамроҳ айлаб, боққа юборди.

Маликайи Қамар ҳам ғоятда безаниб, қасрларни ясатиб, кимҳобдан пояндозлар солдирди. Юз минг завқ-шавқ ажиби бирла шаҳзода Козимбек бекбаччалар бирла боққа дохил бўлдилар. Икки тарафдан нисор бошланди. Қасрга киргизиб, дастурхон ёйдириб, ноз-неъмат, ширайи шарбат тўкиб солдилар. Бир оздан кейин бекбаччалар ижозат олиб қайтдилар. Шаҳзода Козимбекни янгалар Маликайи Қамар шабистонига олиб кирдилар. Ҳар икки ошиқ-маъшуқ беҳад масрур бўлиб, мурод тўшагига оёқ узатдилар.

Орадан бир неча вақт ўтди. Ҳафтада бир-бир подшоҳ ҳазратларини кўргани бориб келар эрдилар.

Энди буларни хурсандликда қўйиб, икки калима сўзни Исфандондан эшитинг.

Нозимбек минг ҳасрат-андуҳ бирла кунни тунга улаб, фарзанди нури дийдаси Козимбек фиरोқида ўртанар эрди. Атрофдан келган мусофирлар, савдогарлар ва дарвешлардан сўрар эрди. Уч йилдан кейин бир куни бир неча қаландарлар пайдо бўлдилар. Подшоҳни дуо қилгани ўрдага бордилар. Нозимбек қаландарларга яхши илтифотлар қилиб, аҳвол сўради, дедиким:

— Эй яхши биродарлар, қайси ерлардан келарсизлар? Сизларнинг мамлакатларингиз қайда? Ҳозир қайдан келаётирсизлар? Янгилик, ҳикоят, дoston эшитганларинг борми? Агар бўлса, баён этингиз. Нима сўрасангизлар, олинг, — деди:

Қаландарлар улуғи деди:

— Эй шоҳи олам, бизлар Мадойин шаҳридан келаётирмиз. Майдойинда ажойиб, оламда эшитилмаган бир воқеа бўлди. Ҳаманинг ақли ҳайрондир. Ҳикоят бундоқдир: Мадойинда бир шаҳзода пайдо бўлмиш... — деб қаландарлар улуғи ўз ҳикоясини оғоз айлади. Ва шаҳзода Козимбекнинг тақдири бирла боғлиқ ва азиз ўқувчиларга маълум бўлган воқеот ва ҳодисотни бирма-бир сўйлаб берди ва сўнгра айдики: — Улуғлар сўзига қараганда, шаҳзода чоҳи нопайдодан чиқмиш экан. Бир улуғ шаҳзода бўлиб, номи Козимбек эмиш. Энди (шоҳ қизига уйланиб) айш-ишратга машғул экан. Шаҳрига қайтмоққа Мадойин подшоҳи ижозат бермайдурмиш. Мунда бирор сабаб бўлса керак. Ҳозирда эллар орасида машҳур бўлган ҳикоя мана шу-

дир. Бизлар Мадойиндан чиққанимизга йил бўлди, — деб ҳикояларини тамом этдилар.

Нозимбек бу жонсўз воқеани эшитиб, оқ тортиб йиқилди. Ўзига келгач, қаландарларга зўр эҳсонлар, шоҳона сарполар ато айлаб, оғизларига гавҳар тўқди. Козимбек топилгани шукронасига элдан беш ойлик хирожини кўтарди. Сўнг зор-зор йиғлаб, вазирларга қараб, нима қилмоқ маслаҳатини қилди: энди қайси равияда бормоқ керак?

Вазирлар ҳар қайсиси ҳар хил йўл кўрсатдилар. Охири Нозимбек султон деди:

— Яхшиси булдирки, сизлардан бирларингизни ўрнимга қўйиб, бениҳоят мол бирла савдогар тариқасида, эҳтиётан яроқ-аслаҳи жангни олиб, йўлга равона бўламиз. То ўз кўзим бирла кўрмасам, кўнглим унамайдир.

Вазирлар маъқул топдилар. Нозимбек кеч Маликайи Хўбон ва онаси ҳамалари билан хўшлашиб, маслаҳатни бир ерга қўйдилар. Маликайи Хўбон деди:

— Эй азизим, мен ҳам ниқоб бирла бораман, тоқатим тоқдир, — деб қолмоққа унамади.

Нозимбек ночор қабул этди. Бир сирдош вазирини ўрнига қўйиб, савдогар тарзида кўп мол, шикор учун миришкорлар ва асбоби жангни беками кўст муҳайё айлаб, яхши соатда йўлга чиқдилар. Йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрдилар, кундузлари ором олиб, кечалари тонг отгунча йўл босдилар. Роҳворийлар учун уч кунлик бўлган йўлни бир кунда босиб, тўққиз ойда Мадойин иқлимга етдилар. Бирор кун дам олиб, кейин шикор қилиб, Мадойин қорасига яқинладилар.

Ба қудрати илоҳий ўшал куни Мадойин подшоҳи ҳам Козимбекни олиб, аркони давлат ва қанча миришкорларни олиб шикорга чиқмиш эрди. Чошт султонида хайма-хиргоҳлар қуриб, истироҳат учун қўндилар. Бу орада биёбон тарафидан бир чангтўзон кўтарилиб, намоён бўла бошлади. Хайма-хиргоҳлар қорасини кўриб, алар ҳам чодирини хаймаларини қуриб, тўхтадилар. Мадойин подшоҳи киши буюрди:

— Бориб хабар келтир, келганлар қандай зотлар, дўстми, душманми? — деди.

Борғучи чодирга етиб, отидан тушиб, таъзим бирла ичкарига қадам қўйди. Кўрдиким, қирқ ёшлар чамасидаги баркамол бир соҳибжамол олтин курсида ўлтирибдир. Ҳайбатидан кўху биёбон ларзон. Атрофида хушсиймо, соҳиби виқор яхшилар ўлтирибдилар. Ижозат бирла кириб, алар салобатидан бирор соат ҳам қолди. Охири анга ўрин тайинланди. Келиб ўлтирди. Нафасини ростлаб, деди:

— Эй муборак гулюзли меҳмонлар, қайси шаҳардан бўласизлар? Бу ерларга гузорингиз тушмоқига сабаб нимадир? Ҳазрати подшоҳим куёв ва ўғиллари Шаҳзодаи Жаҳон бирла шикорга чиққанлар. Истироҳат учун мунда қўндилар. Сизлардан аҳвол сўрамоққа мени буюрдилар, — деди.

Нозимбекнинг ранги ўзгариб оқ тортиб, кўзёшларини жоладек оқизиб, деди:

— Эй муборакқадам, бизлар йироқ мамлакатдан келаётирмиз. Йўқ йўқотганмиз. Йўқотганимизни сизларнинг мамлакатларингиздан топсам, ҳамаларингизга жондан ташаккур билдириб, топганимни нисор қилурман. Агар матлабимга шикаст етган бўлса, оламини ост-уст қилурман. Арзимизни подшоҳингизга айтинг, ҳамамиз бир миллат эканмиз, ғарибнавозлик қилсалар, зиҳи марҳаматлари бўлғай, — деди.

Бу киши қайтиб ўз подшоҳининг хизматига келиб, таъзим бирла деди:

— Азиз султоним, келган меҳмонлар савдогар суратидаги бир зотдирки, султони баҳайбат, юзи ойдек жило берур, ўзи қирқ ёшлар чамасида, савлатидан кўҳи биёбон ларзондир. Орага шундоқ ширин сўзлар солдики, малоҳат ва салобатидан маст бўлдим. Ҳамроҳлари ҳам ниҳоят хушсиймодир. Сўзининг мазмуни шулки, «Бизлар узоқ мамлакатдан йўқ йўқотиб, истаб келаётирмиз, агар сизларнинг юртингизда бешикаст, саломат топсам, жондан ташаккур билдириб, боримни нисор қилурман, агар, наъузам-биллаҳ, шикаст етган бўлса, оламини вайрон қилурман», дейдир. Мен, султоним шикорга чиққанлар, десам, «мендан шоҳингизга арзи ниёз улки, агар ғарибнавозлик қилсалар, зиҳи марҳаматлари бўлғай», деди. Менга бу тўнни кийдириб, йжозат берди, — деб сўзини тамом этди.

Козимбек оҳ тортиб, қақшаб йиғлаб, деди:

— Эй падари бузургвор, ул киши камоли ғолиб отам бўлғай. Ўзга одамда бу қадар салобат бўлмағай.

Подшоҳ хурсанд бўлиб, деди:

— Фарзанди азизим, албатта мен ҳам сен бирла бораман. Сизлар илгарироқ вазири аъзам бирла йўл олинглар, мен орқаларингдан етарман.

Козимбек отланиб, вазири аъзам бирла равона бўлди.

Мунда Нозимбек ҳам сабри битиб, Маликайи Хўбон бирла йўлга чиқдилар. Малика, юзида ниқоб, мардона кийинган эрди. Йироқдан Козимбек офтобдек намоён бўлди. Нозимбек ва Маликайи Хўбон отдан йиқилдилар. Ангача Козимбек яқинлашиб қолди. Бу ҳолни кўриб, отидан ўзини ташлаб, отасининг оёғига ўзини отиб, ҳушидан кетди.

Вазири аъзам тезлик бирла келиб, аларни ўзларига келтирди. Ота-она, фарзанд неча қатладан ўзларидан кетиб, яна ўзларига келиб, жон кучоғига олиб, (Нозимбек) бир сўз деди:

НОЗИМБЕК:

Юзингдан ўргулай, азиз жононим,
Ростмидир-ёлғонми кўриб тургоним?!
Жонимнинг ороми, руҳи равоним,
Чинми экан кучоғимга олгоним?!

КОЗИМБЕК:

Отажон, кунларим қоронғи тундир,
Сиздек султонимдан жудо бўлгали,
Оҳим тутунига фалак ўртайдир,
Сиз қиблагоҳдан жудо бўлгали.

НОЗИМБЕК:

Нури дийдам, куйдим, ёндим, шабу рўз,
Онанг бирла ҳар иккимиз йиғлармиз,
Шому сабо Яратгандан сўрармиз,
Чинми шунқоримни қўлга олгоним.

КОЗИМБЕК:

Қиблагоҳим, фироқингиз ўртади,
Ҳижрон иситмаси жоним қийнади,
Шукруллоҳ, кўрдим, шодлик ўрнади,
Шукр этайин жамолингиз кўргали.

Алқисса, мундоқ аламлик сўзлар бирла Маликайи Хўбонни ҳам кўрди.

Бу орада подшоҳ келар эрди. Дарҳол ўзларини тутиб, подшоҳ бирла сўрашдилар. Подшоҳ Нозимбекни қучоқлаб кўришиб, саломат дийдор кўришганига шукру сано айтиб, Нозимбек хаймасига кирдилар. Уч кеча мунда туриб, тўртинчи кун Нозимбекни, Маликайи Хўбонни шаҳарга олиб кирдилар.

Маликайи Хўбон ўрдага кирди.

Мадойин подшоҳи хурсандликдан қирқ кеча-кундуз тўй қилиб берди. Нозимбек ҳам улуғлар бирла суҳбатлашиб, подшоҳ бирла ниҳоят биродарона суҳбатлашдилар. Ҳар ким бу суҳбатни кўрса, иккинчи жудо бўлолмас эди. Нозимбек пешкашларини ўткарди. Шоҳона тўй асбоблари ҳам келтурган. Ҳама улуғларга алоҳида ҳадялар тарқатди.

Хулласи калом, Мадойин подшоҳи уларга то бир йил ижозат бермади.

Нозимбек онасининг аҳволини ва мамлакат низомини орага солиб, бир йилда базўр ижозат олди. Улуғ асъасаю подшоҳлик дабдаба бирла Маликайи Қамарни бирга узатди. Козимбекни жон қучоғига олиб, тез-тез кўриб турмоқни илтимос қилди. Ярим йўлгача бирга бориб, бир-бирларидан ночор айрилдилар.

Нозимбек, Козимбек хурсанд-фараҳманд, бир йиллик йўлни тўққиз ойда босиб, ўз шаҳарларига яқинлаб, жарчи юбордилар. Исфаҳонда ёш-қари, эркагу хотин, шоҳу гадо пешвоз чиқдилар.

Шундоқ қилиб, Козимбек беш йилда ўз туққанларининг мамлакатини кўрди. Вазир шаҳарни таслим этди. Шаҳарга саломат келганларига бир кун тўй бериб, етти йил халқдан оғирликни кўтардилар.

Козимбек ўз маликаси бирла яшаб, фарзандлар кўриб, муродларига етдилар...

Илоҳи ўқиганлар ва эшитганлар ҳам муродларига етсинлар. Тамом вассалом.

1955 йил 20 нўябрда тамом бўлди.

«Шарқ юлдузи» журнали 1994 йил сонларининг умумий мундарижаси

НАСР

Григол Абашидзе. Султон Жалолоiddин. 1—2	102
Набижон Боқий. Гулзамира. Қисса, 1—2	10
Шойим Бўтаев. Кеча ва бугун, Туркум ҳикоялар. 11—12	31
Хуршид Дўстмуҳаммад. Бугун эрталаб. Ҳикоя. 9—10	135
Одил Ғқубов. Адолат манзили. Роман. 7—8 ...3, 9—10	64
Омон Муҳтор. Кўзгу олдидаги одам. Роман. 5—6	13
Отаули. Тилсим. Туркистон достони. 11—12	76
Умар Сайфиддин. Дарға. Ҳикоя. 3—4	107
Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. 1—2	3
Улмас Умарбеков. Фотима ва Зухра. Роман. 3—4... 14, 5—6... 7—8	128, 83
Юсуф алайҳиссалом қиссаси. 1—2	33
Насрулло Қобил. Ғғий. Қисса 9—10	20
Назар Эшонқул. Хаёл тузоғи. Ҳикоя. 9—10	144

НАЗМ

Абдумажид Азим. Кўксингдаги меҳргий. 3—4	114
Матназар Абдулҳаким. Ботаётган қуёш руҳга муштарак. 7—8	77
Ҳалима Аҳмедова. Кузак боғларида чўкади умрим. 9—10	14
Жалол Абдул Жалил. Мукаррам қил жаҳонимни. 11—12	64
Акбар Жонузоқов. Кел-эй, ҳижрон, Ватаним бўл. 3—4	181
Наби Жалолоiddин. Бораман юрагим тўкилиб. 11—12	67
Жамол Камол. «Оз бир рубой» китобидан. 5—6	4
Лузумий. Ишқдан бағрим куйиб. 1—2	136
Асқар Маҳкам. Ишқ. Шеърый қисса. 1—2	70
Рустам Мусурмон. Руҳ насибаси. Достон. 3—4	100
Моҳигул. ...Япроқларга айланиб қолай. 11—12	71
Гулчеҳра Нур. Ватан — менга қайтган эътиқодимсан. 1—2	28
Алишер Нарзулло. ... Узилади сўнгги япроқлар. 1—2	94
Нормурод Нарзуллаев. Оқибатнинг бағри тормас. 5—6	196
Икром Отамурод. Сопол синиқлари. Достон. 11—12	16
Шухрат Отабек. Кўзингизга юлдуз чўкари ростми. 11—12	69
Замира Рўзиева. Бу сокин лаҳзада руҳим ёнади. 1—2	93
Тўра Сулаймон. Кўнглумнинг доғлари гуллара тушгай. 7—8	71
Сирожиiddин Саййид. Кўкдан юлдуз учса елканг куйгайдир. 7—8	80
Маҳмуд Тоиров. Юрагимни тонгда уйғотдим. 7—8	169
Исмоил Тўлак. Сабр — қоним симирган фиरोқ. 9—10	17
Равшан Файз. Япроқлар тупроқнинг васлиги етган. 5—6	122
Вафо Файзулло. Илтижо қилдим чаманга. 5—6	125
Чоршаъм. Кўнгул кетган томон. 5—6	118
Рўзи Қодирый. Муқаддас эътиқод ялови. 5—6	120
Шукур Қурбон. Зангори тонг салтанатида. 9—10	12
Абдулла Қўшбоқ. Ҳали гуллар униб чиқар. 11—12	74
Ҳамид Ғуллом. Дўст суҳбати. 5—6	192
Ойдин Ҳожиева. Тилсим тарих — кўзлардаги ҳур чақин. 3—4	9
Шавкат Ҳасан. Соғинч изтироби. 9—10	58
Анвар Эшоннов. Унутилган қўшиқлар. 3—4	111
Мақсуда Эгамбердиева. Бир қатим нур бўлсам. 9—10	55

Барнобек Эшпўлатов. Сочларинг бир сирли товланди. 9—10	60
Ҳамидулло Юсуф. Сулаймоннома. Достон. 7—8	107
Тупроққа сочилган бахт мунчоқлари. 3—4	132
Қашқадарё оҳанглари. 7—8	186
Ой улкан адирга ташлайди этак. 9—10	128
Соғинчда сўйлайди пушти ялпизлар. 11—12	160
Рухимда яшар бир мусаффо осмон. 11—12	153

ДРАМАТУРГИЯ

Илҳом Ҳасанов. Бир кам дунё. Трагикомедия. 1—2	80
--	----

СУҲБАТ

Иброҳим Ғафур, Тоир Юнус. Мустақиллик одимлари. 1—2	130
---	-----

МУШОИРА

Қалбингда нимадир уйғонди ногоҳ 1—2	97
Кипригим учида оқаради тонг. 5—6	206

ДУРДОНА

Мирзо Абдулқодир Бедил. Бу шодликлар бари ғамдан яралган. 1—2	142
Бокий. Ғазаллар. 11—12	204

ҚУТЛОВ

Топшўлат Аҳмад. Юртинг учун ҳаловатдан кеч. 1—2	128
Умарали Норматов. Шижоат. 5—6	194
Зоҳиджон Обидов. Ишқ дардига ташлаб. 1—2	126

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

Раҳматулла Иноғомов. Қодирий жаҳон кезади. 3—4	189
Умарали Норматов. «Орттирмай ва камитмай». 11—12	166
Гулноза Орипова. Кумушбининг ҳаёси. 9—10	189
Йўлдош Солижонов. Илк куртаклар. 5—6	199
Рустам Тожибоев. «Чаён солиғи» ҳақида эшитганмисиз? 9—10	191
Абдулла Қодирий. Ғазаллар. 3—4	196
Абдулла Қодирий. Жувонбоз, Ҳикоя. 5—6	202

АДАБИЙ ТАНҚИД

Ботирхон Акрам. Рухият мусаввири. 1—2	147
Наим Каримов. Булутли баҳор. 1—2	152

НАВОИЙХОНЛИК

Абдурашид Абдуғафуров. Навоийнинг номаълум ғазаллари. 1—2	138
---	-----

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Онадек мўтабар, онадек дахлсиз. 9—10	3
--	---

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ 3 ЙИЛЛИГИГА

Нуриддин Муҳитдинов. Кремлда кечган йилларим. 9—10... 154, 11—12	182
Абдуғафур Расулов. Қатранинг имкониятлари. 7—8	158

СИДҚИЙ ҲАНДАҚЛИҚИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 110 ЙИЛЛИГИГА

Асад Асил. Умри узоқ ижод. 7—8	193
--	-----

ЎЗБЕКИСТОН ЕЗУВЧИЛАР УЮШМАСИНИНГ 60 ЙИЛЛИГИГА

Иzzат Султон, Алиназар Эгамназаров. Адабиётимиз келажаги. 11—12	3
--	---

ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ

Абдулла Орипов, Мўрод Мансур. Наврузий тозарув. Сўхбат. 3—4	3
---	---

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ

Алоуддин Мансур, Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Қуръони Карим эълон этилгандан сўнг. 3—4	184
Садриддин Салим. Ғарбнинг Шарққа ҳижрати. 9—10	193
Турғун Файзиев. Ҳусайн Бойқаро. Фожеий шахс қисмати. 3—4... 117, 5—6... 215, 7—8	171
Ризоуддин ибн Фахриддин. Одоби таълим. 3—4	139
Мирзахон Хоний. Нозимбек ва Козимбек. Достон. 9—10... 170, 11—12	206

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

Уқтам Эминов. Шиддат. Роман. 1—2... 158, 3—4... 198, 7—8... 198, 9—10	200
--	-----

Мундарижа

ЎЗБЕКИСТОН ЕЗУВЧИЛАР УЮШМАСИНИНГ 60 ЙИЛЛИГИГА

Иzzат Султон, Алиназар Эгамназаров. Адабиётимиз келажаги . . . 3

НАЗМ

Икром Отамурод. Сопол синиқлари. Достон	14
Жалол Абдул Жалил. Мукаррам қил жаҳонимни	64
Наби Жалолиддин. Боряпман юрагим тўкилиб	67
Шухрат Отабек. Қўзингизга юлдуз чўқари ростми	69
Моҳигул. ... Япроқларга айланиб қолай	71
Абдулла Қўшбоқ. Ҳали гуллар униб чиқар	74
Рухимда яшар бир мусаффо осмон	153

НАСР

Шойим Бўтаев. Кеча ва бугун. Туркум ҳикоялар	29
Отаули. Тилсим. Туркистон достони	75

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ТУҒИЛГАН КҮННИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

Умарали Норматов. «Орттирмай ва камитмай» 159

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ 3 ЙИЛЛИГИГА

Нурриддин Муҳитдинов. Кремлда ўтган йилларим 168

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ

Мирзахон Хоний. Нозимбек ва Козимбек. Достон 189

«Шарқ юлдузи» ойномасини 1994 йил умумий мундарижаси . . . 221

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинамасин ● Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 83, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилда 7.10.94 й. Босишга рухсат этилди 28.11.94 й. Қоғоз формати 84×108¹/₃₂. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шартли босма табоғи 13,44. Нашриёт — ҳисоб табоғи 18,48. Адади 24290 нусха. Буюртма № 3136

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРХДА.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**